

DE S.D.A.P. EN DE VOLKSHUISVESTING
Inhoud en resultaten
van het
socialdemocratische
volkshuisvestingsbeleid
in Nederland
(1894-1940)

Joost van Genabeek
Louise Rietbergen

Colofon

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

De S.D.A.P. en de volkshuisvesting: Inhoud en resultaten van het sociaaldemocratische volkshuisvestingsbeleid in Nederland (1894-1940)

Joost van Genabeek en Louise Rietbergen

Deze publikatie is gebaseerd op de doctoraalscriptie die wij maakten in het kader van onze studie Economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

Met literatuuropgave en trefwoordenregister

ISBN 90-9004175-3

Trefwoorden: Nederland; geschiedenis; volkshuisvesting; sociaal-democratie

©1991 J. van Genabeek, L. Rietbergen, Utrecht

Omslag: Eerste Atjehstraat in de Indische buurt te Amsterdam.
(Foto: Historisch topografische atlas Gemeentelijke Archiefdienst
Amsterdam negatief nr. D38996)

Redactie en vormgeving: Advanced Translation Services, Rotterdam

---

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1. Inleiding	1
Hoofdstuk 2. Aanloop: de jaren 1894-1914	5
Vóór de invoering van de Woningwet	5
De invoering van de Woningwet	12
Na de invoering van de Woningwet	19
De volkshuisvesting, 1894-1914	24
De S.D.A.P. en het volkshuisvestingsbeleid 1894-1914	27
De wijziging van de Woningwet	31
De gemeentelijke woningbouw	37
De gemeentelijke grondpolitiek	39
De huurprijsclausule	41
De periode 1894-1914 kort samengevat	43
Hoofdstuk 3. Bloei: de jaren 1914-1921	47
De ontwrichting van de bouwmarkt en de toename van de woningnood	47
De toenemende pressie op de regering	54
Overheidsmaatregelen ten aanzien van de woningbouw	61
De huurpolitiek	66
De politiek ten aanzien van de kwaliteit van woningen	68
Van overheidsingrijpen naar socialisatie	77
De periode 1914-1921 kort samengevat	82
Hoofdstuk 4. Reactie: de jaren 1921-1929	85
De woningbouw en de woningbehoefte	85
De huurpolitiek	93
De tuindorpen	95
De ontoelaatbare gezinnen	102
De S.D.A.P. en de ontoelaatbaren	106
De periode 1921-1929 kort samengevat	111
Hoofdstuk 5. Heroriëntatie: de jaren 1929-1940	113
De woningbouw en de woningbehoefte	113
De huurpolitiek	125
De krotopruijing	133
Nieuwe normen voor goede woningbouw	140
Planmatige ordening van de volkshuisvesting	144

De periode 1929-1940 kort samengevat 147

Hoofdstuk 6. Conclusie 151

Bijlage A. Literatuurlijst 155

Publikaties met auteursnamen 155

Publikaties zonder auteursnamen 164

Trefwoordenregister 169

Tabellen

1.	Aantal woningen gebouwd in de periode 1902-1914	21
2.	Aantal toegelaten woningbouwverenigingen (1904-1914) . . .	22
3.	De ontwikkeling van de S.D.A.P. (1894-1914)	30
4.	Woningtekort in Amsterdam (1909-1921)	51
5.	Woningen per huurgroep (1909-1919)	53
6.	Aantal toegelaten woningbouwverenigingen (1913-1921) . . .	58
7.	Aantal woningen gebouwd in de periode 1914-1921	65
8.	Huurstijging onveranderde woningen	67
9.	Aantal woningen gebouwd in de periode 1920-1928	89
10.	Onbewoonbaarverkleerde en ontruimde woningen (1921-1928)	90
11.	Woningtekort in Amsterdam (1921-1928)	91
12.	Woningen per huurgroep (1921-1928)	92
13.	Aantal woningen gebouwd in de periode 1929-1940	115
14.	Woningtekort in Amsterdam (1929-1940)	119
15.	Woningen per huurgroep (1929-1939)	121
16.	Leegstand in Amsterdam (1929-1930)	122
17.	Leegstand in Amsterdam (1931-1939)	123
18.	Huurwijzigingen in Amsterdam (1929-1940)	132
19.	Onbewoonbaarverkleerde en ontruimde woningen (1929-1940)	140

Figuren

1.	Rioleringswerkzaamheden	14
2.	F.M. Wibaut	55
3.	Houten noodwoningen	71
4.	Arbeiderswoningen in de Pijp	76
5.	Woonblok in Watergraafsmeer	100
6.	Huiskamer van een huurstaker	127
7.	Onbewoonbare woningen in Amsterdam	135

Woord vooraf

Historisch besef begint bij de constatering dat alles een verleden heeft. Deze scriptie gaat in op het verleden van het volkshuisvestingsbeleid in Nederland. De behoefte om ons hiermee bezig te houden, ontsprong uit de notie dat slechte woonomstandigheden nog steeds niet zijn uitgebannen. Dat deze scriptie juist in een tijd verschijnt dat de problemen op het gebied van de volkshuisvesting minder acuut lijken te zijn, is ons inziens geen tegenstelling maar een paradox. We hopen met deze doctoraalscriptie de actuele problemen te verhelderen door deze van een historische context te voorzien.

De scriptie doet verslag van het onderzoek dat wij in het laatste jaar van onze studie geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht hebben verricht. Onze scriptiebegeleider Professor Dr. Th. van Tijn zijn wij zeer erkentelijk voor de stimulerende adviezen die hij heeft gegeven. Mede door hem kon de scriptie binnen de beschikbare tijd en op een voor ons bevredigende manier worden geschreven. Hopelijk voorziet deze scriptie ook in de behoeften van de lezer.

Utrecht, augustus 1990

Joost van Genabeek en Louise Rietbergen

Hoofdstuk 1. Inleiding

Het wonen is een eerste levensbehoefte van de mens. Als mensen slecht zijn gehuisvest, heeft dat ingrijpende gevolgen voor de kwaliteit van hun bestaan. Slechte huisvesting beïnvloedt het sociale leven in al zijn facetten. Het is derhalve niet verwonderlijk dat de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland (S.D.A.P.) zich tijdens haar bestaan intensief heeft ingezet voor de verbetering van de huisvesting van arbeiders. Via interventie op het terrein van de volkshuisvesting kon de S.D.A.P. een bijdrage leveren aan de verbetering van de levensomstandigheden van vele arbeiders.

In tegenstelling tot wat men wellicht zou verwachten, is het volkshuisvestingsbeleid van de S.D.A.P niet het onderwerp geweest van veel historisch-wetenschappelijke publikaties. Slechts zijdelings is het onderwerp in de historische analyses aan bod gekomen.¹ Met deze doctoraalscriptie proberen wij een eerste integrale schets van het volkshuisvestingsbeleid van de S.D.A.P. te geven. Centraal in deze scriptie staan de vragen; wat de doelstellingen waren in het volkshuisvestingsbeleid van de S.D.A.P., hoe men deze doelstellingen probeerde te verwezenlijken, hoe succesvol men daarin was en welke factoren van invloed waren op het succes.

Ter beantwoording van deze vragen hebben we in het onderzoek de volgende stappen genomen. Op de eerste plaats hebben we het orgaan van de Vereniging van Sociaaldemocratische Gemeenteraadsleden 'De Gemeente' bestudeerd.² Alle facetten van het gemeenteraadswerk werden in dit blad besproken. Middels 'De Gemeente' probeerde men de politieke activiteiten te coördineren opdat er eenheid in het beleid werd verkregen. Meningsverschillen werden erin besproken en beslecht. Het tijdschrift bood veel nuttige informatie voor het werk in de

---

¹ In haar boek "Het gemeentelijk volkshuisvestingsbeleid in Nederland" geeft M.J.J.G. Rossen een historiografische schets van de studies over het sociaaldemocratische volkshuisvestingsbeleid. Uit deze schets blijkt dat de meeste studies over de periode van na de Tweede Wereldoorlog gaan. Tevens beperken de meeste studies zich tot bepaalde gemeenten, instituten, of de inzet van personen. Zie: M.J.J.G. Rossen, *Het gemeentelijk volkshuisvestingsbeleid in Nederland. Een comparatief onderzoek in Tilburg en Enschede (1900-1925)* (Tilburg 1988) 31-35.

gemeentelijke politiek. Door elkaar goed te informeren deed men aan onderlinge scholing.³

Ook voor ons was 'De Gemeente' erg leerzaam. Het tijdschrift gaf een goed beeld van de verschillende kwesties die voor de S.D.A.P. actueel waren op het gebied van de volkshuisvesting. Ook bood het ons veel informatie over het volkshuisvestingsbeleid van de centrale overheid. Alle belangrijke regeringsmaatregelen werden erin weergegeven en van commentaar voorzien. Zodoende was 'De Gemeente' voor ons niet alleen een goede bron van informatie over het volkshuisvestingsbeleid van de S.D.A.P., maar konden wij er ook het door de centrale overheid geboden juridisch-politieke kader uit afleiden.

Desondanks bood 'De Gemeente' ons niet alle benodigde informatie. De landelijke resultaten van de gevoerde politiek werden er in onvoldoende mate uit duidelijk. Een gedetailleerde en ordelijke weergave van de landelijke volkshuisvestingssituatie kon uit 'De Gemeente' niet worden gereconstrueerd.

Ook de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (C.B.S.) boden ons niet alle benodigde informatie. De gegevens waren onvolledig en onderling moeilijk te vergelijken. Doordat veel gemeenten geen goede statistieken bijhielden, werd het C.B.S. beperkt in de mogelijkheden om landelijke overzichten op te stellen. Ook de secundaire literatuur bood ons onvoldoende informatie. Dit plaatste ons voor de vraag hoe we toch een beeld konden krijgen van de landelijke volkshuisvestingssituatie.

De gemeente Amsterdam bleek wel een goede woningstatistiek te hebben aangelegd en bijgehouden. Een combinatie van de schaarse landelijke gegevens uit de secundaire literatuur, de cijfers van het C.B.S. en de statistische gegevens van Amsterdam leverde een goede indicatie op van het verloop van de volkshuisvesting in de grote steden.

---

² Het tijdschrift 'De Gemeente' is in 1907 opgericht. In eerste instantie was het een maandblad. Sedert 1921 werd het tijdschrift tweemaandelijks uitgegeven.

³ P.F. Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek 1894-1929* ('s-Gravenhage 1985) 62.

De houding van de S.D.A.P. ten opzichte van de gemeente Amsterdam vormt een andere reden waarom deze gemeente voor ons onderzoek erg belangrijk was. In deze stad kon de S.D.A.P. gedurende de gehele onderzoeksperiode meer bereiken op het gebied van de volkshuisvesting dan waar ook. Daarom werd het in Amsterdam gevoerde volkshuisvestingsbeleid door de S.D.A.P. aan de sociaaldemocratische gemeenteraadsleden in de overige gemeenten ten voorbeeld gesteld. Amsterdam was als het ware de proeftuin voor het sociaaldemocratische volkshuisvestingsbeleid.

De beperking van het onderwerp tot het volkshuisvestingsbeleid van de S.D.A.P. bracht met zich mee dat de activiteiten van de verschillende woningbouwverenigingen en van de organisatie die hun belangen landelijk behartigde, de Nationale Woningraad, slechts zijdelings aan bod kwamen. Alleen in zoverre deze activiteiten van belang waren voor het volkshuisvestingsbeleid van de S.D.A.P. wordt er in deze scriptie aandacht aan besteed.⁴

In het volkshuisvestingsbeleid van de S.D.A.P. in de periode 1894-1940 hebben wij vier fasen onderscheiden. In de volgende hoofdstukken zullen wij deze fasen een voor een behandelen.

1. De eerste fase beslaat de periode 1894-1914. Deze periode is te kenmerken als een aanloopfase. Het volkshuisvestingsbeleid van de S.D.A.P. staat nog in de kinderschoenen en de overheid begint voor het eerst een verantwoordelijkheid te zien om op te treden tegen de slechte woonomstandigheden van een groot deel van de bevolking.
2. De tweede fase beslaat de periode 1914-1921. Deze jaren vormen de bloeifase van het volkshuisvestingsbeleid. In dit tijdvak heeft de S.D.A.P. veel weten te bereiken.
3. De derde fase beslaat de periode 1921-1929. We kunnen deze jaren karakteriseren als een periode van politieke reactie. De verwor-

---

⁴ Met name over de Nationale Woningraad is betrekkelijk weinig bekend. Gezien het belang van deze organisatie voor de bouw van woningwetwoningen in Nederland mag dit verbazing wekken. Een historische analyse over het functioneren van de Nationale Woningraad zou het inzicht in de ontwikkeling van de Nederlandse volkshuisvesting verder kunnen vergroten.

venheden van de jaren ervoor worden door de regering zoveel mogelijk terug gedraaid. De S.D.A.P. wordt gedwongen haar beleid aan te passen.

4. De vierde en laatste fase die wij hebben onderscheiden beslaat de periode 1929-1940. Deze fase kan getypeerd worden als een periode van heroriëntatie. De S.D.A.P. formuleert haar doelstellingen op het gebied van de volkshuisvesting opnieuw en komt tot een nieuwe benadering: de planmatige aanpak.

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog hebben wij als eindpunt van onze onderzoeksperiode gesteld, omdat de S.D.A.P. door de oorlog niet meer actief kon zijn op het gebied van de volkshuisvesting. Hiermee kwam een einde aan een tijd waarin de S.D.A.P. een zeer actieve en vaak ook initiërende rol speelde in de volkshuisvesting. De gebeurtenissen die in onze onderzoeksperiode plaatsvonden en de ervaringen die daarmee zijn opgedaan, zouden de basis gaan vormen van de explosieve groei van de woningwetbouw na de Tweede Wereldoorlog.

Hoofdstuk 2. Aanloop: de jaren 1894-1914

Vóór de invoering van de Woningwet

In 1851 werd een aantal wetten aangenomen waarmee de centrale overheid het de gemeenten mogelijk maakte regelingen te treffen waarmee de volkshuisvesting kon worden verbeterd.⁵ De Gemeentewet van 1851 schiep de mogelijkheid tot het vaststellen van gemeentelijke bouwverordeningen, waarmee eisen konden worden gesteld aan nieuw te bouwen woningen. De Onteigeningswet creëerde de mogelijkheid te onteigenen. Daarnaast kregen de gemeenten in dit jaar de bevoegdheid tot het instellen van gezondheidscommissies.

In 1854 werd door de Tweede Kamer een wetsvoorstel tot instelling van plaatselijke raden van gezondheid besproken. Deze raden zouden onder meer als taak hebben de gemeentebesturen te adviseren inzake de verbetering van huurwoningen. Het wetsvoorstel werd verworpen. Bij de voorbereiding van de nieuwe Wet op het Armbestuur (1854) kwam de kwestie van goede arbeiderswoningen ter sprake. Daarbij toonde ook koning Willem III belangstelling. Hij verzocht het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs om informatie over arbeiderswoningen te geven. Het resultaat was het eerste rapport over dit onderwerp. Het droeg de titel 'Kort verslag aan den Koning'. Tot bouw van betere en betaalbare arbeiderswoningen heeft het rapport nauwelijks geleid. Duidelijk is echter, dat reeds in het midden van de negentiende eeuw de volkshuisvesting, vooral die van de lagere bevolkingsgroepen, politieke aandacht kreeg.

Vóór de invoering van de Woningwet beperkte het ingrijpen van de rijksoverheid op het gebied van de volkshuisvesting zich tot het scheppen van mogelijkheden voor de gemeenten en het erop toezien, dat de gemeenten hun wettelijke bevoegdheden niet overschreden. Het was aan de gemeenten om gebruik te maken van de geboden mogelijkheden. In principe waren de gemeenten autonoom in hun handelen (dus ook op het gebied van de volkshuisvesting), maar gingen zij

---

⁵ Deze alinea en de volgende zijn gebaseerd op: M.J.J.G. Rossen, *Het gemeentelijk volkshuisvestingsbeleid in Nederland*. 38-40.

daarin naar de smaak van de rijksoverheid te ver, dan konden ze door haar tegengewerkt worden bij de uitvoering van hun initiatieven.⁶

De bestaande woningbouwverenigingen, naar schatting 120 in aantal, ontvingen zelden financiële steun van de gemeentelijke overheid, hoewel de gemeenten daartoe wettelijk de mogelijkheid hadden. Ze waren opgericht door diverse groepen belangstellenden op het gebied van de volkshuisvesting en werkten voor verschillende doelgroepen. Onder hen waren er enkele die speciaal het bouwen van arbeiderswoningen ter hand namen. De eerste vereniging van deze soort was de in 1851 in Amsterdam opgerichte 'Vereeniging ten behoeve van de arbeidersklasse'.⁷

Sedert het einde van de jaren tachtig van de negentiende eeuw trok de volkshuisvesting steeds meer politieke aandacht, zowel in liberale, confessionele als in socialistische kring. Langzaam nam het besef toe dat de volkshuisvesting een terrein was dat door de wetgever beter geregeld zou moeten worden. Er ontstond een algemene en groeiende drang tot het nemen van politieke maatregelen. Voorlopig leidde dit echter niet tot nieuwe wetgeving. Zo werd in 1875 een wetsvoorstel van minister H.J. van der Heim afgewezen dat bevordering van de huisvesting 'der arbeidende en min gegoede klassen' door de regering beoogde.⁸

De particuliere bouwers voorzagen onvoldoende in de enorm groeiende vraag naar arbeiderswoningen. Goede arbeidershuisvesting, met voor de arbeiders betaalbare huren, werd door het particuliere initiatief in het algemeen financieel niet aantrekkelijk genoeg bevonden, zelfs niet als het arbeiderswoningbouw voor arbeiders met regelmatige inkomsten betrof. Zo het particuliere initiatief zich al met arbeiderswoningbouw bezighield, werden veelal zeer slechte woningen geproduceerd. Met name de zogenaamde 'revolutiebouw' (de woningbouw voor de anonieme markt, die het systeem van aanbesteding in deze periode steeds meer verdrong) was op dit punt berucht. In de grote steden gaven de gemeenten ten behoeve van deze bouw de grond uit in smalle, diepe percelen. De alkoofwoning werd, met name in

---

⁶ Ibidem, 39, 66.

⁷ Ibidem, 38, 41, 99, 101.

⁸ Ibidem, 40-42, 45.

Amsterdam en Rotterdam, het standaardtype van woningen waarmee deze percelen volgebouwd werden. Meestal bestonden deze woningen uit drie à vier verdiepingen. In het ergste geval werden ze rug-aan-rug gebouwd. Ze waren uiterst onhygiënisch, brandgevaarlijk (in verband met houten afscheidingen) en zeer gehorig. In Den Haag werd het type van de uitbouw woning ('staarthuis') zeer veel gebouwd. Naast de woonkamer had deze een uitbouw, waarin een keuken en één of meer slaapkamers achter elkaar kwamen te liggen. Grote mûuropervlakken maakten deze woningen donker en vochtig. De zogenaamde 'eigenbouwers' (vakmensen, veelal timmerbazen die binnen het systeem van aanbesteding actief waren) produceerden veel betere woningen, maar bouwden niet zo zeer woningen voor arbeiders.⁹

Zowel in de steden als op het platteland waren er slechte woonomstandigheden.¹⁰ Men trof er kwalitatief zeer slechte woningen aan. In de steden was er bovendien sprake van een grote woondichtheid. De economische groei en de daarmee samenhangende bevolkingsaanwas deden de situatie steeds slechter worden. Veel extra woonruimte werd er geschapen door:

- het 'inrichten' van kelderwoningen,
- het rug-aan-rug bouwen van hofjeswoningen,
- het volbouwen van binnenterreinen,
- het opsplitsen van (de wat grotere) bestaande woningen en
- de bouw van alkoof- en uitbouwoningen.

Voor al de vestingsteden, waar tot de Vestingswet van 1874 niet buiten de wallen gebouwd mocht worden, werden vaak letterlijk dichtgebouwd.

---

⁹ J. Nycolaas, *Volkshuisvesting. Een bijdrage tot de geschiedenis van woningbouw en woningbouwbeleid in Nederland, met name sedert 1945* (Nijmegen) 12, 23; Th. van Tijn, 'De volkswoningen en de overheid' in: P.M.M. Klep e.a. red., *Wonen in het verleden, 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie* (Amsterdam 1987) 52.

¹⁰ Het volgende is grotendeels gebaseerd op J. Nycolaas, *Volkshuisvesting*, 16-18.

Grote delen van het platteland werden bewoond door dagloners die in nederzettingen, opgebouwd uit plaggenhutten en keten gehuisvest waren. De vaak grote arbeidersgezinnen huisden bijna zonder uitzondering in éénkamervertrekken. Met name de veenkoloniën, waarvan de ontginning in de negentiende eeuw een grote vlucht nam, waren berucht wegens de woonomstandigheden van de arbeiders.

Van 1850 tot 1900 zijn er niet meer dan 5000 goede en betaalbare arbeiderswoningen gebouwd; ongeveer 1 procent van de totale woningproductie in dit tijdvak. De uitkomsten van de woningstatistiek van 1899 bevestigen dit negatieve beeld. In 1899 bestond 59 procent van alle woningen uit één of twee vertrekken. Tot vertrek werden ook gerekend kelders, glasdichte serres, keukens, zolders et cetera. Van de woningvoorraad bestond in deze tijd 60 procent uit alkoofwoningen.¹¹

Gesteld kan worden dat de particuliere financiers, bouwers en exploitanten op het punt van de bouw van goede arbeiderswoningen onvoldoende actief waren. Daarnaast produceerden de woningbouwverenigingen en de gemeenten ook te weinig woningen, zodat de volkshuisvesting van de laagste bevolkingsgroepen, steeds slechter werd.¹²

In 1896 staken alle politieke richtingen, onder leiding van oud-minister Mr. J. van Heemskerk, de koppen bij elkaar om tot een oplossing van het probleem te komen. Voor het eerst werd er gesproken over een 'Wet op de woningen'. In vrijwel alle partijen bestond de bereidheid om via wettelijke maatregelen iets te doen aan wat ook wel 'het woningvraagstuk' genoemd werd. De wettelijke voorziening van het woningvraagstuk kreeg bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1897 aandacht in de programma's van vrijwel alle politieke partijen. Een kamercommissie bereidde de 'Woningwet' voor. Op 11 september 1899 werd het wetvoorstel ingediend, op 19 april 1901 werd het aange-

---

¹¹ Ibidem, 24; *De Woningwet 1902-1929. Gedenkboek samengesteld ter gelegenheid van de tentoonstelling gehouden te Amsterdam 18-27 oktober 1930 bij het 12 1/2 -jarig bestaan van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw* (Amsterdam 1930), 43-45.

¹² M.J.J.G. Rossen, *Het gemeentelijk volkshuisvestingsbeleid*, 41; Th. van Tijn, 'De volkswoningen en de overheid' in: P.M.M. Klep e.a. red., *Wonen in het verleden*, 52.

nomen in de Tweede Kamer en op 19 juni 1901 in de Eerste Kamer. De wet trad op 1 augustus 1902 in werking.¹³

Het belangrijkste doel van de Woningwet was tot een verbetering van de huisvesting te komen door de bestrijding van de oorzaken van de slechte huisvestingssituatie. De regering zag als belangrijkste oorzaken van de slechte situatie op het gebied van de volkshuisvesting:

- de mogelijkheid om slechte, ongezonde woningen te verhuren,
- de geringe bereidwilligheid van eigenaren om woningen die eigenlijk onbewoonbaar waren te verbeteren,
- de nieuwbouw van potentiële krotten,
- onvoldoende nieuwbouw,
- het financiële onvermogen van veel mensen om een betere woning te huren.¹⁴

De oplossing werd gezocht in het aanvullen en zo nodig veranderen van de bestaande juridische kaders. Reeds aanwezige gemeentelijke bevoegdheden kregen meer het karakter van wettelijke verplichtingen. Nieuw was, dat nu ook de rijksoverheid financiële steun kon gaan verlenen ten dienste van de verbetering van de volkshuisvesting. Voorheen hadden alleen de gemeenten over deze mogelijkheid beschikt. De bevoegdheid te beslissen over het al dan niet toekennen van financiële middelen betekende een machtsuitbreiding voor de rijksoverheid. De gemeentelijke autonomie die in de Gemeentewet van 1851 was vastgelegd werd enigszins doorbroken. Voortaan zou de besluitvorming over het gemeentelijke volkshuisvestingsbeleid mede beïnvloed worden door de rijksoverheid. Niet iedereen was daar even blij mee.¹⁵

Bij de aanneming van het wetsvoorstel was duidelijk dat de uitvoering van de Woningwet geld zou gaan kosten. De aanneming van de wet geeft dan ook aan, dat er een politieke wil bestond om geld te spenderen aan de volkshuisvesting. Ter verklaring van deze politieke wil kan gewezen worden op de volgende motieven:

---

¹³ M.J.J.G. Rossen, 42, 46, 47.

¹⁴ Ibidem, 52.

¹⁵ Ibidem, 53, 59; J. Nycolaas, *Volkshuisvesting*, 30, 31.

- Ten eerste speelde de angst voor de volksgezondheid in het algemeen en de eigen gezondheid in het bijzonder een rol. De slechte woonomstandigheden maakten het gevaar van het uitbreken en zich verspreiden van epidemieën groter dan wenselijk werd geacht. De overheidszorg voor de volkshuisvesting ontwikkelde zich zo gezien als een onderdeel van de zorg voor de volksgezondheid. De toename ervan maakte deel uit van een proces van toenemende overheidsbemoediging op allerlei terreinen, gericht op het opheffen van wantoestanden.¹⁶
- In werkgeverskringen beseftte men, dat slechte woonomstandigheden een gezonde, tevreden en stabiele arbeidersbevolking in de weg stonden. Men zag in dat ziekte en onrust de produktie konden doen stagneren. Naarmate de economische groei toenam werd het gevoelen acuter, dat het onzinnig was dit risico te lopen en vond men een verbetering van de huisvesting van de arbeiders des te wenselijker, ten einde een gezonde, rustige en aan haar woonplaats gekluisterde arbeidersklasse te stimuleren.¹⁷
- Door de groei van de arbeidersbeweging nam de angst voor verstoring van de orde toe. Niet alleen rellen en oproer, of straatschenderij werden gevreesd, maar nu ook de omverwerping van de sociale orde in het algemeen. De snel toenemende groei van bevolkingsconcentraties wakkerde deze angst verder aan. Velen achtten het nu verstandig om de minstgesitueerden tevreden te stellen door hun maatschappelijk peil op te voeren en waarborgen te scheppen voor minimale voorzieningen. Via de Woningwet zou het wonen worden beschermd.¹⁸
- Ook werd het besteden van openbare middelen aan de verbetering van de volkshuisvesting uiteraard krachtig ondersteund door de arbeidersbeweging zelf.

Van doorslaggevende betekenis voor de aanneming van de Woningwet was ongetwijfeld de algemene economische opgaande trend die de periode kenmerkte. De overheden beschikten ten gevolge van de eco-

---

¹⁶ M.J.J.G. Rossen, 37, 50.

¹⁷ Ibidem, 50, 51; Th. van Tijn, 'Volkswoningen', 52; J. Nycolaas, *Volkshuisvesting*, 22.

¹⁸ M.J.J.G. Rossen, 37; Th. van Tijn, 'Volkswoningen', 52.

nomische groei over hogere belastingopbrengsten en betere mogelijkheden te lenen. Genoemde motieven, gecombineerd met het aanwezig zijn van de financiële mogelijkheden voor de overheden om in te grijpen in de volkshuisvesting, maakten het politieke klimaat 'rijp' voor de Woningwet.¹⁹

Hoewel de Woningwet een breed maatschappelijk draagvlak kende, was er bij de aanneming ervan toch ook tegenstand geweest. De tegenstanders vreesden dat woningwetbouw onbillijke concurrentie zou opleveren voor het particuliere initiatief.²⁰ De Woningwet was echter vooral tot stand gekomen om een oplossing te bieden voor het gebrek aan goede betaalbare arbeiderswoningen; niet echt het terrein voor het particuliere initiatief, zoals wij constateerden. Financiering van de bouw van arbeiderswoningen uit de openbare middelen, deed de particuliere financiers derhalve geen concurrentie aan. Het bood hun intengendeel soms een nieuw werkterrein voor risicoloze hypotheekverstrekking. Evenmin beconcurrerde het de particuliere bouwers. Voor aannemers opende zich juist een nieuwe markt. Wel zou de Woningwet op den duur (in het geval van grootschalige woningwetbouw) een concurrentie opleveren voor particuliere woningexploitanten in de oudere buurten. Dezen zouden dan minder hoge huren kunnen bedingen en dus in mindere mate van de woningnood kunnen profiteren.²¹ Daarnaast wekten de mogelijkheden die de wet schiep voor gemeenten om te onteigenen oppositie op; de gevestigde eigendomsverhoudingen kwamen hiermee volgens sommigen te zeer onder druk te staan.²²

---

¹⁹ Th. van Tijn, 'Volkswoningen', 51.

²⁰ M.J.J.G. Rossen, 53.

²¹ Th. van Tijn, 'Volkswoningen' 52; J. Nycolaas, 18.

²² Ibidem, 35.

De invoering van de Woningwet

De Woningwet bevatte een volledige administratieve regeling van de overheidszorg voor de volkshuisvesting. De Woningwet verdeelde de bestuurlijke bevoegdheden en de uitvoerende taken. Gelijkzeitig met de Woningwet werd de Gezondheidswet aangenomen. Deze regelde het staatstoezicht op de volksgezondheid. Beide wetten tezamen waren bepalend voor het Nederlandse volkshuisvestingsbeleid sinds 1902. De meeste ambtenaren die verantwoordelijk waren voor de uitvoering van de Woningwet werden krachtens de Gezondheidswet aangesteld. Aanvullend bood de Woningwet weer allerlei richtlijnen die voor de komende periode de leidraden zouden zijn in de praktijk van het volkshuisvestingsbeleid.²³

De Woningwet had tien paragrafen.²⁴ Het zou te ver voeren om deze hier te behandelen. In het navolgende zullen wij ons daarom beperken tot een globale schets van de manier waarop de wet de volkshuisvesting regelde.

Met de Woningwet werd zoveel mogelijk voortgebouwd op de bestaande wetgeving. Rijk, provincie en gemeente kregen ieder een eigen rol in het volkshuisvestingsbeleid toebedeeld.

Op rijksniveau werd een Centrale Gezondheidsraad ingesteld. Deze adviseerde de regering en begeleidde de ambtenaren van het Ministerie van Volksgezondheid. Ook waren er op dit niveau Hoofdinspecteurs van de Volksgezondheid actief op het gebied van de volkshuisvesting. Zij waren krachtens de Gezondheidswet en dus bij het Ministerie van Volksgezondheid aangesteld.²⁵ Hun taak was het toezicht te houden op de uitvoering van de Woningwet. Door het ontbreken van richtlijnen werkten zij grotendeels op eigen initiatief.²⁶

---

²³ M.J.J.G. Rossen, 48, 53-55.

²⁴ Ibidem, 48.

²⁵ J.T. Minderaa, 'Vermenging van staat en maatschappij' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 13* (Haarlem 1978) 472.

²⁶ M.J.J.G. Rossen, 55.

Op het provinciale bestuursniveau waren Inspecteurs van de Volksgezondheid actief. Zij adviseerden Gedeputeerde Staten en verzorgden de in de Woningwet geregelde hygiënische inspectie van woningen.²⁷ De Commissaris van de Koningin benoemde daarnaast zogenaamde 'gezondheidscommissies'. Deze werden door de Woningwet (verplichtend) belast met het uitvoeren van onderzoek naar de woningtoestanden, het behandelen van klachten, het uitbrengen van adviezen en het voorstellen van wenselijk of noodzakelijk geachte maatregelen. Dit kon in opdracht of op eigen initiatief gebeuren. De uitvoering van de voorschriften voor woningverbetering en onbewoonbaarverklaring behoorde eveneens tot hun taak. De gezondheidscommissies werden samengesteld uit belangstellende ingezetenen van gemeenten. Ze werden plaatselijk ingesteld. Iedere gemeente kende dus een eigen gezondheidscommissie.²⁸

De Centrale Gezondheidsraad, de Hoofdinspecteurs, de Inspecteurs en de gezondheidscommissies hadden een sterk adviserende functie en waren verantwoordelijk voor het staatstoezicht op de handhaving van de wettelijke bepalingen op het gebied van de volkshuisvesting.

Net als vóór de invoering van de Woningwet was het aan de gemeenten om initiatieven te ontplooien om eventueel tot een verbetering van de volkshuisvestingssituatie te komen. De gemeenten werden door de Woningwet tot een aantal handelingen verplicht. Zo verplichtte zij elke gemeente om Bouw- en Bewoningverordeningen vast te stellen. Deze verordeningen bepaalden welke woningtoestanden in gemeenten acceptabel waren. Het was de bedoeling, dat de verordeningen zoveel mogelijk aan de plaatselijk omstandigheden en behoeften aangepast waren en de woningtoestand bevorderden. Zij dienden ter bescherming van de huurders; zelfs de goedkoopste woning zou nog aan redelijke eisen voor menselijke behuizing moeten voldoen.²⁹

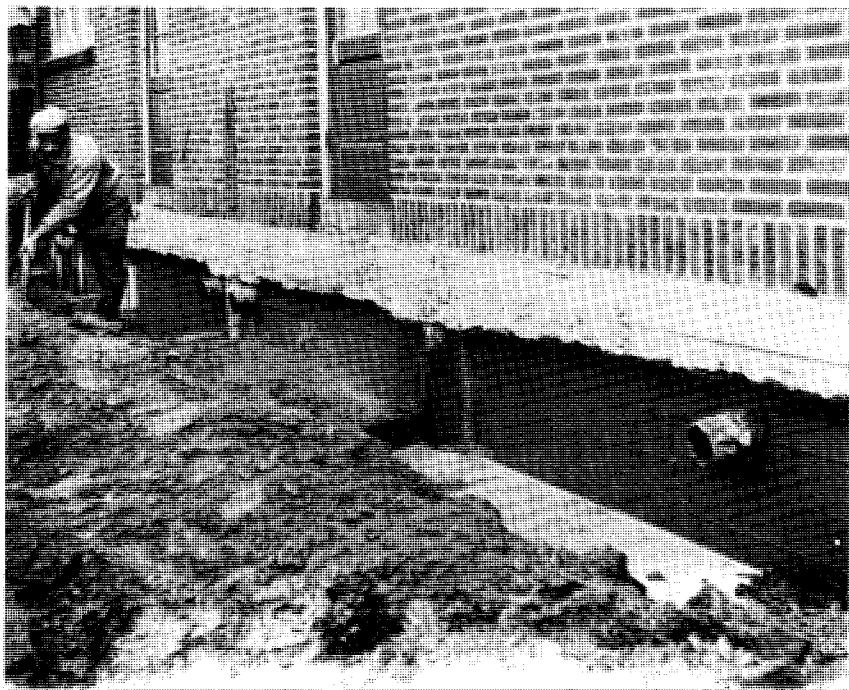
---

²⁷ M.J.J.G. Rossen, 55; J.T. Minderaa, 'Vermenging van staat en maatschappij', 472.

²⁸ Ibidem; M.J.J.G. Rossen, 55, 75.

²⁹ F.M. Wibaut, 'Uitvoering der Woningwet', *De Gemeente. Maandblad van de vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 1 (1907) 6, 1.

De wet bepaalde welke punten erin moesten worden geregeld. In de bouwverordening moesten regels voorkomen voor de constructie van de woningen, de hygiëne, zoals de afvoer van water en vuil en toetreding van licht en lucht en er moesten eisen in opgenomen worden over de grootte en indeling van de woning ten opzichte van de omgeving. De bewoningverordeningen konden zaken regelen als zuivering van ongedierte, de afscheiding van slaappleatsen, het aantal woningen in hetzelfde gebouw en het aantal bewoners in relatie tot de ruimte van de vertrekken.³⁰

Figuur 1. Rioleringswerkzaamheden. Rioleringswerkzaamheden (Bron: Historisch topografische atlas G.A.A. neg.nr. D38989)

Gedeputeerde Staten en de Kroon hadden een beslissende invloed bij het opstellen van de bouw- en bewoningverordeningen. De gemeenten kregen twee jaar de tijd om de verordeningen vast te stellen. Als na die twee jaren bleek dat zij hadden nagelaten verordeningen vast te stellen,

---

³⁰ Ibidem.

dan stelden Gedeputeerde Staten de voorschriften vast. De regeling werd echter verzwakt, doordat er geen wettelijke minimumeisen aan de voorschriften gesteld werden. Gedeputeerde Staten moesten daardoor genoeg nemen met elke verordening die de gemeente vaststelde, ongeacht de kwaliteit ervan.³¹

Bovendien verplichtte de Woningwet de gemeentebesturen van gemeenten met meer dan 10.000 inwoners en gemeenten die in de laatste vijf jaar een bevolkingsgroei van 20 procent of meer hadden gekend een uitbreidingsplan vast te stellen, tenzij zij hiervan werden vrijgesteld door Gedeputeerde Staten. De Woningwet schreef weinig voor met betrekking tot de eisen die in een uitbreidingsplan zouden moeten worden gesteld. Wel moesten het uitbreidingsplan en alle plannen tot wijziging ervan worden goedgekeurd door Gedeputeerde Staten, die hierover het advies van de Inspecteur van de Volksgezondheid konden inwinnen. De gemeenteraad kon bij weigering van goedkeuring in beroep gaan bij de Kroon. Het plan moest tenminste een keer in de tien jaar worden herzien.³² Bovendien verplichtte de Woningwet de gemeentebesturen om over maatregelen die zij wilden nemen altijd eerst het advies van de gezondheidscommissies in te winnen. De gezondheidscommissies konden machtige organen zijn. Als het college van Burgemeester en Wethouders te weinig gehoor gaf aan de adviezen van de gezondheidscommissie, bijvoorbeeld in het geval van onbewoonbaarverklaring, dan kon deze voorziening vragen bij de gemeenteraad.³³

De verbetering van de volkshuisvesting moest het voornamelijk hebben van de inzet van de gemeenten. De gemeenten konden daartoe van verschillende bevoegdheden gebruik maken. Het bekendste voorbeeld is wel de woningwetbouw. Daarvan bestonden twee soorten: woningwetbouw door de gemeenten zelf, en woningwetbouw door 'derden'.

De woningwetbouw door de gemeenten zelf vond nauwelijks plaats, ten eerste omdat de meeste gemeenten vonden dat zij over te weinig

---

³¹ M.J.J.G. Rossen, 66-68, 76.

³² Ibidem, 58-59, 60; F.M. Wibaut, 'Onteigening voor uitbreidingsplannen', *De Gemeente* 6 (1912) 68, 562.

³³ M.J.J.G. Rossen, 75, 76.

financiële middelen daartoe beschikken. Er konden dan wel rijksvoorschotten of rijksbijdragen aangevraagd worden, maar gemeentelijke woningwetbouw werd door het rijk alleen gesteund als er in de gemeente geen andere partijen (bijvoorbeeld woningbouwverenigingen) waren die zich over de woningwetbouw konden ontfemen.³⁴ Het bewijs dat daar geen sprake van was, kon vrijwel nooit geleverd worden. Dit is er de tweede oorzaak van, dat gemeentelijke woningbouw nauwelijks van de grond kwam.

De woningwetbouw door derden kon door allerlei instellingen verricht worden, zoals verenigingen, vennootschappen en stichtingen. De gemeenteraad kon aan deze instellingen rentedragende voorschotten (kredieten) en bijdragen (subsidies) verlenen. De instellingen dienden uitsluitend werkzaam te zijn in het belang van de verbetering van de volkshuisvesting. Dat hield in, dat zij zonder winstoogmerk moesten werken en een kapitaalrente mochten maken van ten hoogste 4 procent.³⁵ Ze moesten door Gedeputeerde Staten officieel onder de Woningwet zijn toegelaten.³⁶ Het predikaat 'toegelaten instelling' werd makkelijk verkregen als in de statuten de zogenaamde 'huurprijsclausule' was opgenomen. Daarmee werd vastgelegd, dat de te bouwen woningen niet onder de marktprijs (de 'te bedingen' prijs) zouden worden verhuurd.

Ook voor de woningwetbouw door woningbouwverenigingen kon de gemeente bij het rijk rentedragende leningen of subsidies aanvragen. De betreffende raadsbesluiten moesten dan eerst worden goedgekeurd door Gedeputeerde Staten. Het rijk verleende de financiële steun niet rechtstreeks aan de woningbouwverenigingen, maar via tussenkomst van gemeenten, omdat de gemeenten over grotere controle mogelijkheden beschikten dan het rijk.³⁷

Voor zowel de voorschotten die door het rijk verleend werden, als voor de gemeentelijke voorschotten gold een aflossingstermijn van 50 jaar. De achterliggende gedachte was, dat de woningen na 50 jaar niet

---

³⁴ 'Woningbouw door Woningvereniging of rechtstreeks door de Gemeente?', *De Gemeente* 1 (1907) 9, 4

³⁵ 'Uitvoering der Woningwet', *De Gemeente* 1 (1907) 6, 2.

³⁶ M.J.J.G. Rossen, 77, 99.

³⁷ *Ibidem*, 53, 55, 77, 99, 100.

meer bruikbaar zouden zijn en de onkosten tijdig gecompenseerd moesten worden. De huurprijzen werden over het algemeen vastgesteld op een zodanig niveau, dat zij de gehele bouwkosten, de rente, de onderhoudskosten en de gewone onkosten van de woningbouwvereniging dekten.³⁸

Maar niet alleen nieuwe woningen vielen onder de bevoegdheden van de gemeenten. Ook over de bestaande woningen hadden zij wat te zeggen. Op grond van de plaatselijke bouw- en bewoningverordeningen konden zij de eigenaren van slechte woningen gelasten verbeteringen aan te brengen (of de bewoning te staken). Ook kon de hoofdbewoner van een woning of konden drie of meer meerderjarige ingezetenen van een gemeente een bezwaarschrift bij de gemeente indienen tegen de slechte toestand van bepaalde woningen.³⁹ In het geval van 'overbevolking' konden de gemeenten de hoofdbewoner van de woning gelasten de overschrijding van het aantal personen dat volgens de plaatselijke verordening in de woning mocht wonen, binnen een door het college van Burgemeester en Wethouders te stellen termijn van tenminste een maand en ten hoogste een jaar, te beëindigen. Op grond van een advies van de gezondheidscommissie kon besloten worden een woning onbewoonbaar te verklaren. Als de gemeenteraad geen gehoor gaf aan een advies tot onbewoonbaarverklaring van de gezondheidscommissie, kon de gezondheidscommissie in beroep gaan bij Gedeputeerde Staten. Dit was ook het adres waartoe de eigenaar en de hoofdbewoner van een onbewoonbaar verklaarde woning zich konden richten, als zij dit besluit wilden aanvechten.⁴⁰

De gemeenten konden onbewoonbaar verklaarde woningen doen ont-ruimen, sluiten en afbreken, bijvoorbeeld wanneer verbetering niet mogelijk was of niet werd aangebracht door de eigenaar die daartoe gelast was. De gemeenten hadden ook de mogelijkheid zelf verbeteringen aan de woning te laten uitvoeren. De kosten hiervan moesten in zo'n geval door de eigenaar betaald worden.⁴¹ Ten slotte was het

---

³⁸ 'Aflossingstermijn voor voorschotten ingevolge de Woningwet', *De Gemeente* 1 (1907) 2, 5-6; 'Uitvoering der Woningwet', *De Gemeente* 1 (1907) 6, 1.

³⁹ M.J.J.G. Rossen, 75.

⁴⁰ *Ibidem*, 75, 76.

mogelijk slechte woonomstandigheden in de reeds bestaande woningen te verlichten door het verstrekken van huursubsidie of subsidie voor de renovatie van slechte woningen. Krotbewoners die niet in staat waren de huur van een nieuwe woning te betalen, konden bijvoorbeeld via een bijdrage in de huur in staat gesteld worden een betere woning te betrekken. Bovendien bestond de mogelijkheid tot het geven van een tegemoetkoming in de verhuiskosten en het voorzien in huisvesting van de bewoners van onbewoonbaar verklaarde of onteigende woningen.⁴²

De gemeenteraden konden een bouwverbod leggen op grond die bij raadsbesluit was bestemd voor bijvoorbeeld de aanleg van een straat, gracht of plein. Grondeigenaren hadden in zo'n geval de mogelijkheid om in beroep te gaan bij Gedeputeerde Staten en de Kroon. Ook konden de gemeenten in het belang van de volkshuisvesting grond en gebouwen kopen. Deze konden zij dan in eigendom, erfpacht of opstal overdragen. Ook hiervoor konden voorschotten verkregen worden van de centrale overheid.⁴³

Daarnaast kon het in het belang van de volkshuisvesting nodig zijn om te onteigenen. De gemeenten beschikten via de Woningwet (die de Onteigeningswet verving) over betere mogelijkheden te onteigenen, dan de Onteigeningswet had geboden. De onteigening kon gehele stadsdelen betreffen, of afzonderlijke gebouwen (ook als die niet onbewoonbaar verklaard waren), als het afbreken ervan maar in het belang van de verbetering van de volkshuisvesting werd geacht. Ook konden om die reden terreinen en gronden onteigend worden. Voor de eigenaren werd een schadevergoeding geregeld.⁴⁴ Ook in het belang van stadsuitbreidingen kon onteigend worden. Het ingrijpen in de stadsuitbreiding zoals dit door de Woningwet mogelijk werd gemaakt, was echter beperkt. Het uitbreidingsplan kon alleen de 'uitleg' van de stad regelen.⁴⁵ Het door aankoop of onteigening in eigendom krijgen, het

---

⁴¹ Ibidem, 75.

⁴² Ibidem, 77, 99.

⁴³ Ibidem, 59, 60, 74.

⁴⁴ F.M. Wibaut, 'Onteigening voor uitbreidingsplannen', *De Gemeente* 6 (1912) 68, 561-564.

⁴⁵ M.J.J.G. Rossen, 62.

leggen van bouwverboden en het vaststellen van rooilijnen waren de instrumenten om de vastgestelde uitbreidingsplannen te verwezenlijken. Daarbij waren de gemeenten geheel vrij in de bestemming van gronden die met rijksvoorschot of rijksbijdrage aangekocht waren.⁴⁶

Na de invoering van de Woningwet

In economisch opzicht kenmerkte de periode 1894-1914 zich door een algemene opgaande trend, onderbroken door kortstondige, maar hevige economische inzinkingen in 1900 en 1907-1908.⁴⁷ De ontwikkeling van de lonen en andere arbeidsvoorwaarden was globaal genomen gunstig voor de aanbieders van arbeidskracht. De werkgelegenheid in de steden breidde zich uit. Deze toenemende vraag naar arbeidskrachten leidde tot verhoging van de lonen in de steden. De hogere lonen in de steden deden op hun beurt de lonen die de boeren moesten betalen stijgen. Door ruime toepassing van nieuwe technische middelen steeg de produktiviteit van de arbeid. De snelle economische groei betekende aldus een algemene verhoging van de welvaart en het welzijn; zowel de arbeiders, de ondernemers, als de overheden profiteerden ervan.

De Woningwet was een kaderwet die mogelijkheden bood. Of, en op welke wijze deze wet zou worden uitgevoerd hing in belangrijke mate af van de bereidheid van de plaatselijke overheden, de woningbouwverenigingen en het particuliere bedrijfsleven om gebruik te maken van de mogelijkheden van de wet.⁴⁸ De centrale overheid en de provincies hadden in deze naar wij zagen, primair een controlerende taak. Het volkshuisvestingsbeleid werd hierdoor zeer sterk plaatselijk bepaald.⁴⁹

De totstandkoming van de Woningwet gaf aan, dat in brede kring de opvatting ingang had gevonden dat overheidsinterventie op het gebied

---

⁴⁶ Ibidem, 62; 'Schadevergoeding voor den opstal', *De Gemeente* 4 (1910) 38, 307.

⁴⁷ Het volgende is gebaseerd op: Th. van Tijn, 'Het algemeen karakter van het tijdvak 1895-1914' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden deel 13* (Haarlem 1978) 306, 308, 309.

⁴⁸ Th. van Tijn, 'De volkswoningen en de overheid' in: P.M.M. Klep e.a. red., *Wonen in het verleden*, 52 ; M.J.J.G. Rossen, 70.

⁴⁹ Ibidem, 104.

van de volkshuisvesting wenselijk kon zijn. De meningen verschilden echter over de vraag hoe ver deze interventie moest gaan. Voor velen gold nog steeds het principe dat overheidsbemoeienis in principe uitzondering moest zijn. Normaliter zou het particuliere ondernemerschap een goede huisvestingssituatie garanderen, zo veronderstelde men. De noodzaak tot overheidsbemoeiing moest daarom voortdurend worden 'bewezen'.⁵⁰ Vrijwel alle politieke partijen hadden dan wel ingestemd met de invoering van de Woningwet, maar de uitvoering van de wet zou nog heel wat stof tot discussie opleveren.

Allerlei afwegingen moesten gemaakt worden. Hoe duur mocht bijvoorbeeld de uitvoering van de Woningwet voor de gemeente worden? Hierbij kwam de financiële draagkracht van de gemeente om de hoek kijken. Waren de gemeenteraadsleden bereid zo nodig de plaatselijke belastingbetalers, tevens hun kiezers, met een belastingverhoging te confronteren?⁵¹ Voor de belangen van welke bevolkingsgroep wilden de gemeenteraadsleden opkomen? Waren de arbeiders de politieke doelgroep (zoals voor de S.D.A.P.), of wellicht de particuliere woningverhuurders? De Woningwet dwong tot het maken van politieke keuzen.

Gedurende de periode tot 1914 kenmerkte het algemene politieke klimaat zich ondanks de economische hoogconjunctuur door een grote terughoudendheid op het punt van de toepassing van de Woningwet. Niet alleen werden er weinig aanvragen ingediend om als woningbouwvereniging onder de Woningwet toegelaten te worden en om voorschotten en subsidies voor woningwetbouw te ontvangen, maar ook spanden de gemeenten zich nauwelijks in om tot een krachtige aanpak van de volkshuisvestingsproblemen te komen.⁵² Zelfs handelingen die weinig kostten werden, hoewel deze door de wet verplicht werden gesteld, niet uitgevoerd. Zo gaf een groot aantal gemeenten in eerste instantie geen gehoor aan het wettelijke voorschrift om een Bouwverordening vast te stellen.⁵³

---

⁵⁰ Th. van Tijn, 'Volkswoningen', 50; J. Nycolaas, *Volkshuisvesting*, 11, 13.

⁵¹ M.J.J.G. Rossen, 76.

⁵² Ibidem, 100.

⁵³ F.M. Wibaut, 'Uitvoering der Woningwet', *De Gemeente* 1 (1907) 6, 1.

De volgende tabel maakt duidelijk, dat tot 1914 de particuliere bouw het leeuwendeel van de bouwproductie verzorgde, ondanks de inwerkingtreding van de Woningwet in 1902. Er vond relatief zeer weinig woningwetbouw plaats, zeker vergeleken met de periode na 1914.⁵⁴

Tabel 1. Aantal woningen gebouwd in de periode 1902-1914							
Jaar	Totaal aantal	Gebouwd door:					
		Particulieren		Verenigingen en Gemeenten			
		Aantal	Perc.	Ver.	Gem.	V.&G.	Perc.
1902	18000	18000	100,0	-	-	-	-
1903	21000	21000	100,0	-	-	-	-
1904	22000	22000	100,0	-	-	-	-
1905	24000	23990	99,9	-	10	10	0,1
1906	25000	24977	99,9	2	21	23	0,1
1907	11000	10862	99,0	132	6	138	1,0
1908	20000	19533	98,0	392	75	467	2,0
1909	24000	23076	96,0	845	79	924	4,0
1910	20000	19023	95,0	916	61	977	5,0
1911	21000	20286	96,0	852	62	914	4,0
1912	25000	23630	94,5	1236	134	1370	5,5
1913	23000	20292	88,0	2626	82	2708	12,0
1914	17000	14587	85,5	2278	135	2413	14,5

Van 1907 af wordt de woningbouw door woningbouwverenigingen en gemeenten in de tabel zichtbaar. Het aandeel hiervan nam sinds 1912 versneld toe. Deze groei moet in direct verband worden gezien met de eerste grootschalige toepassing van de Woningwet.

⁵⁴ Bron: A.J.A. Rikkert, 'Woningstatistiek' in: *50 Jaar Woningwet, 1902-1952. Gedenboek samengesteld in opdracht van de centrale directie van de wederopbouw en de volkshuisvesting van het ministerie van wederopbouw en volkshuisvesting en het Nederlandsch instituut voor volkshuisvesting en stedebouw* (Alphen aan den Rijn 1952) 104.

Tabel 2. Aantal toegelaten woningbouwverenigingen (1904-1914).
Aantal woningbouwverenigingen dat werd toegelaten in de
jaren 1904-1914. (Tellingen per 31 december)

Jaar	Aantal	Jaar	Aantal
1904	3	1910	121
1905	15	1911	160
1906	28	1912	224
1907	44	1913	301
1908	73	1914	379
1909	102		

In 1904 werden de eerste drie woningbouwverenigingen onder de Woningwet toegelaten.⁵⁵ Na dit jaar groeide het aantal woningbouwverenigingen gestaag. Net als vóór de invoering van de Woningwet stelden de woningbouwverenigingen verschillende doelgroepen centraal. Er werden verenigingen opgericht voor onderwijzers, gemeenteambtenaren en spoorwegpersoneel, naar politieke gezindheid en op confessionele grondslag.⁵⁶ In de besturen van de woningbouwverenigingen zaten veelal goeude burgers. Het beheer voerden zij belangeloos uit.⁵⁷ De bouwproductie van de zogenaamde 'semi-filantropische' woningbouwverenigingen was beperkt, omdat het de bestuursleden ervan niet op de eerste plaats te doen was om het aantal woningen, maar om de sociale effecten van hun semi-filantropische activiteiten (bijvoorbeeld statusverhoging).⁵⁸ De enkele zogenaamde 'coöperatieve woningbouwverenigingen', veelal opgericht door arbeidersvakverenigingen, hadden vaak het verwerven van een eigen woning voor de leden tot doel.⁵⁹

Of woningbouwverenigingen na oprichting snel tot bouwen over konden gaan, was voornamelijk afhankelijk van de steun die zij ontvingen van het gemeentebestuur. Bij het aanvragen van voorschotten of subsidies werden zij vaak geholpen door de Inspecteurs van de Volksgezondheid. Ook konden adviezen verkregen worden van het Centraal Bureau voor Sociale Adviezen (C.B.S.A.). In 1910 publi-

⁵⁵ Bron: M.J.J.G. Rossen, 101.

⁵⁶ M.J.J.G. Rossen, 103.

⁵⁷ Ibidem, 99.

⁵⁸ J. Nycolaas, 22.

⁵⁹ Ibidem, 21.

ceerde dit bureau een handleiding voor woningbouwverenigingen. Deze voorlichtende functie werd in 1913 overgenomen door de in dat jaar opgerichte Nationale Woningraad die optrad als een belangenorganisatie van woningbouwverenigingen.⁶⁰ Van de 4301 in 1913 onder de Woningwet toegelaten corporaties meldden zich er 60 aan als lid van deze raad.

Na de oprichting van de Nationale Woningraad werd dit voorbeeld tot aaneensluiting gevolgd door de Bond van Protestants Christelijke Woningbouwverenigingen 'Patrimonium' en door de Bond van Arbeiderswoningbouwverenigingen in Nederland. Ook deze werden uiteindelijk lid van de Nationale Woningraad. De katholieken lieten zich niet onbetuigd en richtten de R.K. Federatie van Diocesane Woningbouw-Centrales op.⁶¹

De inzet van de gemeenten op het punt van woningwetbouw was waarschijnlijk in werkelijkheid niet zo gering als men uit tabel 1 zou kunnen afleiden. Het kwam namelijk voor dat gemeentebesturen niet direct bij de woningmarkt betrokken wilden zijn en daarom de aanbouw en exploitatie overdroegen aan hiervoor speciaal in het leven geroepen verenigingen of stichtingen.⁶² Dit vertroebelt enigszins het beeld dat uit de tabel naar voren komt.

Duidelijk is echter, dat de woningwetbouw, zowel van gemeentelijke zijde, als door woningbouwverenigingen, in deze periode zeer moeizaam van de grond kwam. Voor de verbetering van de volkshuisvesting door vergroting van het aanbod van woningen, liefst van een goede kwaliteit en met redelijke huurprijzen, waren de mensen die daarmee gediend zouden zijn vooral afhankelijk van het particuliere initiatief.

De particuliere woningproductie werd in deze periode in belangrijke mate bepaald door de economische conjunctuur.⁶³ De economische hoogconjunctuur schiep een gunstig klimaat voor investeringen in de

---

⁶⁰ M.J.J.G. Rossen, 99-102.

⁶¹ Ibidem, 103.

⁶² Ibidem, 104.

⁶³ J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Nijmegen 1976) 202-203.

woningbouw. Sinds 1895 nam de bouwactiviteit dan ook toe.⁶⁴ De stijging vanaf 1902 wordt wel toegeschreven aan een mogelijk psychologisch neveneffect van de Woningwet; men verwachtte, dat de wet strengere bouwvoorschriften zou voortbrengen en wilde deze vóór zijn.⁶⁵ Het is echter moeilijk te bepalen, of dit inderdaad een rol gespeeld heeft. Waarschijnlijk is de suggestie dat de particuliere woningbouw werd gestimuleerd doordat er flink aan verdiend kon worden, dichter bij de waarheid.⁶⁶

In 1907 en 1908 liep de bouwproductie terug. Dit dal hing samen met de eerder vermelde economische inzinking in die jaren.⁶⁷ Ter verklaring van dit dal is ook wel gewezen op het feit dat er eind 1905, begin 1906 bij twee hypotheekbanken belangrijke malversaties aan het licht gekomen waren. Hierdoor zou het geldbeleggende publiek het vertrouwen in de hypotheekbanken enigszins verloren hebben, zodat zij hen enige jaren minder geld beschikbaar stelden.⁶⁸ Het is echter gezien de sterke conjunctuurgevoeligheid van de bouwproductie zeker niet uitgesloten, dat deze ook zonder het optreden van deze incidenten zou zijn ingestort. Een kleine recessie in de jaren 1910-1911 ten slotte verklaart de terugval van de produktie die in deze jaren plaatsvond.⁶⁹

De volkshuisvesting, 1894-1914

Wegens het ontbreken van voldoende statistische gegevens is het onmogelijk een gedetailleerd beeld te krijgen van de ontwikkeling van de kwaliteit van de volkshuisvesting in de periode die in dit hoofdstuk centraal staat. Een belangrijke bron voor deze periode vormen de woningtellingen van 1899 en 1909, hoewel deze slechts een (beperkte) weergave van de situatie in die jaren geven. Pas sinds 1909 ontstonden er goede woningstatistieken. In dit hoofdstuk zullen wij, ondanks het

---

⁶⁴ Th. van Tijn, 'Het algemeen karakter van het tijdvak 1895-1914', 313.

⁶⁵ Ch. Glasz, *Hypotheekbanken en woningmarkt in Nederland* (Haarlem 1935) 9-11.

⁶⁶ J. Nycolaas, 35.

⁶⁷ J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland*, 202-203.

⁶⁸ M.J.J.G. Rossen, 89; J. Nycolaas, 35.

⁶⁹ M.J.J.G. Rossen, 89.

gebrek aan statistisch materiaal toch proberen een schets te geven van de algemene (landelijke) volkshuisvestingssituatie tussen 1894 en 1914. Deze schets zal noodgedwongen globaal van karakter zijn. Centraal staat de vraag, wat de gevolgen waren van de toegenomen bouwproductie voor de kwaliteit van de volkshuisvesting. We richten ons allereerst op de kwestie van de vraag naar woningen; de woningbehoefte.

De vraag naar woningen werd beïnvloed door demografische ontwikkelingen. In de periode 1894-1914 was er, bij een sterkere daling van het nationale sterftecijfer dan van het nationale geboortecijfer, sprake van bevolkingstoename, vooral in de stedelijke gemeenten. Doordat de werkgelegenheid in de niet-agrarische beroepen (vooral in handel en verkeer en nijverheid) veel sneller steeg dan die in de landbouw werd het proces van urbanisatie, dat sinds 1880 versneld was, bevorderd.⁷⁰ De demografische ontwikkelingen verschilden echter nogal per regio. Wat betreft het geboortecijfer bijvoorbeeld, weten we dat in Drenthe, Noord-Brabant en Limburg, het geboortecijfer steeg en dat in Noord-Holland, Zeeland en Friesland sprake was van een dalend geboortecijfer.⁷¹ Deze uiteenlopende demografische ontwikkelingen maken een algemene stelling over de woningbehoefte in Nederland riskant. Met zekerheid kan echter geconstateerd worden, dat er in de grotere steden een sterk groeiende behoefte aan woningen was.

Sedert het einde van de jaren negentig steeg de huwelijksfrequentie: men huwde steeds meer en gemiddeld op steeds jeugdiger leeftijd.⁷² Meer in het algemeen leidden in deze periode de verschuivingen in de economische structuur en de welvaarts-groei tot een bevestiging van het gezinsleven. Tevoren was een geregeld gezinsleven volgens de idealen van de sociale midden-groepen door armoede, slechte woonomstandigheden en de noodzaak voor de vrouwen en kinderen om mee te verdienen in de kost, voor vele arbeidersgezinnen een onbereikbare luxe geweest. De grotere financiële ruimte die de stijgende welvaart bood werd in de gezinnen vooral gebruikt om grotere zorg aan de huishouding en de opvoeding van de kinderen te besteden. De getrouwde vrouwen uit de lagere milieus gaven zodra dit kon hun vaak

---

⁷⁰ Th. van Tijn, 'Het algemeen karakter', 306, 309, 310.

⁷¹ Ibidem, 309, 310.

⁷² Ibidem, 309.

slecht betaalde en onaangename banen buitenshuis op, om zich beter aan de zorg voor het gezin te kunnen wijden.⁷³

Deze demografische ontwikkelingen hebben de woningbehoefte waarschijnlijk doen toenemen. Woog de groei van de woningproductie hier tegenop? Leidde het vergrote woningaanbod tot een verbetering van de woonomstandigheden?

Het ziet er naar uit, dat dit inderdaad het geval was. Zo maakt een vergelijking van de woningtelling van 1899 met die van 1909 duidelijk, dat het aandeel van de één- en tweekamerwoningen in het totale woningbestand verminderde evenals de gemiddelde bezetting van deze woningen. Ook voor degenen die slechts lage huren konden betalen en daarom op het oude woningbestand bleven aangewezen, ontstond via doorstroming iets meer woonruimte.⁷⁴ Dit betekende voor een aantal personen een verbetering van de huisvestingssituatie.

Over het algemeen stegen de huren sneller dan de lonen, zodat men een groter deel van het inkomen aan de huur ging uitgeven. Tussen ca. 1890 en ca. 1910 stegen in de grote steden de huuruitgaven per gezin met gemiddeld 11 procent, terwijl deze in de kleine steden met 40 à 60 procent stegen en voor gezinnen van ongeschoolden in de kleine gemeenten met maar liefst 240 procent.⁷⁵ De laatste stijging zal voor een groot deel zijn veroorzaakt doordat er veel verhuizingen plaatsvonden van krotten naar woningen van iets betere kwaliteit, hetgeen een grote prioriteit moet hebben gehad.⁷⁶

De woonomstandigheden verbeterden echter niet voor iedereen. Zo daalde blijkens de genoemde woningtellingen het aantal éénkamerwoningen waarin meer dan vier personen woonden weliswaar van ruim 104.000 in 1899 naar iets minder dan 75.000 in 1909, maar dit laatste getal vertegenwoordigde nog altijd 6 procent van de woningen.⁷⁷ Voor

---

⁷³ Ibidem, 311.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Ibidem, 307, 308; zie ook: D.J. Van der Veen, 'Bestedingen aan huur door arbeidersgezinnen aan het begin van de 20e eeuw' in: P.M.M. Klep e.a. red., *Wonen in het verleden 17e-20e eeuw: Economie, Politiek, Volkshuisvesting, Cultuur en Bibliografie* (Amsterdam 1987) 39-48.

een brede onderste zoom van de bevolking bood de grootschaligere woningbouw geen uitkomst, omdat voor de woningen die voor hen een verbetering van de huisvesting zouden hebben betekend, te hoge huren moesten worden betaald. Daardoor was het betrekken van een betere woning voor hen onmogelijk. Velen waren gedoemd om met te veel mensen in zeer slechte woningen te blijven wonen. Wel zal het vergrote aanbod van woningen de huren iets getemperd hebben.⁷⁸

De uitbreiding van de woningvoorraad leidde dus in het algemeen tot een verbetering van de woonomstandigheden, maar niet voor een onderste laag van de bevolking. Voor deze groep was er zelfs sprake van woningnood.⁷⁹ Verbetering van hun huisvesting zou alleen bij massale woningwetbouw plaatsvinden. Zolang er geen ruimer aanbod van betaalbare woningen werd gecreëerd, zou ook kwaliteitsverbetering van het woningbestand waarvan zij nu afhankelijk waren, uitblijven. Krotopruijing was immers weinig zinvol, als het betekende dat er bij iedere ontruiming mensen dakloos zouden worden gemaakt, tenzij er een wettelijke verplichting zou worden ingevoerd dat er in zulke gevallen vervangende woonruimte diende te worden aangeboden.

De S.D.A.P. en het volkshuisvestingsbeleid 1894-1914

De centrale doelstelling van de S.D.A.P. ten aanzien van de volkshuisvesting was te komen tot een ruim aanbod van degelijke woningwetwoningen met lage huren. De partij zag de oplossing voor de slechte huisvestingssituatie van de lagere bevolkingslagen in een krachtige toepassing van de Woningwet, op alle punten die de wet regelde. Naar de

---

⁷⁷ Bij de woningtellingen werden onder 'woningen' alle verblijven begrepen waarin een zelfstandig huishouden onderdak vond, met uitzondering van de huishoudens bestaande uit één persoon, gevestigd in één kamer (deze werden als kamerhuurders aangemerkt). Woningen konden dus ook gedeelten van huizen zijn: Th. van Tijn, 'Het algemeen karakter', 313.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ F.M. Wibaut, 'Wat de Amsterdamsche Woningtelling ons leert', *De Gemeente* 4 (1910) 41, 325; F.M. Wibaut, 'De komende woningnood te Amsterdam', *De Gemeente* 5 (1911) 49, 397, 398.

mening van de S.D.A.P. werden de mogelijkheden die de wet bood nog onvoldoende benut.⁸⁰

Verskillende motieven brachten de S.D.A.P. ertoe om zich in te zetten voor een betere huisvesting van de arbeidersklasse. Ten eerste paste het in het algemene beleid van de partij om de levensomstandigheden van de arbeidersklasse te verbeteren. Ook op de overige terreinen waarop de overheid kon ingrijpen, zette men zich daarvoor in; t.w. op de terreinen van de arbeidswetgeving, de sociale wetgeving, de openbare hygiëne en gezondheidszorg en het volksonderwijs.⁸¹ Verbetering van de levensomstandigheden had tot doel de kracht van de arbeidersklasse te versterken. Een gezonde en behoorlijk opgeleide arbeidersklasse bood immers een beter potentieel voor het socialistisch streven, dan een onwetende verpauperde massa. Uitgangspunt was dat verbeteringen in de levensomstandigheden een produkt moesten zijn van eigen strijd, eigen machtsvorming en gebruikmaking van die macht.⁸²

Ten tweede betekende de Woningwet een mogelijkheid tot het voeren van propaganda.⁸³ Door de slechte woonomstandigheden onder de aandacht te brengen, kon worden aangetoond hoe slecht de kapitalistische maatschappij was. Er kon mee worden bewezen, dat de kapitalistische maatschappij niet in de eerste levensbehoeften van de gehele bevolking kon voorzien. De slechte volkshuisvesting werd gezien als een zwakke plek van de te bestormen vesting; de kapitalistische maatschappij.⁸⁴ De politieke activiteiten waren een ver-

---

⁸⁰ F.M. Wibaut, 'Uitvoering der Woningwet', *De Gemeente* 1 (1907), 6, 2.

⁸¹ Th. van Tijn, 'Het algemeen karakter', 306.

⁸² Th. van Tijn, 'De volkswoningen', 53; De verbeteringen werden niet beschouwd als directe stappen in de richting van een socialistische maatschappij. De S.D.A.P. combineerde in deze periode een reformistische praktijk met een revolutionair marxistische theorie. Indirect konden de verbeteringen wel een stap in de richting van het socialistische einddoel betekenen; als het klassebewustzijn ermee vergroot kon worden. Zie: F.M. Wibaut, 'Het Woningvraagstuk', *De Gemeente* 7 (1913) 78, 645.

⁸³ F.M. Wibaut, 'Ontgeving voor uitbreidingsplannen', *De Gemeente* 6 (1912) 68, 561.

lengde van de te voeren klassenstrijd.⁸⁵ Men zag het huurstelsel bijvoorbeeld als "één van de vele verschijningsvormen van de algemeene uitbuiting waaraan de arbeider in het kapitalisme is onderworpen".⁸⁶ De politieke activiteiten stelden de S.D.A.P. ook in praktisch opzicht in staat propaganda te voeren; het gemeenteraadswerk bood voortdurend de gelegenheid openbaar te spreken en van zich te doen spreken.

De S.D.A.P. zag echter ook de beperkingen in van haar beleid om tot een krachtiger uitvoering van de Woningwet te komen. Van het begin af aan was duidelijk, dat de verschillende politieke groeperingen op grond van verschillende motieven met de Woningwet hadden ingestemd. Men beseftte, dat de wet een rekkelijk karakter had en veel van de uitvoering zou afhangen. Het was zaak om onder andere in de gemeenteraden zoveel mogelijk politieke invloed te verkrijgen, om vanuit een sterke machtspositie een krachtige uitvoering van de wet te kunnen afdwingen.⁸⁷ Ook politieke invloed in de hogere bestuurscolleges, bij Gedeputeerde Staten en in 'Den Haag', was wenselijk. Gevreesd werd dat de uitvoering van de Woningwet zou worden tegengewerkt, tenzij de S.D.A.P. ook op deze niveaus invloed zou hebben.⁸⁸

De Kieswet-Van Houten (1897) waarmee het kiesrecht werd uitgebreid, maakte het de S.D.A.P. mogelijk de parlementaire politiek te betreden.⁸⁹ De wet vergrootte de kansen op parlementaire invloed.

---

⁸⁴ A. Keppler, 'De herziening van de Woningwet', *De Gemeente* 3 (1909) 36, 292.

⁸⁵ F.M. Wibaut, 'Onbewoonbaarverklaring en woninggebrek', *De Gemeente* 6 (1912) 61, 495.

⁸⁶ F.M. Wibaut, 'De Regeering en de Woningwet', *De Gemeente* 3 (1909) 26, 203.

⁸⁷ F.M. Wibaut, 'Uitvoering der Woningwet', *De Gemeente* 1 (1907) 6, 1-3; F.M. Wibaut, 'De herziening der Woningwet', *De Gemeente* 6 (1912) 64, 519.

⁸⁸ F.M. Wibaut, 'Uitvoering der Woningwet', *De Gemeente* 1 (1907) 6, 3.

⁸⁹ Dit en het navolgende is grotendeels gebaseerd op Th. van Tijn, 'De sociale bewegingen van circa 1895 tot 1914' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 13* (Haarlem 1978) 325-326; J.T. Minderaa, 'Kiesrecht en onderwijs' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 13*

Door de economische hoogconjunctuur had de arbeidersbeweging de wind in de zeilen en hiervan trachtte de S.D.A.P. zoveel mogelijk gebruik te maken. De kiesrechtagitatie, die in de jaren 1910-1913 haar hoogtepunt vond, en de inzet van het N.V.V. droegen bij aan de groei die de S.D.A.P. in deze periode doormaakte.⁹⁰

Tabel 3. De ontwikkeling van de S.D.A.P. (1894-1914)

Toest. op 31/12	Aantal leden	Toe/af- name in %	Aantal afde- lingen S.D.A.P.	Aantal zetels Tweede Kamer	Aantal zetels Gem. raad	Gem. met SDAP- raads- leden
1894	700	-	26	-	-	-
1895	1000	+ 43	27	-	-	-
1896	1500	+ 50	25	-	-	-
1897	2200	+ 47	51	2	4	-
1898	2500	+ 14	55	2	4	-
1899	3200	+ 28	67	3	11	-
1900	4000	+ 25	80	3	11	-
1901	4500	+ 13	90	6	24	-
1902	6500	+ 44	105	7	24	-
1903	5600	- 14	124	7	-	-
1904	6000	+ 7	137	7	-	-
1905	6816	+ 14	152	6	46	26
1906	7471	+ 10	167	6	46	26
1907	8423	+ 13	176	6	100	54
1908	8748	+ 4	194	6	100	54
1909	9504	+ 9	205	7	123	65
1910	9980	+ 5	220	7	123	65
1911	12582	+ 26	253	7	178	77
1912	15667	+ 25	284	7	178	77
1913	25708	+ 64	389	15	251	101
1914	25609	-	406	15	251	101

Uit bovenstaande tabel blijkt, dat de sociaaldemocraten in 1913, het toppunt van een lange economische hausse, de definitieve politieke doorbraak beleefden. In dat jaar groeide het aantal gemeenteraadszetels fors (met 73) en werd het aantal zetels in de Tweede Kamer ruimschoots verdubbeld. De S.D.A.P. was in sterkte de derde partij geworden en kon in de landspolitiek een doorslaggevende rol spelen. Nu de rechtse coalitie de meerderheid in de Tweede Kamer had verloren, werd de S.D.A.P. uitgenodigd om toe te treden tot een links kabinet, dat onder meer het algemeen kiesrecht zou invoeren. Hoewel

(Haarlem 1978) 432, 435, 436; J.T. Minderaa, 'De politieke partijen', 443, 458.

⁹⁰ T. van der Meer e.a., *De S.D.A.P. en de kiesrechtstrijd. De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie. 1894-1913* (Amsterdam 1981) 195.

een aantal prominente S.D.A.P.'ers ervoor voelde, wees een bijzonder partijcongres regeringsdeelname af. Voor een (kleine) meerderheid binnen de partij was samenwerking met burgerlijke partijen een te grote stap. Op het niveau van de landspolitiek miste de S.D.A.P. de kans invloed uit te oefenen op het beleid. In de volgende decennia wisselden liberale en confessionele kabinetten, soms gepresenteerd als zakenkabinetten, elkaar af. Dit beperkte de S.D.A.P. flink in haar streven tot grootschalige toepassing van de Woningwet.

De S.D.A.P. zou meer politieke macht moeten vergaren om hier wat aan te kunnen doen. Dit hield overigens niet in, dat de Woningwet verstoken bleef van politieke aandacht. Er werd over deze wet een groot aantal debatten gevoerd. In het navolgende zullen we ingaan op de kwesties die tijdens die debatten zoal ter sprake kwamen. De standpunten die de S.D.A.P. hierin innam, geven informatie over de manier waarop de partij de hierboven omschreven algemene doelstellingen aangaande het volkshuisvestingsbeleid trachtte te verwezenlijken.

De wijziging van de Woningwet

Sinds de invoering van de Woningwet was regelmatig aan de orde of de wet moest worden gewijzigd. Het eerste grote 'woningwetdebat' werd in 1907 gevoerd over het vernietigingsrecht van Gedeputeerde Staten. De aanleiding werd gevormd door het feit dat Gedeputeerde Staten via een eigen interpretatie van de Woningwet grote invloed konden uitoefenen op het volkshuisvestingsbeleid. Zo konden Gedeputeerde Staten de zogenaamde 'huurprijsclausule' (waarover later meer) als een vereiste stellen voor de toekenning van voorschotten of subsidies voor woningbouwverenigingen, hoewel deze clausule strikt genomen niet door de Woningwet verplicht werd gesteld. Regelmatig strandden verzoeken tot voorschotten of bijdragen op het veto van Gedeputeerde Staten. Centraal in het debat stond de vraag, hoe ver Gedeputeerde Staten mochten gaan met het hanteren van het vernietigingsrecht. De S.D.A.P. stelde zich in de Tweede Kamer op het standpunt dat de Kroon het vernietigingsrecht zou moeten krijgen. Gedeputeerde Staten zouden slechts een adviserende rol moeten hebben. Dit had als voordeel, dat hiermee eenheid zou worden verkregen in de toepassing van de Woningwet. De S.D.A.P. hoopte

hiermee Gedeputeerde Staten de macht te ontnemen een krachtige uitvoering van de Woningwet tegen te gaan.⁹¹

Een ander debat dat in 1907 werd gevoerd, had het verplichtende karakter van de Woningwet tot onderwerp. De S.D.A.P. constateerde dat de Woningwet te weinig dwangmiddelen kende en hield een pleidooi om de wet op dit punt aan te passen. Gemeenten zouden moeten worden verplicht een bezoldigd woningtoezicht in te stellen. Daarnaast zou de Woningwet moeten voorschrijven, dat bij onbewoonbaarverklaring als regel even veel woningen moesten worden aangebouwd, als er onbewoonbaar werden verklaard. Een uitzondering op deze regel mocht worden gemaakt als er genoeg leegstand was (minimaal 3 procent van het aantal woningen), of als een woningbouwvereniging de nodige woningwetwoningen zou bouwen.⁹²

Ook uit andere hoek werd op wijziging van de Woningwet aangedrongen. Zo deed de "Sociaaltechnische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten" de minister de volgende aanbevelingen:

1. Verplichte zorg voor huisvesting van hen die uit onbewoonbaar verklaarde woningen werden verdreven;
2. Verplichte bouw van woningen van gemeentewege in geval van woningnood;
3. De verenigingen die zich bezighielden met woningwetbouw moesten worden vrij gelaten in de bepaling van de huurprijs voor de door hen te bouwen woningen;
4. Invoering van een woningstatistiek;
5. Wijziging van enkele onteigeningsbepalingen in de Woningwet;
6. Invoering van een belasting op waardevermeerdering van grond.

De S.D.A.P. steunde deze aanbevelingen van harte, daar veel van deze aanbevelingen overeen kwamen met hetgeen regelmatig door de S.D.A.P. te berde werd gebracht.

---

⁹¹ 'Het woningwetdebat in de Tweede Kamer', *De Gemeente* 1 (1907) 1, 3-4.

⁹² P.L. Tak, 'De Woningwet', *De Gemeente* 1 (1907) 7, 1.

De minister van Binnenlandse Zaken die in deze periode verantwoordelijk was voor 'volkshuisvesting', maakte in het debat de volgende voornemens bekend:

1. Ook aan coöperatieve woningbouwverenigingen zouden bijdragen kunnen worden verleend.
2. Het zou mogelijk worden om tegen beslissingen van Gedeputeerde Staten in beroep te gaan bij de Kroon.
3. De aflossingstermijn van voorschotten zou worden verlengd tot bijvoorbeeld 80 jaar.
4. De onteigeningsregeling zou in verband met gemeentelijke uitbreidingsplannen worden verscherpt of verduidelijkt.⁹³

In het najaar van 1908 werd de wijziging van de Woningwet ook besproken op het congres voor Openbare Gezondheidsregeling.⁹⁴ Het congres stelde een commissie in tot herziening van de Woningwet. In het rapport van de commissie werden ingrijpende voorstellen tot wijziging gedaan, w.o.:

1. Gemeenten zouden een woningregister moeten aanleggen, waaruit het aantal bewoonde en onbewoonde woningen, de grootte van de woningen (het aantal woonruimten) en de huurprijzen moesten blijken. Voor de bewoonde woningen moest bovendien het aantal bewoners, met afzonderlijke opgaven betreffende kostgangers en inwonenden verplicht geadministreerd worden.

Opmerking: De verplichte gemeentelijke woningstatistiek zou in de plaats komen van de aangifte door verhuurders, zoals in de Woningwet was geregeld. Door een goede woningstatistiek zou men kunnen voorkomen dat er door het opruimen van krotten woningnood zou ontstaan. Tevens zou men een antwoord kunnen krijgen op de vraag welke soort woningen er moesten worden gebouwd.

2. Het eerder vermelde voorstel van de S.D.A.P. om de gemeenten te verplichten een instelling voor bouw- en woningtoezicht op te

---

⁹³ 'Herziening der Woningwet', *De Gemeente* 1 (1907) 10, 4-5.

⁹⁴ 'Voorbereiding van wijziging der Woningwet', *De Gemeente* 2 (1908) 18, 134.

richten, werd door deze commissie overgenomen. Kleinere gemeenten zouden een gemeenschappelijke voorziening kunnen treffen.

3. De kosten van deze maatregelen zouden voor de helft door het rijk moeten worden vergoed.
4. Klachten en aanschrijvingen tot verbetering zouden niet door de gezondheidscommissies maar door het gemeentelijke bouw- en woningtoezicht en het college van Burgemeester en Wethouders moeten worden behandeld.
5. Eigenaars en hoofdbewoners van ter onbewoonbaarverklaring voorgestelde woningen zouden naast het recht op beroep bij Gedeputeerde Staten de mogelijkheid moeten hebben, een bezwaarschrift in te dienen bij de gezondheidscommissie, een raadscommissie of het college van Burgemeester en Wethouders, voordat het raadsbesluit tot onbewoonbaarverklaring werd genomen.
6. Het diende boven alle twijfel te worden verheven, dat onteigening op kleine en grote schaal kon plaatsvinden.
7. Er diende voorrang verleend te worden aan de terugbetaling van gemeentelijke voorschotten die verstrekt werden aan eigenaren van woningen die verbeterd moesten worden, ten opzichte van de bestaande hypotheek, ingeschreven na 16 februari 1901. Deze rentedragende voorschotten moesten een rente dragen die even groot was als die van de staatsschuld en moesten binnen een termijn van twintig jaar zijn terugbetaald.

In 'De Gemeente' werd het rapport overwegend lovend ontvangen. Slechts op enkele kleine punten na was de S.D.A.P. het er niet mee eens. Zo vond de partij, dat de voorrang niet beperkt moest blijven tot de hypotheek die na februari 1901 waren ingeschreven, maar dat deze regeling diende te worden uitgebreid tot de hypotheek die voor februari 1901 waren aangegaan. Zo zouden er méér woningen onder de bepaling vallen. Daarnaast was de partij van mening, dat de gemeenten vrij zouden moeten zijn in het vaststellen van de rente.⁹⁵

---

⁹⁵ 'Herziening der Woningwet', *De Gemeente* 2 (1908) 20, 157, 158.

De kwestie van de wijziging van de Woningwet lokte ook de tegenstanders van de Woningwet uit tot het ondernemen van actie. In 1909 stuurde het 'Propagandafonds van belanghebbenden bij uitvoering en toepassing van Woningwet en Bouwverordening te Amsterdam' een alarmerend bedoeld adres aan de koningin. Daarnaast steunde het propagandafonds bij de gemeenteraadsverkiezingen de kandidaten die beloofden de uitvoering van de Woningwet zoveel mogelijk tegen te gaan. De kandidaten die voor handhaving en uitbreiding van de Woningwet zouden zijn, werden door het propagandafonds bestreden. Dit was één vorm van georganiseerd verzet tegen de Woningwet.⁹⁶

Pas in 1912 kwam de regering met een wetsvoorstel tot herziening van de Woningwet. In het wetsvoorstel werd een aantal zaken aan de orde gesteld. Op de eerste plaats werd voorgesteld om de mogelijkheden te verruimen om eigenaren van slechte woningen in staat te stellen deze te verbeteren, bijvoorbeeld door het verlenen van voorschotten. Van de bestaande regeling werd nauwelijks gebruik gemaakt, omdat op de meeste woningen die hiervoor in aanmerking kwamen reeds zware hypotheek rustten. Rijk en gemeenten achtten het meestal een te groot financieel risico om voor deze woningen ook nog rentedragende voorschotten te verlenen. Het wetsontwerp richtte zich erop dit risico te verkleinen door wettelijk te regelen, dat in het geval van betalingsmoeilijkheden de voorschotten voorrang zouden krijgen ten opzichte van eerder aangegane hypotheek indien deze na 1 januari 1913 waren afgesloten. Dit laatste hield net als in het voorgaande geval een beperking in van het aantal woningen dat met deze regeling zou kunnen worden verbeterd.

Ook nu protesteerde de S.D.A.P. tegen de ingangsdatum daar het te lang zou duren eer er van de regeling veelvuldig gebruik zou worden gemaakt. Er waren nog andere redenen om tegen het wetsvoorstel te ageren. Het voorstel maakte het voor onvermogen eigenaren mogelijk om, als de gemeente verbetering van een woning eiste, de gemeente via een beroep op de Kroon te dwingen hiervoor een voorschot te verstrekken. Ook eigenaren van woningen die niet voor verbetering vatbaar werden geacht zouden op die manier een gemeentelijk voorschot kunnen krijgen voor het vernieuwen of vervangen van deze woningen. Hiermee zou de beslissing over de wijze waarop in de

---

⁹⁶ 'Georganiseerd verzet tegen de Woningwet', *De Gemeente* 3 (1909) 30, 236; 'Verzet tegen de Woningwet', *De Gemeente* 3 (1909) 31, 245.

woningbehoefte zou worden voorzien, in handen komen van de Kroon, hetgeen een aantasting was van de autonomie van de gemeenten en een te grote bescherming van de rechten van eigenaren.⁹⁷

Het wetsvoorstel van de regering zou verder tot gevolg hebben, dat op onbewoonbaarverklaring geen ontruiming hoefde te volgen als er voor de inwoners van de woning geen passende alternatieve woonruimte beschikbaar was, of als bij het besluit tot onbewoonbaarverklaring bepaald werd, dat de woning niet behoefde te worden ontruimd zolang deze werd bewoond door de personen die er op het tijdstip van de onbewoonbaarverklaring in woonden.⁹⁸

Woningbouwverenigingen waarvan een voorschotaanvraag niet door de gemeente was gehonoreerd, zouden als het wetsvoorstel zou worden aangenomen, in beroep kunnen gaan bij de Kroon. In 'De Gemeente' werd erop gewezen dat dit strikt genomen wel een verbetering van de Woningwet zou zijn, maar dat deze bepaling in de praktijk geen gevolgen zou hebben, omdat de gewijzigde Woningwet geen ruimte bood voor krotopruijing en dientengevolge de woningnood nooit bewijsbaar groot genoeg zou zijn voor dergelijke bouw.⁹⁹

Een ander punt van kritiek betrof het ontbreken van de verplichting voor gemeenten een woningstatistiek op te stellen en bij te houden.¹⁰⁰ Ook werd het als een gemis ervaren, dat er geen inhoudelijke eisen aan de bouw- en bewoningverordeningen zouden worden gesteld.¹⁰¹ De S.D.A.P. verwierp het wetsvoorstel dan ook volledig.¹⁰²

---

⁹⁷ F.M. Wibaut, 'De herziening der Woningwet', *De Gemeente* 6 (1912) 62, 501-503.

⁹⁸ F.M. Wibaut, 'De herziening der Woningwet', *De Gemeente* 6 (1912) 63, 510.

⁹⁹ *Ibidem*, 510.

¹⁰⁰ G.F. Lindeyer, 'Woningtoestanden in de steden en op het platteland', *De Gemeente* 6 (1912) 63, 511.

¹⁰¹ F.M. Wibaut, 'De herziening der Woningwet', *De Gemeente* 6 (1912) 64, 518.

¹⁰² G.F. Lindeyer, 'Woningtoestanden in de steden en op het platteland', *De Gemeente* 6 (1912) 63, 511.

Ook van de kant van het particuliere initiatief kwamen suggesties tot aanpassing van het wetsvoorstel. De "Nederlandsche Bond van Vereenigingen van Huis- en Grondeigenaren en Bouwkundigen" bijvoorbeeld richtte een adres tot de Tweede Kamer, waarin werd gevraagd bij wijziging van de Woningwet 'bouw- en woningcommissies' in te stellen. Deze zouden door, of althans uit de kring van de huis- en grondeigenaren moeten worden gekozen. Zij zouden dezelfde rechten als de gezondheidscommissies moeten krijgen.¹⁰³ Bij de S.D.A.P. vond deze suggestie vanzelfsprekend geen goede ontvangst.

De gemeentelijke woningbouw

Mede doordat er door particulieren en woningbouwverenigingen onvoldoende woningen voor de laagste inkomensgroepen werden geproduceerd, was de S.D.A.P. een vurig pleitbezorger van gemeentelijke woningbouw. Alleen van gemeentelijke woningbouw hadden de armere arbeiders enig heil te verwachten.¹⁰⁴ Door het ontbreken van goede woningstatistieken kon de noodzakelijkheid van gemeentelijke woningbouw echter vrijwel nooit worden aangetoond. Om deze reden pleitte de S.D.A.P. voor het instellen en bijhouden van goede woningstatistieken. In 'De Gemeente' werden aanwijzingen gegeven hoe een goede woningstatistiek kon worden opgemaakt. Er diende een overzicht te worden verkregen van de woningvoorraad (uitgesplitst naar huurgroepen, stadsdelen en het aantal leegstaande woningen) en van de bouwproductie (uitgesplitst naar categorieën bouwers en soort woningen), zodat aangetoond kon worden dat er voor bepaalde bevolkingsgroepen een woningtekort was, terwijl de woningbouw door particulieren of door woningbouwverenigingen tekort schoot.¹⁰⁵ Daarbij werd erkend dat grotere gemeenten financieel beter in staat waren tot woningbouw dan kleinere gemeenten die daarvoor meestal te arm waren.¹⁰⁶

---

¹⁰³ J.F. Ankersmit, 'Het woning- en bouwkapitaal in actie', *De Gemeente* 7 (1913) 77, 644.

¹⁰⁴ F.M. Wibaut, 'Uitvoering der Woningwet', *De Gemeente* 1 (1907) 6, 2.

¹⁰⁵ F.M. Wibaut, 'Gemeentelijke Woningbouw', *De Gemeente* 5 (1911) 54, 434, 435, 436.

¹⁰⁶ 'Woningbouw door Woningvereniging of rechtstreeks door de Gemeente?', *De Gemeente* 1 (1907) 7, 4; A. Keppler heeft een overzicht gemaakt van de gemeentelijke woningbouw: *Gemeentelijke Woningbouw*

Een ander voordeel van gemeentelijke woningbouw boven particuliere bouw was de kwaliteit van de te bouwen woningen. De goedkopere woningen die door het particuliere initiatief werden gebouwd, waren meestal zeer slecht. Bovendien was het met de rechtspositie van de huurders in de particuliere sector vaak slecht gesteld. Voortdurend stonden zij bloot aan het gevaar van huuropzegging door de verhuurder.¹⁰⁷ Gemeentelijke woningbouw zou hen tegen dit soort wan-toestanden kunnen beschermen.

Tevens speelde mee, dat vergroting van het aanbod van woningen voor de lagere inkomensgroepen door gemeentelijke woningbouw de mogelijkheden voor krotopruijing zou vergroten. Krotopruijing kwam in deze periode zeer moeilijk van de grond, omdat in de gemeenteraden veelal de volgende cirkelredenering werd gehanteerd. Gesteld werd, dat er geen krotten onbewoonbaar mochten worden verklaard zolang er geen nieuwe woningen waren gebouwd. Zolang er echter geen krotten werden ontruimd, kon worden beweerd, dat er geen woningwetbouw nodig was, aangezien er geen sprake zou zijn van een toegenomen woningbehoefte.¹⁰⁸ Voor de S.D.A.P. was het duidelijk, dat alleen een goede woningstatistiek hierin uitkomst kon bieden.¹⁰⁹

De S.D.A.P. was niet tegen woningwetbouw door woningbouwverenigingen. Deze werd verre geprefereerd boven particuliere bouw.¹¹⁰ Dat de partij echter boven alles de voorkeur gaf aan gemeentelijke woningwetbouw mag blijken uit het feit dat zij in 1911, ondanks alle weerstand tegen gemeentelijke bouw het zogenaamde

---

(Amsterdam 1913). In deze publikatie gaf hij ook informatie over gemeentelijke woningbouw in het buitenland.

¹⁰⁷ F.M. Wibaut, 'De vrijheid van woninghuurders ten opzichte van woningge-
genaaars', *De Gemeente* 6 (1912) 62, 506.

¹⁰⁸ F.M. Wibaut, 'Woningnood en onbewoonbaarverklaring', *De Gemeente* 5
(1911) 48, 390.

¹⁰⁹ Ook Gedeputeerde Staten konden in deze een positieve rol spelen. Zo
besloten Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland in 1910, dat het feit dat in
een gemeente een vrij grote woningbehoefte bestond, geen reden mocht zijn
om onbewoonbaarverklaring van woningen na te laten of uit te stellen.
F.M. Wibaut, 'Woninggebrek geen reden om onbewoonbaarverklaring te
mogen uitstellen', *De Gemeente* 4 (1910) 37, 297.

¹¹⁰ A. Keppler, 'Woningverbetering ten plattelande', *De Gemeente* 3 (1909)
31, 244.

'2000-woningen-plan' lanceerde.¹¹¹ Het plan behelsde de bouw van 2000 Amsterdamse gemeentewoningen. Dat men in S.D.A.P.-kring beseftte dat het plan weerstand zou oproepen, bleek uit de argumentatie die werd gebruikt in één van de raadsvergaderingen waarin het plan werd besproken. Men benadrukte dat het plan bedoeld was voor de arme arbeiders van Amsterdam en niet de allerarmsten. Er kon zodoende niet gesproken worden van 'armenzorg', zodat mocht worden verondersteld, dat de huren keurig zouden worden betaald. Daarnaast waren er in het plan met opzet weinig details verwerkt, zodat het niet de kans zou lopen op onbelangrijke details te worden afgestemd.¹¹² Blijkbaar hadden de gemeenteraadsleden van de S.D.A.P. redenen om te vermoeden, dat andere gemeenteraadsleden alles in het werk zouden stellen om dit plan te torpederen.

De gemeentelijke grondpolitiek

Een andere kwestie die onder de aandacht kwam door de Woningwet, was de gemeentelijke grondpolitiek. De wet maakte het de gemeenten mogelijk om voor de aankoop van grond (bijvoorbeeld voor een uitbreidingsplan) een voorschot van het rijk te krijgen. De S.D.A.P. was een groot voorstander van het voeren van een actieve gemeentelijke grondpolitiek. De gemeenten dienden daartoe zoveel mogelijk grond aan te kopen.¹¹³ In 'De Gemeente' werd aangegeven hoe aan een goede grondpolitiek moest worden vormgegeven.

Bij toekomstige gemeente-uitbreidingen moest tijdig grond worden opgekocht, zodat deze dan nog niet erg duur was.¹¹⁴ Eenmaal in eigendom van de gemeente, zou de grond niet meer mogen worden verkocht, maar in erfpacht moeten worden uitgegeven.¹¹⁵ Het erfpachtstelsel was in deze tijd als volgt geregeld. De gemeente gaf de grond

---

¹¹¹ F.M. Wibaut, 'Gemeentelijke Woningbouw', *De Gemeente* 5 (1911) 54, 434, 435, 436.

¹¹² *Ibidem*, 436.

¹¹³ F.M. Wibaut, 'Aankoop van grond door de Gemeente voor toekomstige behoefte', *De Gemeente* 6 (1912) 60, 485-487.

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ F.M. Wibaut, 'Gemeentelijke grondpolitiek ook voor kleine gemeenten en Erfpacht', *De Gemeente* 5 (1911) 51, 414, 415.

voor ten hoogste 75 jaar in erfpacht uit, voor een vaste jaarlijkse pachtsom, die gedurende die tijd niet kon worden verhoogd. De pachtsom diende overeen te komen met 4 procent van de geschatte verkoopwaarde van de grond op het tijdstip van uitgifte. Aan het einde van de 75 jaar kwam de grond terug in het bezit van de gemeente met alles wat er dan op stond (de opstallen).¹¹⁶

Erfpacht was een doelmatiger middel om hoge eisen te kunnen stellen aan de volkshuisvesting dan de bouwverordening. Het creëerde beleidsruimte om de grond te gebruiken ten bate van het gemeentebelang.¹¹⁷ Erfpacht kon bijvoorbeeld worden gebruikt als middel om de bouwkosten laag te houden. Zo bezien kon de erfpacht voorwaarschepend werken voor woningwetbouw. Het was dan wel zaak de erfpachtsom niet al te hoog vast te stellen. Het uitgeven van grond in erfpacht tegen redelijke erfpachtsommen kon ook een stimulans betekenen voor laagbouw. Al te vaak immers dwongen hoge grondprijzen de bouwers om drie à vier verdiepingen hoog te bouwen, iets dat door de S.D.A.P. werd verafschuwd wegens de nadelige invloed op de woonkwaliteit.¹¹⁸

Een ander voordeel van erfpacht was, dat deze een voortdurende bron van inkomsten voor de gemeentekas opleverde. 'De Gemeente' wees de S.D.A.P.-gemeenteraadsleden er in dit verband op, dat na afloop van elke erfpachtstermijn de gemeente zou moeten onderzoeken of een (verantwoorde) verhoging van de erfpachtsom mogelijk was.¹¹⁹

Bij de invoering van het erfpachtstelsel was een van de twistpunten de vraag of de gemeente na afloop van de erfpachtstermijn, indien verlenging van de erfpacht niet in het belang van de gemeente werd geacht, de eigenaar van eventuele opstallen moest schadeloosstellen of niet.¹²⁰ De S.D.A.P. was tegen de laatste optie, evenals tegen het ver-

---

¹¹⁶ F.M. Wibaut, 'Het bedreigde erfpachtstelsel te Amsterdam', *De Gemeente* 3 (1909) 34, 273.

¹¹⁷ Ibidem; F.M. Wibaut, 'Gemeentelijke grondpolitiek ook voor kleine gemeenten en Erfpacht', *De Gemeente* 5 (1911) 51, 414, 415.

¹¹⁸ A. Keppler, 'Klein-woningbouw in Amsterdam', *De Gemeente* 7 (1913) 75, 626; 'Woningbouw in Amsterdam', *De Gemeente* 2 (1908) 15, 120.

¹¹⁹ 'Erfpacht', *De Gemeente* 5 (1911) 56, 459.

¹²⁰ 'Schadevergoeding voor den opstal?', *De Gemeente* 4 (1910) 38, 303.

lengen van de erfpachtstermijn tot bijvoorbeeld 100 jaar (zoals men in 1909 in Amsterdam van plan was). Ook het in Amsterdam geopperde idee om aan de erfpachter het recht te geven de erfpacht na afloop van de erfpachtstermijn te verlengen, werd door de S.D.A.P. verworpen; dit zou de gemeentelijke beleidsruimte onnodig beperken.¹²¹

De huurprijsclausule

De laatste kwestie die wij naar aanleiding van de praktische uitvoering van de Woningwet willen behandelen is de huurprijsclausule.

Met de huurprijsclausule wordt een bepaling in de statuten van woningbouwverenigingen bedoeld, die de regel bevatte dat de te bouwen woningen zouden worden verhuurd tegen marktprijzen. De bepaling luidde: "De door de vereniging gebouwde woningen worden door haar als regel verhuurd tot de huurprijzen, die daarvoor te bedingen zijn".¹²² Uit de woorden 'als regel' kon worden opgemaakt dat de Woningwet deze voorwaarde niet dwingend oplegde. Toch werd de voorwaarde bij het verlenen van gemeentelijke voorschotten of bijdragen vaak gesteld. Bovendien liepen de woningbouwverenigingen die de huurprijsclausule niet in de statuten opnamen het risico niet onder de Woningwet te worden toegelaten.¹²³

De S.D.A.P. verzette zich sterk tegen deze uitleg van de wet. De partij pleitte voor het hanteren van het zogenaamde 'kostprijsniveau' waarbij de huurprijzen de kosten, exclusief die voor de aankoop van de grond, zouden goedmaken. In principe zouden de woningbouwverenigingen zonder winstoogmerk moeten functioneren. Hogere huren zouden een aantasting van dit principe betekenen, reden waarom de huren van de woningwetwoningen zo laag mogelijk moesten worden gehouden.¹²⁴

---

¹²¹ F.M. Wibaut, 'Het bedreigde erfpachtstelsel te Amsterdam', *De Gemeente* 3 (1909) 34, 273, 274.

¹²² J. Nycolaas, 31, 32.

¹²³ A. Keppler, 'De huurprijs-clausule', *De Gemeente* 4 (1910) 46, 371, 372.

¹²⁴ F.M. Wibaut, 'Maatstaf voor woninghuren bij woningverenigingen', *De Gemeente* 1 (1907) 8, 1, 2; A. Keppler, 'De huurprijs-clausule', *De Gemeente* 4 (1910) 47, 383.

Jacques Nycolaas heeft er in dit verband op gewezen, dat het hanteren van het kostprijsniveau een tegenstelling zou hebben gecreëerd tussen 'bouwkapitaal' en 'industieel kapitaal'; fabrikanten waren gebaat bij voor de arbeiders betaalbare huren (in verband met de wenselijk geachte gezonde, tevreden en stabiele arbeidersbevolking), terwijl bouwondernemers hun winsten bedreigd zagen. Bij lage huren van de woningwetwoningen zouden immers ook de huren van de particuliere woningen lager worden.¹²⁵ De huurprijsclausule hield dus een bescherming van de belangen van de particuliere verhuurders in. Officieel heette het, dat de huurprijsclausule ertoe diende om te voorkomen dat gezinnen met een inkomen dat hoog genoeg was om een particuliere woning te bewonen, een woningwetwoning met een lagere huur zouden betrekken.¹²⁶ Uit onderzoek van de Inspecteur van Volksgezondheid te Zwolle, de heer J.H. Faber, bleek echter dat het nogal meeviel met de concurrentie van de woningwetbouw voor de particuliere huren.¹²⁷

In het beleid van de S.D.A.P. werden de verschillende belangen die speelden op het gebied van de woningbouw zorgvuldig in de gaten gehouden. Hetgeen als gemeentelijk belang werd gedefinieerd, diende zoveel mogelijk overeen te komen met het belang van de arbeidersklasse. De belangen van het particuliere initiatief trachtte men zoveel mogelijk buiten spel te zetten, desnoods met dwingende maatregelen. Zo stelden sommige sociaaldemocraten, dat het rijk bij de verstrekking van voorschotten van de gemeenten zou moeten eisen, dat deze alleen aan verenigingen die zich bezighielden met woningwetbouw toestemming zouden geven tot het bouwen op gepachte grond.¹²⁸

---

¹²⁵ J. Nycolaas, 31, 32.

¹²⁶ J. Nycolaas, 31-32.

¹²⁷ Een onderzoek naar de huisvestingssituatie in 1911, sinds de inwerkingtreding van de Woningwet in de gemeenten Franeker, Oldenzaal. Steenwijk, Leeuwarden, Deventer, Enschede, Harlingen, Wonseradeel, Het Bildt en Smallingerland. F.M. Wibaut, 'De werking van uitbreiding van woningaanbod op de woninghuren', *De Gemeente* 5 (1911) 50, 405.

¹²⁸ F.M. Wibaut, 'Gemeentelijke grondpolitiek ook voor kleine gemeenten en Erfpacht', *De Gemeente* 5 (1911) 51, 414, 415.

De periode 1894-1914 kort samengevat

Concluderend kunnen we stellen, dat de totstandkoming van de Woningwet in deze periode vooralsnog geen grote breuk met het verleden betekende. De gemeenten hadden reeds veel van de juridische bevoegdheden die de Woningwet hun bood. Alleen op het punt van de centrale subsidiëring betekende de wet een echte vernieuwing. De centrale overheid werd hiermee voor het eerst medeverantwoordelijk voor het volkshuisvestingsbeleid van Nederland. Daarnaast was de Woningwet een poging om bestaande gemeentelijke bevoegdheden een dwingendrechtelijk karakter te geven. In de praktijk bleven de gevolgen hiervan voorlopig uit.

Hoewel de totstandkoming van de Woningwet aangaf, dat er een behoefte was ontstaan de volkshuisvesting van met name de lagere inkomensgroepen te verbeteren, werd in deze periode nog nauwelijks gebruik gemaakt van de mogelijkheden die de wet bood. De economische omstandigheden waren hier geen debet aan. Deze creëerden in financieel opzicht juist goede mogelijkheden tot het toepassen van de wet.

Sommigen waren van mening dat er eerst een soort proces van professionalisering diende plaats te vinden, eer de Woningwet echt ingang kon vinden in de dagelijkse praktijk van de volkshuisvesting.¹²⁹ Eerst moesten de problemen worden geïnventariseerd, moest er een grondige studie worden gemaakt naar mogelijke oplossingen voor deze

---

¹²⁹ De progressief-liberaal Goeman Borgesius was in deze tijd bijvoorbeeld van mening dat de ingewikkeldheid van de procedure om te worden toegelaten onder de Woningwet (die naar zijn mening moest worden vereenvoudigd) de geringe geestdrift van woningbouwverenigingen tot gevolg had. Ook wees hij op de psychologische werking van de bepaling dat men niet beneden de marktprijs zou mogen verhuren, waardoor volgens hem velen bang waren om een proef te nemen met de oprichting van een woningbouwvereniging. Aan velen was het immers voor 1901 al duidelijk geworden dat rendabele huren voor de doelgroep te hoog waren. Op deze punten moest naar zijn mening de Woningwet worden aangepast. M.J.J.G. Rossen wijst erop, dat de oprichting van zo'n vereniging en het bekleden van een bestuursfunctie daarin, hetgeen belangeloos moest gebeuren, geen gemakkelijke taken waren en veel vrije tijd kostten. Zie: M.J.J.G. Rossen, 100, 101.

problemen en moesten daarna de juiste institutionele veranderingen worden doorgevoerd. Tegen de tijd dat dit proces echter had plaats gevonden, was men al weer tien jaar verder.

Naar onze mening dient er echter ter verklaring van het feit dat de Woningwet nog nauwelijks toepassing vond, voornamelijk naar het politieke klimaat in deze jaren te worden gekeken. Ook dan echter vindt men niet direct een antwoord op de gestelde vraag. Eerder rijzen er vele andere vragen.

Zo kan men zich afvragen of er in deze periode wellicht sprake was van onverschilligheid ten opzichte van de slechte levensomstandigheden van de lagere inkomensgroepen. Als dat echter het geval was, waarom hadden dan vrijwel alle leden van het parlement vóór het invoeren van de Woningwet gestemd? Was er misschien sprake van een psychologische reactie op de gedrevenheid van de S.D.A.P. om de mogelijkheden van de Woningwet ten volle te benutten? Heeft de actieve houding van de S.D.A.P. angst of verzet uitgelokt bij de andere politieke partijen of ontbrak het aan de politieke wil om daadwerkelijk geld uit te geven ten behoeve van de volkshuisvesting? Hoewel hiervoor aanwijzingen kunnen worden gevonden,¹³⁰ wat verklaart dit dan? Waaróm wilde men geen geld aan de volkshuisvesting besteden? Was er sprake van belangen die belangrijker werden geacht dan die van de mensen die gedupeerd werden door slechte woonomstandigheden, bijvoorbeeld die van particuliere verhuurders of meer algemeen, degenen die de gemeentelijke belastingen betaalden?

Wij denken dat de belangrijkste verklaring kan worden gevonden in de grote particuliere bouwproductie die mogelijk was door de economische hausse. Deze was voor de overheden aanleiding om tevreden achterover te leunen. Men voelde geen sterke drang om in te grijpen op het gebied van de volkshuisvesting. Het particuliere initiatief werd in staat geacht de volkshuisvesting zeer wel te regelen. Het principe van de 'nachtwakerstaat' werd hiermee gecontinueerd. We sluiten echter niet uit dat men tevens wilde voorkomen dat de overheden een bedreiging zouden gaan betekenen voor particuliere verhuurders.

---

¹³⁰ Zo werd in 'De Gemeente' geconstateerd, dat de regering (m.n. de minister van Financiën) het bedrag dat aan rijksvoorschotten verleend werd ten behoeve van woningbouw, te hoog vond worden. Zie: A. Keppler, 'Nationale Woningraad', *De Gemeente* 7 (1913) 77, 643.

De S.D.A.P. was een buitenbeentje in dit geheel. Het valt deze partij niet te verwijten dat de Woningwet in deze periode nauwelijks toepassing vond, daar alles in het werk werd gesteld om tot een voortvarende toepassing van de Woningwet te komen. Blijkbaar beschikte de S.D.A.P. in deze periode over een te geringe politieke invloed om een en ander af te kunnen dwingen. De S.D.A.P. constateerde: "Ons vertrouwen in betere toepassing van de Woningwet, was dus feitelijk niets anders dan een verwachting van groote uitbreiding en versterking van onze machtspositie in de gemeenteraden".¹³¹ De wet was in de praktijk voorlopig slechts een kleine stap in de goede richting.

---

¹³¹ F.M. Wibaut, 'De Regeering en de Woningwet', *De Gemeente* 3 (1909) 26, 201.

Hoofdstuk 3. Bloei: de jaren 1914-1921

De ontwrichting van de bouwmarkt en de toename van de woningnood

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog ging niet ongemerkt voorbij aan de bouwmarkt. In de beginjaren van de oorlog namen veel bouwondernemers een afwachtende houding aan omdat zij ervan uit gingen dat de oorlog niet lang zou duren. Deze afwachtende houding had tot gevolg dat de particuliere bouwproductie in het begin van de oorlog stagneerde. Naarmate de oorlog voortduurde werd het voor de bouwondernemers steeds moeilijker de uitgestelde bouwprogramma's alsnog uit te voeren. Na 1916 werd door de afkondiging van de onbepaalde duikbotenoorlog en het einde van de Amerikaanse neutraliteit de import van bouwmaterialen aanzienlijk beperkt. Ondanks de daling van de vraag stegen de prijzen van de bouwmaterialen. Daarbij gaf de toenemende spanning tussen lonen en de kosten van levensonderhoud aanleiding tot steeds krachtiger eisen voor loonsverhoging. Een stijging van de loonkosten was hiervan het gevolg.¹³² Ook werd de kapitaalverstrekking voor de woningbouw beperkt doordat de hypotheekbanken zich als gevolg van de prijsopdrijving aan een zeer beperkte uitzettingspolitiek hielden.¹³³ Dit alles leidde tot de ineenstorting van de particuliere bouwmarkt. De productie van de particuliere woningen daalde van circa 20.300 in 1913 tot circa 2.500 in 1918.¹³⁴

Dit ineenstorten van de particuliere bouwmarkt zou nadelige gevolgen hebben voor de huisvesting van arbeiders. Doordat de groeiende vraag naar woningen niet werd gecombineerd met een vergroting van het

---

¹³² F.A.G. Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939* (Nijmegen 1978) 8-14. Voor het verloop van de kosten van materialen, lonen en totale stichtingskosten van woningen in procenten van de stichtingskosten in 1914, zie: J. Nycolaas, 171.

¹³³ C.H. Glasz, *Hypotheekbanken en woningmarkt in Nederland* (Haarlem 1935) 11-12.

¹³⁴ A.J.A. Rikkert, 'Woningstatistiek' in: *50 jaar Woningwet 1902-1952* (Alphen a/d Rijn 1952) 104.

aanbod stegen de huren nog meer. De langdurige huurverhogingen brachten vooral de minder draagkrachtigen in problemen, omdat deze groep niet kon terugvallen op goedkopere woningen. Hierdoor zouden steeds meer arbeiders in miserabele krotten komen te wonen. Van krotopruijing kon in deze periode nauwelijks sprake zijn. Bovendien raakten veel arbeiderswoningen overbevolkt doordat veel gezinnen één woning gingen delen.¹³⁵

De S.D.A.P. vond dat de overheid tijdig een aantal maatregelen moest nemen om de bouwproductie op peil te houden ten einde een tegenwicht te bieden tegen deze rampzalige ontwikkelingen. De partij presenteerde twee methoden waarmee de overheid de problemen zou kunnen oplossen.

De eerste methode betrof een steunverlening aan bouwverenigingen. De regering zou aan bouwverenigingen of aan gemeenten naast het gewone, naar normale grondstoffenprijzen berekende bouwvoorschot, een zogenaamde duurtetoeslag kunnen verstrekken. Deze toeslag die door de regering als gift aan de bouwverenigingen diende te worden verstrekt, zou de extra kosten voor de grondstoffen moeten compenseren. Daardoor zou het voor de bouwvereniging mogelijk worden om na voltooiing van de bouw de verhoging van de bouwkosten in een keer af te schrijven en de huren op het niveau van voor de oorlog af te stemmen. Dit zou volgens de S.D.A.P. een radicale en afdoende methode zijn om de gevolgen van de duurte van de grondstoffen voor de bouwverenigingen tot een minimum te beperken.

De tweede methode had tot doel de transportkosten van bouwmaterialen die geïmporteerd moesten worden door overheidsingrijpen te beperken. Door de oorlog was de grondstof hout aanzienlijk duurder geworden, aangezien deze in de regel per schip werd geïmporteerd uit Rusland en de Scandinavische landen. De regering zou bij de rederijen scheepsruimte tegen normale vrachtprijzen moeten bedingen. De nieuwe Schepenuitvoerwet stelde de regering namelijk in staat een dergelijk beding als voorwaarde te stellen voor het uitvaren uit de Nederlandse havens. Hierdoor zou een van de belangrijkste oorzaken van de bouwcrisis en daarmee van de problemen van de volkshuisvesting

---

¹³⁵ Zie: *De Gemeente* 8 (1915) 101; *De Gemeente* 9 (1916) 113, 932; J.F. Ankersmit, 'De woningbouw bedreigd', *De Gemeente* 9 (1916) 106, 867-868.

worden weggenomen. Deze methode was volgens de S.D.A.P. minder radicaal dan de eerstgenoemde, maar zou meer kans hebben om te worden uitgevoerd.¹³⁶

De beide methoden werden aan de regering voorgelegd. Aanvankelijk leek de regering weinig enthousiast te zijn over de ideeën van de S.D.A.P.. Maar spoedig veranderde de regering haar opstelling. Nog in 1916 voerde zij de zogenaamde 'materiaalprijsbijdrage' in, die tegevoet moest komen in de gestegen materiaalprijsen. Het rijk zou van deze bijdrage de helft betalen. De andere helft moest door de gemeenten worden opgebracht.¹³⁷ Deze maatregel werd binnen S.D.A.P.-kring volstrekt onvoldoende geacht. In de eerste plaats zouden de gemeenten hiermee te zwaar worden belast en ten tweede was de termijn waarover de bijdrage zou strekken te kort. Ook in de Tweede Kamer vond men de materiaalprijsbijdrage niet ver genoeg gaan en oefende men druk op de regering uit om verdergaande maatregelen te nemen.¹³⁸

Deze kwamen er in 1917 toen de regeringsbijdrage per circulaire werd uitgebreid tot 75 procent en de termijn van de bijdrage werd verlengd tot en met het exploitatiejaar 1921. Hierdoor zou het voor gemeenten eenvoudiger worden de verenigingsbouw te bevorderen. Anderzijds kregen de bouwverenigingen meer zekerheid de exploitatierekening sluitend te houden. Daarnaast voerde de regering de rentevoetbijdrage in. Hierdoor werd de verhoging van de rente op de voorschotten niet onmiddellijk doorberekend in de huren, maar werd drie jaar lang een soort gewenningsbijdrage gegeven. Het rijk zou drievierde deel van de kosten dragen en de gemeente éénvierde deel. De S.D.A.P. was over deze maatregelen zeer te spreken.¹³⁹

Maar het behaalde politieke succes bleek zich tot het politieke terrein te beperken. De regeringsmaatregelen hadden geen opleving van de bouwmarkt tot gevolg. Desondanks was de regering in 1917 niet bereid om verdergaande maatregelen te nemen. Zij verschool zich achter het

---

¹³⁶ J.F. Ankersmit, 'De woningbouw bedreigd', 867-868.

¹³⁷ M.J.J.G. Rossen, 80.

¹³⁸ J.F. Ankersmit, 'De woningnood', *De Gemeente* 10 (1917) 117, 961.

¹³⁹ Ibidem.

argument dat het haar niet bekend was of verdergaand overheidsingrijpen noodzakelijk was om de bouwproductie weer op gang te krijgen. Tenslotte bestond er geen goed overzicht van de landelijke woningbehoefte. In de Tweede Kamer stond de S.D.A.P. aanvankelijk machteloos tegenover dit argument. Pas met de rijkswoningtelling van 1919 kon de woningnood echt worden bewezen.

Op lokaal gebied gebeurde er daarentegen meer. In Amsterdam experimenteerde men vanaf 1909 met een nieuw hulpmiddel voor het berekenen van de woningbehoefte. Dit hulpmiddel was ontwikkeld door het statistisch bureau van de gemeente Halle en werd zodoende in Amsterdam 'de methode van Halle' genoemd. Met deze methode konden de wijzigingen in de woningbehoefte tussen twee tellingen bepalen.¹⁴⁰

---

¹⁴⁰ De woningbehoefte werd met behulp van de methode van Halle als volgt berekend. Men verzamelde door tellingen, die eens in een aantal jaren werden gehouden, gegevens over 1. het aantal woningen, 2. het aantal bewoonde woningen, 3. het aantal leegstaande woningen en 4. het aantal gezinnen. Na een periode kon men de gegevens krijgen van 1. de toename van het aantal woningen, 2. de toename van het aantal gezinnen en 3. het aantal gezinnen dat was gaan inwonen bij anderen. Het aantal woningen dat bewoond zou moeten zijn, werd berekend door het aantal bewoonde woningen en het aantal gezinnen dat was gaan inwonen bij anderen, bij elkaar op te tellen. Het aantal woningen dat regelmatig leeg behoorde te staan werd berekend door 3 procent van het totaal aantal aanwezige woningen te nemen. Het aantal woningen dat er in 't geheel had moeten zijn werd berekend door het aantal woningen dat bewoond zou moeten zijn en het aantal woningen dat regelmatig leeg behoorde te staan bij elkaar op te tellen. Het tekort aan woningen werd dan verkregen door het aantal aanwezige woningen van het aantal woningen dat er in 't geheel had moeten zijn af te trekken.

Tabel 4. Woningtekort in Amsterdam (1909-1921). Berekening volgens de methode van Halle van het woningtekort in Amsterdam sinds de woningtelling van maart 1909.

Toestand op 31 december	1. Aantal aanwezige woningen	2. Aantal bewoonde woningen	3. Aantal leegstaande woningen
1909	130.116	124.372	5.744
1911	130.912	129.231	1.681
1912	133.106	131.090	2.016
1913	135.788	134.044	1.744
1914	137.615	135.089	2.526
1915	139.143	137.608	1.535
1916	139.910	139.594	316
1917	140.543	140.414	129
1918	141.696	141.664	32
1919	143.107	142.672	435
1920	143.823	143.241	582
1921	153.702	153.161	541

Toestand op 31 december	4. Toename aantal woningen sinds 1909	5. Toename aantal gezinnen sinds 1909	6. Aantal gezinnen ingetrokken bij anderen
1909	-	-	-
1911	796	5.656	797
1912	2.990	8.504	1.786
1913	5.672	11.569	1.924
1914	7.499	15.252	4.535
1915	9.027	18.392	5.156
1916	9.794	22.152	6.930
1917	10.427	26.092	10.050
1918	11.580	28.675	11.383
1919	12.991	31.266	12.966
1920	13.707	34.003	15.134
1921	23.586	44.139	15.350

Toestand op 31 december	7. Aantal dat bewoond zou moeten zijn (2+6)	8. Aantal dat leeg behoort te staan (3 % v/h tot.)	9. Aantal dat er totaal zou moeten zijn (7+8)	10. Tekort (9-1)
1909	-	-	-	-
1911	130.028	4.013	134.041	3.129
1912	132.876	4.101	136.977	3.871
1913	135.968	4.197	140.165	4.377
1914	139.624	4.310	143.934	6.319
1915	142.764	4.415	147.179	8.036
1916	146.524	4.532	151.056	11.146
1917	150.464	4.654	155.118	14.575
1918	153.047	4.733	157.780	16.084
1919	155.638	4.814	160.452	17.345
1920	158.375	4.898	163.273	19.450
1921	168.511	5.211	173.722	20.020

Uit tabel 4 blijkt dat het woningtekort in Amsterdam vooral na 1915 toenam.¹⁴¹ Hoewel landelijke gegevens over de toename van de woningnood in de periode 1914-1919 ontbreken, kunnen we stellen dat deze waarschijnlijk minstens zo groot was als in Amsterdam. Uit een berekening van het aantal overbevolkte woningen in het kader van de rijkswoningtelling over het jaar 1919 blijkt immers dat in veel andere steden de situatie nog nijpender was.¹⁴²

Het woningtekort hield niet alleen verband met de lage woningproductie maar ook met de grote toename van het aantal gezinnen. Al voor de oorlog kon de bouwproductie de groeiende woningbehoefte door de toename van het aantal gezinnen niet meer bijbenen. Deze achterstand nam in de periode 1914-1921 nog verder toe. In de oorlog daalde de toename van het aantal gezinnen als gevolg van de mobilisatie licht, maar de woningproductie nam relatief veel sterker af. Hoewel de woningproductie na de oorlog snel toenam, was er sprake van een nog snellere toename van het aantal gezinnen. Veel huwelijken die in de oorlog waren uitgesteld werden alsnog gesloten.

De methode van Halle heeft één groot nadeel. Zij geeft geen inzicht in de omvang van de woningnood verdeeld over de verschillende sociale groepen. Er zijn echter wel cijfers over de toe- en afname van het aantal woningen per huurgroep ten gevolge van nieuwbouw, sloop, onbewoonbaarverklaring, verbouwing voor ander gebruik en huurver-

---

¹⁴¹ De cijfers van tabel 4 zijn samengesteld uit de statistische jaarverslagen van de gemeente Amsterdam over de jaren 1914 tot en met 1921.

¹⁴² M.J.J.G. Rossen, 407. De toename van de woningnood tussen 1914 en 1919 kan niet worden berekend aan de hand van de rijkswoningtellingen van 1914 en 1919. De beide tellingen gebruikten namelijk verschillende methoden om de woningbehoefte te berekenen. In de rijkswoningtelling van 1914 werd de woningbehoefte berekend door een opsomming te maken van het aantal gezinnen dat bij andere gezinnen was ingetrokken, het aantal bewoonde noodwoningen en het aantal onbewoonbaar verklaarde woningen die bewoond waren. Vervolgens werd hiervan het aantal onbewoonde woningen afgetrokken. Het tekort van 57550 woningen dat als uitkomst van deze berekening naar voren kwam, kan niet worden vergeleken met het tekort dat via de methode van Halle voor de gemeente Amsterdam in 1919 was berekend. Zie: *Uitkomsten der woningtelling gehouden in de laatste maanden van 1919 in gemeenten met meer dan 2000 inwoners en in enkele kleinere gemeenten*, uitgave van het Centraal Bureau voor de Statistiek ('s-Gravenhage 1921), X-XIII.

andering. Hoewel deze cijfers niet een berekening van de woningbehoefte tot doel hebben, geven deze wel enig inzicht in de vraag voor welke huurgroepen de woningnood het grootst was.¹⁴³

Tabel 5. Woningen per huurgroep (1909-1919). Aantal woningen per huurgroep in Amsterdam. Onder de absolute aantallen de percentages ten opzichte van het totale woningenbestand.					
Jaarhuren		Aantal woningen maart 1909	Aantal woningen einde 1917	Aantal woningen einde 1918	Aantal woningen einde 1919
van Hfl.	tot Hfl.				
0,-	52,-	798	320	307	210
		0,6	0,2	0,2	0,1
52,-	78,-	5816	2999	2923	2445
		4,5	2,2	2,1	1,7
78,-	104,-	11374	7287	7140	6534
		8,8	5,2	5,1	4,6
104,-	130,-	16408	14000	13792	13025
		12,8	10,0	9,8	9,2
130,-	156,-	20520	17956	17660	17480
		15,9	12,9	12,5	12,3
156,-	182,-	16972	18805	18431	17842
		13,2	13,5	13,1	12,6
182,-	208,-	10863	17612	18033	18582
		8,4	12,6	12,8	13,1
208,-	234,-	8131	12750	13187	13716
		6,3	9,2	9,4	9,7
234,-	260,-	5660	8680	9055	9738
		4,4	6,2	6,4	6,9
260,-	300,-	6004	8871	9218	9981
		4,7	6,4	6,5	7,1
300,-	350,-	5749	7322	7679	7999
		4,5	5,2	5,5	5,7
350,-	450,-	5770	6419	6615	6886
		4,5	4,6	4,7	4,9
450,-	700,-	7252	8429	8655	8315
		5,6	6,0	6,1	5,9
700,-	1100,-	4293	4615	4680	5101
		3,3	3,3	3,3	3,6
1100,-	>	3115	3342	3442	3702
		2,4	2,4	2,4	2,6
Totaal		128725	139407	140812	141556
		100	100	100	100

¹⁴³ De tabel is samengesteld aan de hand van gegevens in de statistische jaarverslagen van de gemeente Amsterdam over de jaren 1917 tot en met 1918. De gegevens over de jaren 1919 tot en met 1921 zijn in deze tabel niet verwerkt, omdat de statistieken over deze jaren van andere huurgroepen uitgingen, zodat een vergelijking vrijwel onmogelijk is.

Uit de tabel is duidelijk af te lezen dat het aantal woningen voor de groepen met lage huren sterk afnam, terwijl het totaal aantal woningen toenam. De toename had geheel betrekking op de woningen met hoge huren. Hoewel de teruggang van het aantal woningen met de laagste huren gedeeltelijk het gevolg was van algemene huurverhogingen (die enigszins gecompenseerd werden door loonsverhogingen) is de trend duidelijk. De woningnood nam vooral toe voor de minder draagkrachtige groepen die afhankelijk waren van de woningen met lage huren.

De toenemende pressie op de regering

Tijdens een oorlog kunnen de machtsverhoudingen relatief snel veranderen. Door de acute noodsituatie breken sommige pressiegroepen door, terwijl andere wegvallen. De overheid kan in zulke situaties worden gedwongen haar gedrag aan te passen aan de nieuwe machtsverhoudingen. De noodzaak om in een crisissituatie de belastingdruk op te voeren, maakt de overheid gevoeliger voor de druk van pressiegroepen. Als deze pressiegroepen toegang krijgen tot het overheidsapparaat kunnen deze voorkomen dat direct na de beëindiging van de oorlog de uitgaven worden verlaagd.

Ook tijdens de Eerste Wereldoorlog was sprake van een acute noodsituatie. Ondanks de grote druk die werd uitgeoefend om maatregelen te nemen tegen de woningnood, was de regering niet bereid haar ideaal van de 'nachtwakerstaat' zonder meer op te geven. De maatregelen die de regering in de eerste jaren van de oorlog nam, waren slechts van voorwaardescheppende aard. Door de gestegen prijzen van bouwmaterialen door middel van subsidies te compenseren, hoopte zij de woningproductie weer te stimuleren. Deze politiek mislukte echter en de stemmen voor grootschaliger maatregelen werden steeds luider.

De eerste aanzet tot meer overheidsingrijpen op het gebied van de volkshuisvesting vond plaats in Amsterdam. In 1914 werd in deze stad F.M. Wibaut wethouder van Volkshuisvesting en Arbeidszaken. Hij was de eerste sociaaldemocraat die toetrad tot het college van

Burgemeester en Wethouders. Het oorspronkelijke standpunt van de S.D.A.P. was, dat alleen tot het college van Burgemeester en Wethouders zou worden toegetreden, als de S.D.A.P. een meerderheid in de gemeenteraad bezat. Met het wethouderschap van Wibaut werd dit standpunt verlaten. Bij zijn toetreden tot het college van Burgemeester Wethouders werd alleen nog de voorwaarde gesteld, dat er een programma voor grootschalige woningbouw moest worden verwezenlijkt bestemd voor de groepen die de huur van particuliere en verenigingswoningen niet konden opbrengen.¹⁴⁴

Figuur 2. F.M. Wibaut. Buste van F.M. Wibaut, wethouder van volkshuisvesting in de gemeente Amsterdam van 1914-1921 (Foto van de auteurs)

Wibaut ging voortvarend te werk. Spoedig na zijn aanstelling tot wethouder diende hij een voorstel in voor de bouw van 3500 woningwet-

---

¹⁴⁴ S. Snelders, 'Het heilig ideaal: de verbetering der volkshuisvesting. Arie Keppler en de woningpolitiek van de S.D.A.P. in Amsterdam', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1989) 3, 246.

woningen. Daarnaast zouden er tussen 1916 en 1922 nog 800 woningen per jaar moeten worden gebouwd, met als doel te voldoen in de vraag naar woningen die zou ontstaan als gevolg van onbewoonbaarverklaringen en stadssanering. De huren zouden op f 1,80 en f 2,75 per week worden gesteld zodat de woningen betaalbaar zouden zijn voor de lagere huurgroepen. Deze lage huren zouden echter een exploitatietekort opleveren van f 244.000,- voor de eerste 3500 woningen en f 600.000,- voor de woningen die in de jaren daarna zouden worden gebouwd. Het gemeentebestuur rekende erop dat de regering in het kader van de Woningwet ieder jaar de helft van het jaarlijks exploitatietekort zou financieren.¹⁴⁵

Het voorstel werd op 1 april 1915 door de gemeenteraad van Amsterdam aangenomen. Maar daarmee waren de woningen nog niet gebouwd. De regering voelde aanvankelijk niet veel voor 'dit soort huursubsidies'. Er moest veelvuldig worden onderhandeld voordat de regering in 1917 overstag ging. Bij Koninklijk Besluit van 10 september 1917 werden de desbetreffende voorschotten en bijdragen voor de bouw van de gemeentewoningen verleend. Ondanks de heersende materiaalschaarste kon de bouw van woningen nog in 1917 beginnen.¹⁴⁶ Het was een groot succes voor de S.D.A.P.. Er werd mee aangetoond dat de overheid in deze periode goed in staat was, zonder al te nare gevolgen, omvangrijke woningbouwprojecten te subsidiëren.

Mede door haar actieve houding ten opzichte van de woningnood boekte de S.D.A.P. in de periode 1914-1919 grote electorale successen. Hadden de sociaaldemocraten in 1913 nog maar 251 zetels in de gemeenteraden, in 1915 werden het er 311, in 1917 420 en in 1919, na de invoering van het algemeen kiesrecht, maar liefst 1217. Ook de sociaaldemocratische wethouders en kamerzetels namen in deze periode in aantal toe.¹⁴⁷ Deze successen stelden de S.D.A.P. in staat in veel gemeenten een actiever volkshuisvestingsbeleid te voeren. In reactie op de socialistische successen, groeide bij andere partijen de bereidheid de overheid een actievere rol in de volkshuisvesting te laten

---

¹⁴⁵ J.F. Ankersmit, 'Gemeentelijke Woningbouw 1', *De Gemeente* 8 (1915) 88.

¹⁴⁶ G.W. Borrie, *F.M. Wibaut. Mens en magistraat* ('s-Gravenhage 1987) 122-125.

¹⁴⁷ G.W.B. Borrie, *F.M. Wibaut*, 289-290.

spelen. Zo was het conservatieve katholieke gemeentebestuur in Tilburg pas sinds 1917 bereid woningbouw te subsidiëren. De ommekeer in het volkshuisvestingsbeleid van deze stad kan volgens Rossen alleen worden verklaard door een ver doorgedreven anti-socialisme.¹⁴⁸

Door de ruimere vertegenwoordiging in de gemeenteraden kon de S.D.A.P. haar invloed ook in een aantal gemeentelijke woningdiensten uitbreiden. In 1915 werd de sociaaldemocraat A. Keppler directeur van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht van Amsterdam en enkele jaren later werd in Den Haag de sociaaldemocraat P. Bakker Schut directeur van de Dienst Stadsontwikkeling. Deze gemeente-ambtenaren betekenden een belangrijke steun voor de sociaaldemocratische gemeentebestuurders. Zij schreven rapporten en pre-adviezen, hadden de leiding over gemeentelijke bouwprojecten en hadden een grote invloed op het werk van verschillende woningbouwverenigingen.¹⁴⁹

Niet alleen vanuit de gemeenten, maar ook via woningbouwverenigingen werd druk op de regering uitgeoefend om de volkshuisvesting te subsidiëren. Tijdens en vooral na de Eerste Wereldoorlog kregen de woningbouwverenigingen een belangrijke taak toebedeeld bij de bestrijding van de woningnood. Ook binnen de S.D.A.P., waar men aanvankelijk op het standpunt stond dat de sociale woningbouw alleen door de gemeenten op effectieve wijze kon worden gerealiseerd, ging men de rol van de woningbouwverenigingen in de strijd tegen de woningnood steeds meer waarderen. Deze wijziging van het standpunt over de woningbouwverenigingen was minder fundamenteel dan op het eerste gezicht lijkt. De verenigingen waren namelijk met handen en voeten gebonden aan de gemeentelijke overheden, omdat ze voor de bouw van woningen afhankelijk waren van overheids subsidies. Van de eertijds grote financiële zelfstandigheid van de woningbouwverenigingen was door de prijsstijgingen niet veel meer over. Naarmate de overheden meer bereid waren de volkshuisvesting te subsidiëren, nam het aantal woningbouwverenigingen toe.¹⁵⁰

---

¹⁴⁸ M.J.J.G. Rossen, 126-127, 403.

¹⁴⁹ Voor de informatie over A. Keppler, zie: S. Snelders, 'Het heilig ideaal', 254-256. P. Bakker Schut heeft tot op heden nog niet centraal gestaan in een studie. Enige informatie over hem is te vinden in: P. de Ruijter, *Voor volkshuisvesting en stedenbouw* (Utrecht 1987) 230.

¹⁵⁰ *Beter Wonen 1913-1938; Gedenkboek, gewijd aan het werk der*

Tabel 6. Aantal toegelaten woningbouwverenigingen (1913-1921).
Aantal woningbouwverenigingen dat werd toegelaten in de
jaren 1913-1921. (Tellingen per 31 december)

Jaar	Aantal	Jaar	Aantal
1913	301	1918	656
1914	379	1919	917
1915	412	1920	1292
1916	473	1921	1336
1917	550		

Het merendeel van de woningbouwverenigingen was aangesloten bij de Nationale Woningraad, een algemene landelijke federatie met rechtstreeks lidmaatschap, waarbij ook tal van gemeenten waren aangesloten die woningwetwoningen exploiteerden. De Nationale Woningraad stelde zich ten doel de volkshuisvesting te bevorderen en te verbeteren, een band te vormen tussen de leden en hulp en voorlichting te verlenen bij hun werkzaamheden. Het bestuur werd door en uit de leden gekozen.¹⁵¹

Al snel na de oprichting in 1913 groeide de Nationale Woningraad uit tot een krachtige landelijke koepel-organisatie. Bij de oprichting telde de raad 49 leden, in 1916 waren er 88 en in 1920 ruim 250. Hoewel de Nationale Woningraad was opgezet als een algemene organisatie, kreeg deze al snel het stempel een rode organisatie te zijn. Dat kwam doordat het bestuur sedert de oprichting steeds ten dele uit sociaaldemocraten bestond en de standpunten inzake de woningpolitiek van het rijk steeds grote overeenkomsten vertoonden met die van de S.D.A.P..¹⁵²

In 1917 sloeg de Nationale Woningraad alarm middels een manifest aan de regering. Daarin werd gewezen op de sterke achteruitgang van de volkshuisvestingssituatie en werd aangedrongen op een stelselmatige woningpolitiek. Op initiatief van de Nationale Woningraad werd ver-

---

woningbouwverenigingen, uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Nationale Woningraad, Algemene Bond van Woningbouwverenigingen (Amsterdam 1938) 56.

¹⁵¹ J. Bommer, 'Organen bij de uitvoering van de wet. D. De woningbouwvereniging' in: *50 jaar Woningwet 1902-1952* (Alphen a/d Rijn 1952) 60-61.

¹⁵² P. de Ruijter, *Voor volkshuisvesting en stedenbouw*, 155, 156.

volgens op 11 en 12 februari 1918 een congres over de woningnood gehouden (het zogenaamde 'Woningnoodcongres'). Vrijwel alle organisaties en personen die met de volkshuisvesting te maken hadden, woonden dit congres bij. Een van de conclusies was dat de toenemende achterstand in de bouw van arbeiderswoningen en woningen voor de middengroepen gedurende de oorlog tot een noodtoestand had geleid en dat een nationale ramp dreigde te ontstaan. Geconstateerd werd dat de regeringsmaatregelen volstrekt onvoldoende waren geweest. Volgens een meerderheid van de congresdeelnemers was het nodig dat de overheid ging zorgen voor een voldoende en snelle aanbouw van woningen voor arbeiders en leden van de middengroepen.

De volgende maatregelen waren daarvoor nodig. De regering moest de gemeenten verplichten om zorg te dragen voor de bouw van een groot aantal woningen. Zo nodig moest er van rijkswege worden gebouwd als dit niet van gemeentewege kon geschieden. Er diende een verbod te komen op het willekeurig slopen of het voor andere doeleinden in gebruik nemen van woningen. De bouw van woningen door gemeenten of woningbouwverenigingen moest mogelijk worden gemaakt door het verlenen van bijdragen voor exploitatietekorten. Het rijk diende 90 procent en indien nodig tot 100 procent van de tekorten te financieren. De vertragingen bij de behandeling van de voorschottaanvragen in het kader van de Woningwet dienden te worden opgeheven door alles wat hierop betrekking had, te centraliseren in een nieuw op te richten rijksdienst voor de volkshuisvesting. De regering moest zorgen voor een goede distributie van aanwezige bouwmaterialen. Tegen ongegronde prijsopdrijving dienden krachtige maatregelen te worden genomen. Voor zover bouwmaterialen niet in voldoende hoeveelheden aanwezig waren, moest de regering de aanvoer ervan zelf ter hand nemen. Noodwoningen dienden alleen in geval van uiterste nood te worden gebouwd. In alle omstandigheden verdiende de aanbouw van woningen van normale kwaliteit de voorkeur. Ten slotte moest de erkenning van woningbouwverenigingen worden vereenvoudigd en bespoedigd.¹⁵³

Tijdens het Woningnoodcongres kwam het ook tot de oprichting van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting. Het verlangen naar

---

¹⁵³ 'Het Woningnoodcongres', *De Gemeente* 11 (1918) 2, 9-10.

kwalitatief betere arbeiderswoningen en een betere verzorging van gemeentelijke uitbreidingsplannen had tot de inschakeling van deskundigen geleid, die hoe langer hoe meer behoefte kregen aan een organisatie waarin men kennis kon uitwisselen. Het instituut stelde zich ten doel de volkshuisvesting te bevorderen in de geest van de in de Woningwet neergelegde beginselen, goede stedenbouw na te streven en de samenwerking te stimuleren tussen de diverse groeperingen die zich bezighielden met de volkshuisvesting. Sinds 1920 verzorgde het instituut de uitgave van een tijdschrift en een groot aantal wetenschappelijke publikaties waarin de belangrijke kwesties op het gebied van de volkshuisvesting werden besproken.¹⁵⁴

Het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting probeerde politiek neutraal te zijn, maar kon de grote sociaaldemocratische invloed niet verbloemen. De gerichtheid op de huisvesting van de groepen met lage inkomens en het verzet tegen de overheidsonthouding op het gebied van de volkshuisvesting, waarmee het instituut regelmatig optrok tegen de reactionaire woningbouwpolitiek van de regeringen in de jaren twintig, deed dit instituut in hetzelfde vaarwater terecht komen als waarin de S.D.A.P. vertoefde. Bovendien zaten vanaf het begin sociaal-democraten zoals P. Bakker Schut en D. Hudig in het bestuur.¹⁵⁵

Naast het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting werd op het Woningnoodcongres de Centrale Bouwmaterialenvoorziening opgericht. Een van de eisen van het Woningnoodcongres was namelijk, dat de bouwmaterialenvoorziening beter moest worden georganiseerd. De Centrale Bouwmaterialenvoorziening zou hierin moeten voorzien. In de centrale werkten de gemeenten Amsterdam, Den Haag en Utrecht, het Departement van Waterstaat en de Vereeniging van Nederlandse Gemeenten samen. De organisatie had tot doel bouwmaterialen aan te schaffen voor gemeentelijke woningbouw en verenigingsbouw. Volgens de S.D.A.P. was dit niet de ideale methode de bouwmaterialenvoorziening te organiseren. Zij vreesde concurrentie van instanties en particuliere ondernemers die niet zouden deelnemen, een concurrentie die uiteindelijk voor alle partijen ongunstig zou uitwerken. Toch keurden de sociaaldemocraten het initiatief niet af. Zolang de regering niet

---

¹⁵⁴ P. de Ruijter, *Voor volkshuisvesting*, 211-215, 220-223.

¹⁵⁵ *Ibidem*, 223-232.

ingreep was dit volgens hen de enige methode om aan betaalbare bouwmaterialen te komen.¹⁵⁶

Het Woningnoodcongres heeft grote invloed gehad op het volkshuisvestingsbeleid van de overheid. Voor het eerst werd de kritische houding van de S.D.A.P. ten opzichte van het regeringsbeleid gesteund door vrijwel alle belangenorganisaties en personen die actief waren op het gebied van de volkshuisvesting. In de periode die op het congres volgde zag de regering zich genoodzaakt haar terughoudendheid inzake de woningpolitiek te laten varen.

Overheidsmaatregelen ten aanzien van de woningbouw

De veranderde houding van de regering kwam spoedig na het Woningnoodcongres tot uiting. Op 6 april 1918 werd de Woningnoodwet aangenomen. Het is zeer waarschijnlijk dat de aanbevelingen van het Woningnoodcongres hebben bijgedragen tot het aannemen van deze wet. Het belangrijkste element van deze wet was de mogelijkheid van de rijksoverheid gemeenten te dwingen woningen te bouwen. De regering bepaalde in zo'n geval het aantal en de soort woningen die moesten worden gebouwd en de termijnen waarbinnen dit moest geschieden.¹⁵⁷

In de wet was een uitgesproken voorkeur neergelegd voor de bouw van woningen die voldeden aan redelijke kwaliteitscriteria. Alleen als de woningnood zo ernstig was dat onmiddellijke voorzieningen waren vereist, kon een gemeente worden gedwongen semi-permanente woningen of noodwoningen te bouwen. Semi-permanente woningen werden weliswaar beschouwd als permanente woningen, maar hadden een lichtere constructie. Het was de gemeente toegestaan de bouw van nood- of semi-permanente woningen te delegeren aan erkende woningbouwverenigingen.¹⁵⁸

---

¹⁵⁶ J.F. Ankersmit, *De Gemeente* 11 (1918) 3, 24.

¹⁵⁷ H.J. Nieboer, 'Het woningnoodontwerp', *De Gemeente* 11 (1918) 4, 26

¹⁵⁸ Ibidem.

De gemeenten werden verplicht bij te dragen in de bouwkosten. Voor noodwoningen en semi-permanente woningen zou 90 procent van de stichtingskosten door het rijk worden gedragen en 10 procent door de gemeenten. Daar stond tegenover, dat het rijk 90 procent van de huren en de opbrengst van afbraak en de verkoop van grond zou ontvangen.¹⁵⁹

Daarnaast verplichtte de Woningnoodwet de gemeenten een woningbeurs in te stellen en een woningtelling te houden. De bedoeling van de telling was te komen tot nauwkeurige kennis inzake de woningbehoefte. Omdat het rijk de woningbeurzen slechts voor ten hoogste 50 procent wilde financieren, zijn dergelijke beurzen tot de wijziging van de Woningwet in 1921 nergens gehouden. Wel werd in 1919 de al eerder aangehaalde rijkswoningtelling gehouden. Deze telling bracht een landelijk tekort van 57.550 woningen naar voren. In de groeisteden en grote steden bleek de situatie het slechtst te zijn. Om het probleem zo doelmatig mogelijk aan te pakken, werden de verzoeken om voorschotten en bijdragen voortaan getoetst aan de uitkomsten van de woningtelling.¹⁶⁰

Binnen de S.D.A.P. was men zeer verheugd met de aanneming van de Woningnoodwet. Men zag de maatregelen als een erkenning voor het standpunt dat de overheid diende te zorgen voor de volkshuisvesting. Minder enthousiast was men echter over de afwezigheid van een bepaling over onteigening. De S.D.A.P. stond op het standpunt dat grond in het bezit van de gemeente moest zijn. Een belangrijk middel om dat te bereiken was de onteigeningsprocedure. Maar de bestaande procedure voor het onteigenen van grond was kostbaar en tijdrovend. Gezien de noodsituatie vond men het absoluut noodzakelijk dat grond onverwijld in bezit kon worden genomen. Niet alleen de bouw van noodwoningen zou daarvoor aanleiding moeten kunnen zijn, ook voor permanente woningbouw diende snel te kunnen worden onteigend.¹⁶¹

Daarnaast oordeelden de sociaaldemocraten negatief over de opheffingsregeling in de noodwet. Deze hield in dat de noodwet zou vervallen zes maanden nadat de regering had verklaard dat de buitenge-

---

¹⁵⁹ Ibidem, 26-27.

¹⁶⁰ Ibidem, 27.

¹⁶¹ Ibidem.

wone omstandigheden hadden opgehouden te bestaan. Met een dergelijk plotselinge opheffing van de noodwet dreigde de vervanging van noodwoningen in het gedrang te komen. Men verwachtte dat de gemeenten de noodzaak van vervanging niet tijdig zouden inzien. De noodwet zou daarom alleen mogen vervallen op grond van een nieuwe wet waarin de overgang naar de normale toestand zou moeten worden geregeld. Daarnaast zou men in de nieuwe wet de verplichting voor de gemeenten kunnen regelen om ook onder normale omstandigheden voor de woningvoorziening te zorgen.¹⁶²

Tot 1921 was er overigens geen reden om te vrezen dat het rijk zich plotseling uit de sociale woningbouw zou terugtrekken. Door de grote woningnood en de veranderde machtsverhoudingen, die mede tot uiting kwamen in het succesvolle optreden van de nieuwe instituten ter behartiging van de belangen van de volkshuisvesting, werd de regering gedwongen nieuwe maatregelen te nemen. De in 1918 geïnstalleerde regering onder leiding van C.J.M. Ruys de Beerenbrouck stelde een Departement van Arbeid in. De zorg voor de volkshuisvesting en volksgezondheid verhuisde nu van het Departement van Binnenlandse Zaken naar dit nieuwe Departement. De eerste minister van Arbeid werd P.J.M. Aalberse, die in de eerste jaren van zijn ministerschap een actieve volkshuisvestingspolitiek voerde.

De eerste maatregelen van minister Aalberse hadden betrekking op de voorschotregeling voor arbeiderswoningen. De oude regeling van 1913 bepaalde dat slechts voor het bouwen van de allereenvoudigste woningen voorschotten konden worden verleend. Men noemde deze voorschotten daarom wel 'sociaal-achterlijkheidsbijdragen'. Met deze regeling beoogde men de vrije concurrentie zo min mogelijk te belemmeren.¹⁶³ Wibaut, die in 1915 voor zijn 3500-woningenplan door het beperkte karakter van de voorschotregeling in eerste instantie geen rijksvoorschotten kon krijgen, pleitte al geruime tijd voor een bredere toepassing van de Woningwet.¹⁶⁴ De nieuwe regeling die op 15 juli 1919 per circulaire werd gepresenteerd, bood de mogelijkheid ook voor betere arbeiderswoningen voorschotten te verlenen. De kosten van de

---

¹⁶² Ibidem.

¹⁶³ M.J.J.G. Rossen, 79.

¹⁶⁴ A. Keppler en F.M. Wibaut, *De gemeente en de volkshuisvesting* (Amsterdam z.j.) 156.

woningen die in het kader van de Woningwet zouden worden gebouwd, werden voor 75 procent gedragen door het rijk, de overgebleven 25 procent moest worden opgebracht door de gemeenten. De bijdragen in het kader van de nieuwe regeling, die ook wel bekend stonden als de 'crisisbijdragen', vervingen de oude bijdragen in de exploitatietekorten, de materiaalprijzen en de rentevoet.¹⁶⁵

Ondanks deze maatregelen was minister Aalberse van mening dat de bouw door gemeenten en woningbouwverenigingen een te grote financiële belasting vormde voor de overheid. Daarom wilde hij ook de particuliere woningbouw bevorderen. Daartoe dienden het Middenstandsbesluit van 6 november 1919 en het Premiebesluit van 8 november 1920.

Door het Middenstandsbesluit werd het mogelijk steun te verlenen voor de bouw van kleine middenstandswoningen. Hoewel ook woningbouwverenigingen en gemeenten van deze regeling gebruik konden maken, was het besluit speciaal bedoeld als stimulans voor de particuliere bouwmarkt. Door het besluit werd namelijk het risico van de prijsdaling voor de bouwondernemers afgewenteld op de gemeenschap. In het kader van deze regeling werden totaal 7528 woningen gebouwd waarvan ruim 36 procent door particulieren. De maatregel heeft dus inderdaad een stimulerende uitwerking gehad op de particuliere bouwproductie.¹⁶⁶

Het Premiebesluit was vooral bedoeld om het eigenhuizenbezit te stimuleren. Het was een subsidieregeling waarin de hoogte van de bijdrage afhankelijk werd gesteld van de oppervlakte van een woning. Naast premies zou het rijk ook hypothecaire voorschotten kunnen verlenen. Er werd alleen geld beschikbaar gesteld als mocht worden verwacht, dat de woning tot ten minste 15 jaar na de premieverstrekking nog als woning zou kunnen worden gebruikt.¹⁶⁷

Het is opvallend dat de laatste twee maatregelen niet werden besproken in 'De Gemeente'. Hierdoor zijn we niet op de hoogte van het standpunt van de S.D.A.P. over deze regelingen. Hoogstwaar-

---

¹⁶⁵ 'Versnelling van den woningbouw', *De Gemeente* 12 (1919) 7, 51, 52.

¹⁶⁶ *De Woningwet 1902-1929*, 153-154.

¹⁶⁷ *Ibidem*, 154-155.

schijnlijk was de partij van mening dat deze maatregelen niet van belang waren voor de sociaaldemocratische gemeentepolitiek. Naar onze inschatting zal de partij de regelingen niet hebben toegejuicht omdat zij grote bezwaren had tegen particuliere woningbouw en eigenhuizenbezit.

Ondanks het Middenstands- en Premiebesluit waren er in sociaaldemocratische kring genoeg redenen voor tevredenheid. Door de regeringsmaatregelen was het mogelijk geworden op grote schaal voor- schotten te krijgen voor de bouw van gemeente- en verenigingswo- ningen. Zoals te zien is in tabel 7 hebben deze maatregelen een grote toename van de gesubsidieerde woningbouw tot gevolg gehad.¹⁶⁸

Jaar	Totaal aantal	Gebouwd door:					
		Particulieren		Verenigingen en Gemeenten			
		Aantal	Perc.	Ver.	Gem.	V.&G.	Perc.
1914	17.000	14.587	85,5	2.278	135	2.413	14,5
1915	12.000	7.292	60,5	4.467	241	4.708	39,5
1916	10.000	5.045	50,5	4.744	211	4.955	49,5
1917	6.000	2.882	48,0	2.418	700	3.118	52,0
1918	10.000	2.522	25,0	5.957	1.521	7.478	75,0
1919	15.500	3.191	20,0	10.241	1.968	12.309	80,0
1920	25.000	3.341	13,0	13.417	8.242	21.659	87,0
1921	40.364	15.379	38,1	19.298	5.687	24.985	61,9

Uit deze tabel blijkt dat gedurende de periode 1914-1920 een aardver- schuiving plaatsvond ten gunste van de woningbouw door gemeenten en woningbouwverenigingen. Was in 1914 nog ruim 80 procent van de bouwproductie afkomstig van particulieren, vijf jaar later werd 80 procent van de woningen gebouwd door woningbouwverenigingen en gemeenten. De relatieve afname van de overheidsbouw ten opzichte van de particuliere woningbouw in 1921 was te wijten aan de maatregelen die de regering in dat jaar nam. Hierop zullen wij in het volgende hoofdstuk nader ingaan. Ten aanzien van de periode 1914-1921 kunnen we wat betreft de produktie van verenigings- en gemeentewo- ningen stellen, dat deze jaren een zeer gunstige uitwerking hadden op het bewerkstelligen van de doelstellingen van de S.D.A.P..

¹⁶⁸ A.J.A. Rikkert, 'Woningstatistiek' 104.

De huurpolitiek

Zoals we zagen, waren de regeringen in de periode 1914-1921 in eerste instantie alleen bereid tot het nemen van maatregelen van voorwaardescheppende aard. Al voor 1918 namen de regeringen maatregelen tegen de door de woningnood veroorzaakte huurstijgingen. Met deze maatregelen trachtte de regering de huren betaalbaar te maken voor de lage inkomensgroepen. Bovendien waren de huurmaatregelen gericht op het tegengaan van misbruik van de noodsituatie. Het bouwen van woningen met lage huren door de overheid zelf werd nog niet als een mogelijke oplossing van de woningnood geaccepteerd.

De eerste huurmaatregel van de regering was de Huurcommissiewet uit 1917 waarmee op gemeentelijk niveau huurcommissies werden ingesteld die onredelijke huuropdrijving moesten voorkomen. In 1918 werd deze regeling uitgebreid tot alle woningen. In dat jaar werd ook de Huuropzeggingswet ingevoerd. Deze moest voorkomen dat huiseigenaren de huur zouden opzeggen van woningen waarvan de huur niet mocht worden verhoogd. De Huuropzeggingswet had tot gevolg dat huiseigenaren de woningen die leeg kwamen door vertrek of overlijden van de huurders niet opnieuw verhuurden, gezien de in hun ogen te geringe huuropbrengsten. Zij gaven er de voorkeur aan de lege woningen te verkopen, daar verkoop in een tijd van schaarste veel meer opbracht dan verhuur, vooral indien de huren werden bevroren. Hierop reageerde de overheid in 1921 met de Huuraanzeggingswet. Deze wet verbood eigenaren huurpanden die leeg kwamen of al leeg stonden een andere bestemming te geven dan huurwoning.¹⁶⁹

Deze wetten waren echter weinig succesvol. Ondanks de huurwetten gingen de huurstijgingen voort, zoals blijkt uit onderstaande gegevens over Amsterdam.¹⁷⁰

---

¹⁶⁹ M.J.J.G. Rossen, 82.

¹⁷⁰ Uit: *Statistisch jaarverslag van de gemeente Amsterdam over het jaar 1919* (Amsterdam 1919) 27.

Tabel 8. Huurstijging onveranderde woningen. Huurstijging van de onveranderd gebleven woningen tussen de tellingen van maart 1909, februari 1916 en oktober 1919 in Amsterdam.

Jaarhuren		Huurstijging in procenten tussen maart 1909 en februari 1916:	Huurstijging in procenten tussen maart 1909 en oktober 1919:
van Hfl.	tot Hfl.		
0,-	52,-	20,19	31,79
52,-	78,-	14,53	21,90
78,-	104,-	11,08	16,11
104,-	130,-	8,36	12,45
130,-	156,-	8,97	12,98
156,-	182,-	9,32	14,03
182,-	208,-	8,00	12,61
208,-	250,-	7,34	11,82
250,-	300,-	5,53	10,39
300,-	350,-	6,11	10,40
350,-	450,-	6,35	12,52
450,-	700,-	5,88	13,87
700,-	1000,-	5,67	13,85
1000,-	>	5,70	12,19
Totaal		7,84	12,94

Uit deze tabel blijkt dat de huurstijgingen het grootst waren bij de lage huurgroepen. De huurstijging voor de jaarhuurgroepen met huren tot f 182,- ligt in deze jaren steeds boven het gemiddelde. Wel blijkt dat de toename in de jaren 1916-1919 bij de hoogste huren groter is dan bij de lagere huren. Wellicht hebben de huurwetten enigszins verzachtend gewerkt voor de lagere huren. Desondanks zijn de huurstijgingen na de inwerkingtreding van de huurwetten doorgegaan. Veel effect hadden deze wetten dus niet.

De sociaaldemocraten zagen de huurwetten in deze periode daarom niet als het belangrijkste hulpmiddel tegen de woningnood. Zij vonden dat het geld dat eraan werd uitgegeven beter kon worden gebruikt voor woningwetbouw.¹⁷¹ Hun voorkeur ging uit naar grootschalige bouw van gemeente- of verenigingswoningen waarvan de exploitatiekosten extra gesubsidieerd moesten worden, zodat de huren draaglijk konden blijven voor de laagste inkomensgroepen. Het 3500-woningenplan van Wibaut stelde de S.D.A.P. als voorbeeld om de grote huurstijgingen van arbeiderswoningen tegen te gaan.¹⁷² Dit soort gesubsidieerde groot-

¹⁷¹ J.F. Ankersmit, 'De Woningnood', *De Gemeente* 10 (1917) 117, 916.

¹⁷² J.F. Ankersmit, 'Gemeentelijke woningbouw 1', *De Gemeente* 8 (1914) 88.

schalige bouwprojecten zouden, doordat het aanbod van woningen met een lage huur werd vergroot, als neveneffect hebben dat ook de huren van de particuliere woningen omlaag zouden gaan.¹⁷³

Desondanks dacht men binnen de S.D.A.P. niet alleen negatief over de huurwetten. In 1920 probeerde de S.D.A.P. zelfs te voorkomen dat deze wetten zouden worden teruggedraaid. Minister Aalberse stelde in dat jaar ter stimulering van de particuliere bouwmarkt een versoepeling van de Huurcommissiewet voor. Het huurniveau waarvan men bij toepassing van deze wet uitging, zou door deze maatregel worden aangepast aan de ontwikkeling van de huren in de particuliere sector. Het partijbestuur van de S.D.A.P. protesteerde fel tegen dit voorstel, daar men in de strijd tegen de woningnood wel een functie voor de huurwetten zag weggelegd.¹⁷⁴ Een structurele oplossing van de woningnood kon evenwel alleen worden bereikt door het bouwen van woningen met lage huren.

De politiek ten aanzien van de kwaliteit van woningen

Een van de zichtbaarste gevolgen van de woningnood was de verslechtering van de woonomstandigheden. Het aantal leegstaande woningen nam sinds 1916 snel af en veel gezinnen werden gedwongen in te trekken bij andere gezinnen (zie tabel 4). De intensieve bewoning van veel woningen en het achterstallig onderhoud als gevolg van de hoge materiaal- en loonkosten leidden tot een toenemende verkrotting. De rampzalig slechte woonomstandigheden noopten zoals we zagen eerst de gemeenten en daarna de landelijke overheid tot omvangrijke steunverlening aan bouwprogramma's. Maar de nadruk lag daarbij eerder op de kwantiteit dan op de kwaliteit. Er moesten vooral veel woningen worden gebouwd. Kwaliteitseisen mochten niet al te veel gewicht in de schaal leggen.

Een belangrijk onderdeel van de bouwprogramma's was de bouw van noodwoningen die over het algemeen van slechte kwaliteit waren en onderhevig waren aan snelle slijtage. Binnen de S.D.A.P. ontstond een

---

¹⁷³ 'Drie wetsontwerpen', *De Gemeente* 13 (1920) 3.

¹⁷⁴ *Ibidem*.

felle discussie over de vraag of er wel noodwoningen moesten worden gebouwd, gezien de nadelen van dergelijke woningen. Aanleiding van deze discussie was de bouw van noodwoningen in Amsterdam, waar zoals wij zagen de sociaaldemocraat Wibaut verantwoordelijk was voor de volkshuisvesting. Het initiatief tot de discussie was afkomstig van de Nationale Woningraad. Deze wees in een circulaire die in 1917 naar alle gemeenten werd gestuurd op de kwalijke gevolgen van het bouwen van noodwoningen. Volgens de Woningraad voldeden veel noodwoningen niet aan redelijke kwaliteitseisen. De in het kader van de totstandkoming van de Woningwet gevoerde strijd voor de verbetering van de woningbouw ten behoeve van arbeiders dreigde voor niets te zijn gevoerd.¹⁷⁵

De Nationale Woningraad vond dat de gemeenten die noodwoningen bouwden zich schuldig maakten aan 'struisvogelpolitiek'. De gemeentebestuurders hadden al voor 1914 de woningnood kunnen zien aankomen en op tijd maatregelen kunnen nemen. Door woningen te bouwen die maar 15 jaar meegingen schoof men het probleem alleen maar voor zich uit. Bovendien dreigde het gevaar dat deze woningen na 20 jaar nog bewoond zouden zijn. De bouw van noodwoningen bood zo bezien slechts een schijnoplossing voor het probleem van de woningnood en zou op de langere termijn het volkshuisvestingsprobleem juist weer vergroten.¹⁷⁶

Daarnaast werd het argument van veel gemeentebesturen dat noodwoningen goedkoper waren, door de Nationale Woningraad in twijfel getrokken. Omdat de woningen niet zo lang meegingen en dus sneller moesten worden afgeschreven, waren de kosten van veel noodwoningen uiteindelijk hoger dan die van permanente woningen. Ook het argument van de gemeentebesturen dat noodwoningen nodig waren om snel de ergste gevallen van woningnood op te vangen, vond de Nationale Woningraad niet overtuigend. De voorbereidingstijd voor de bouw van permanente woningen hoefde immers niet veel langer te zijn dan die voor de bouw van noodwoningen.¹⁷⁷

---

¹⁷⁵ D. Hudig, 'De Nationale Woningraad', *De Gemeente* 10 (1917) 118, 970.

¹⁷⁶ *Ibidem*.

¹⁷⁷ *Ibidem*.

Een reactie van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden op deze aanval van de Nationale Woningraad kon niet uitblijven. Getergd reageerde J.F. Ankersmit in 'De Gemeente' van 15 maart 1917 op de argumenten van de Woningraad. Nadat hij eerst had aangetoond hoe succesvol de sociaaldemocratische gemeentebestuurders de woningnood-problemen hadden aangepakt en de landelijke overheid onder druk hadden gezet, verdedigde hij de bouw van noodwoningen door de gemeenten Amsterdam, Arnhem en Den Haag.¹⁷⁸

Ankersmit ontkende dat de gemeentebesturen schuldig waren aan het te laat signaleren van de woningnood. Niemand had erop kunnen rekenen dat de oorlog zo lang zou duren. Het was volgens Ankersmit in 1914 onmogelijk te voorspellen dat de bouwmaterialen dermate schaars en duur zouden worden, dat zonder maatregelen normale woningbouw bijna onmogelijk zou worden. De Nationale Woningraad maakte zich daarom schuldig aan het achteraf oordelen over ontwikkelingen die onmogelijk waren te voorzien.¹⁷⁹

Daarnaast verweet Ankersmit de Nationale Woningraad dat deze de omvang van de problemen niet kende. Uit de opvatting van de woningraad, dat de bouwverenigingen in staat zouden zijn in de woningbehoefte te voorzien indien zij genoeg zouden worden bijgestaan door de landelijke overheid en de gemeenten, bleek de gebrekkige kennis omtrent de omvang van het probleem. Daarnaast was de veronderstelling dat de voorbereiding van de bouw van permanente woningen nauwelijks meer tijd hoefde te kosten dan die voor de bouw van noodwoningen volgens Ankersmit volstreekte onzin. Terwijl voor de bouw van permanente woningen langdurig overleg nodig was met de regering en haar adviseurs, was een dergelijk langdurig overleg niet nodig voor de bouw van noodwoningen.¹⁸⁰

Een maand later reageerde D. Hudig, lid van het dagelijks bestuur van de Nationale Woningraad in 'De Gemeente' op de aantijgingen van Ankersmit. Hij herhaalde daarin de standpunten van de de circulaire en benadrukte het belang van goede woningbouw. De redactie van 'De Gemeente', die werd gevormd door J.F. Ankersmit en F.M. Wibaut,

---

¹⁷⁸ J.F. Ankersmit, 'De Woningnood', *De Gemeente* 10 (1917) 117, 961-962.

¹⁷⁹ Ibidem.

¹⁸⁰ Ibidem.

vond de discussie dermate pijnlijk dat er een redactioneel artikel aan werd gewijd. Geprobeerd werd de kritiek van Hudig en de Nationale Woningraad met twee argumenten te weerleggen. In de eerste plaats onderschatten Hudig en de zijnen de ernst van de omstandigheden die de bouw van noodwoningen noodzakelijk maakten. In de tweede plaats was de redactie van mening dat noodwoningen niet per se slechte woningen hoefden te zijn. Volgens Ankersmit en Wibaut ging de Nationale Woningraad er bij voorbaat van uit dat noodwoningen slechte woningen waren. De noodwoningen die in Amsterdam waren gebouwd voldeden echter aan 'redelijke' eisen.¹⁸¹

Figuur 3. Houten noodwoningen. Houten noodwoningen in Amsterdam met bewoners (Bron: Historisch topografische atlas G.A.A neg.nr. D38990)

Met het redactionele commentaar leek de discussie afgesloten, maar een jaar later bleek Ankersmit zijn standpunt echter gedeeltelijk te

---

¹⁸¹ J. Ankersmit, F.M. Wibaut, 'Onderschrift', *De Gemeente* 10 (1917) 118, 970-971.

hebben herzien. Opvallend was dat hij nu vrijwel dezelfde argumentatie gebruikte als de Nationale Woningraad. In een verslag over het Woningnoodcongres in 1918 stelde hij dat het bouwen van noodwoningen niet veel oplost, tot aanzienlijke kapitaalvernietiging leidt en de woningnood op de lange baan schuift. Volgens Ankersmit bewandelden veel te veel gemeentebestuurders en bouwondernemers de gemakkelijke weg door op grote schaal noodwoningen toe te laten. Noodwoningen konden volgens Ankersmit alleen in zeer specifieke situaties bij te hoge materiaalprijzen worden getolereerd.¹⁸²

Ankersmit herzag zijn standpunt ten aanzien van de bouw van noodwoningen in een tijd dat er binnen de partij op grote schaal werd gepleit voor verbetering van arbeiderswoningen. De toenemende verkrotting van woningen en de moeilijkheden die specifieke groepen, zoals grote gezinnen en tuberculosepatiënten, ondervonden ten gevolge van de woningnood kregen binnen de S.D.A.P. in deze periode veel aandacht.¹⁸³ Het werd de gemeentebestuurders en de regering verweten, dat zij meer aandacht hadden voor de kwantiteit van de te bouwen arbeiderswoningen dan voor de kwaliteit. In dit verband werd gewezen op het toenemende klassebewustzijn van arbeiders. Arbeiders wilden niet meer in schamele woningen worden ondergebracht. De woningen die in 1918 werden gebouwd en die 25 tot 50 jaar moesten meegaan, dienden aan de steeds hoger wordende eisen van een steeds bewuster wordende arbeidersklasse te voldoen.¹⁸⁴

Om aan deze vraag naar goede en goedkope arbeiderswoningen tegemoet te komen, werd een nieuwe stedenbouwkundige methode ontwikkeld. De methode werd 'normalisatie van de woningbouw' genoemd en behelsde het ontwerpen van een negental woningtypen voor alle soorten bewoners. Deze standaardtypen zouden in het hele land kunnen worden gebouwd, hetgeen een aanzienlijke besparing van tijd en kosten met zich mee zou brengen. Een zekere variatie binnen het

---

¹⁸² J.F. Ankersmit, 'De redding uit den woningnood', *De Gemeente* 11 (1918) 3, 17-18.

¹⁸³ O.a. M.J.A. Moltzer, 'Woningen voor groote gezinnen', *De Gemeente* 12 (1919) 5, 37-38.

¹⁸⁴ O.a. D. Hudig, 'Beter bouw', *De Gemeente* 12 (1919) 4, 25.

kader van deze negen typen was mogelijk. De normalisatie van de woningbouw zou de bouw van noodwoningen overbodig maken.¹⁸⁵

Door het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting werd een commissie benoemd die tot taak kreeg de genoemde methode te onderzoeken en er een oordeel over te geven. In de commissie zat een aantal sociaaldemocraten, onder wie A. Keppler. In het verslag van de commissie werd geconcludeerd, dat de normalisatie van de woningbouw nauwelijks een besparing van tijd en kosten zou opleveren en zou leiden tot grote esthetische en maatschappelijke schade. In plaats van normalisatie van de woningbouw stelde de commissie voor reeds uitgevoerde bouwplannen in andere gemeenten te herhalen. De commissie ging niet in op de vraag aan welke eisen goede woningbouw moest voldoen.¹⁸⁶

De discussie over de kwaliteit van arbeiderswoningen kenmerkte zich na de Eerste Wereldoorlog door de eigenaardigheid dat men over deze kwaliteit probeerde te oordelen zonder dat men daarvoor goede criteria had. Naarmate er meer door gemeenten en woningbouwverenigingen werd gebouwd, nam de behoefte aan kwaliteitsnormen toe. Na het Woningnoodcongres kwam A. Keppler met een opsomming van de eisen waaraan goede woningen moesten voldoen.¹⁸⁷ Een jaar later werden deze eisen door D. Hudig in een artikel geconcretiseerd en aangevuld. Omdat de redactie van 'De Gemeente' zich achter de inhoud van Hudigs artikel schaarde, hebben we een goed inzicht in de vraag hoe er binnen de S.D.A.P. over de kwaliteitsaspecten van de woningbouw werd gedacht.¹⁸⁸

Het artikel begon met de vaststelling dat aan de indeling van de woningen nieuwe eisen dienden te worden gesteld. Zo moesten er een woonkamer en een keuken in de woning worden aangebracht. In keukens en W.C. moest een goede ventilatie aanwezig zijn. Bedsteden en alkoven dienden uit de woningen te worden verbannen. In de plaats daarvan moesten er drie slaapkamers in een woning komen, één voor

---

¹⁸⁵ 'Normalisatie in de woningbouw', *De Gemeente* 13 (1920) 2, 11-12.

¹⁸⁶ *Ibidem*, 12-13.

¹⁸⁷ A. Keppler, 'De Woningeis', *De Gemeente* 11 (1918) 12, 89-90.

¹⁸⁸ D. Hudig, 'Beter bouw', 25-27.

de ouders, één voor de meisjes en één voor de jongens. Als er nog een kamer over was, kon deze als 'mooie kamer' worden ingericht. Deze kamer kon dienen als ontvangstkamer voor gasten (zodat niet bij elk bezoek het gezinsleven werd verstoord), als werkkamer voor de kinderen en de man en als reservekamer in geval van zieken en andere onvoorziene omstandigheden. De totale oppervlakte van de woning mocht niet kleiner zijn dan 16 vierkante meter (in de bouwverordening was het minimum bepaald op 14 vierkante meter).¹⁸⁹

Ook aan de afwerking van de woning moest meer aandacht worden geschonken. Minderwaardige materialen zouden niet meer mogen worden gebruikt. Volgens Hudig werkte slordigheid bij de bouw van woningen slordigheid in de bewoning in de hand. De woning kon door een goede plaatsing van de ramen, schoorsteen en deuren en een juiste verdeling van de muurvlakken behaaglijker worden gemaakt. Tevens moest naar een smaakvolle binnen- en buitenkant worden gestreefd. De woning moest niet alleen onderdak verstrekken, maar ook huiselijkheid.¹⁹⁰

De bouw van etagewoningen moest zoveel mogelijk worden tegengegaan aldus Hudig. Bij de bouw van twee woningen boven elkaar was de benedenwoning veelal te klein en had de bovenwoning geen tuin. Daarbij was de geluidsoverlast in etagewoningen veel te groot waardoor de kans op burenruzie toenam. Hudig gaf de voorkeur aan eengezinswoningen. Door de kwaliteit van dergelijke woningen en de geborgenheid die deze boden kon het gezinsleven worden versterkt.¹⁹¹

Ook de woonomgeving moest meer aandacht krijgen. De meeste arbeiderswijken zagen er volgens Hudig grauw en vies uit. Er moest daarom veel meer aandacht worden besteed aan de groenvoorziening. De lucht in de huizen zou hierdoor frisser worden en de bewoners zouden meer naar buiten gaan, hetgeen van groot belang was voor de gezondheid. Voor oudere kinderen zou speelruimte worden gecreëerd in een groene omgeving. Volwassenen zouden hun vertier kunnen zoeken in hun tuintje. Woningbouwverenigingen konden het plezier in het tuinieren nog vergroten door tuinierwedstrijden en dergelijke uit te

---

¹⁸⁹ Ibidem, 25-26.

¹⁹⁰ Ibidem, 26-27.

¹⁹¹ Ibidem.

schrijven. Om dit allemaal te kunnen bereiken mocht de woondichtheid niet groter zijn dan 30 eengezinswoningen per hectare.¹⁹²

In arbeiderswijken moesten naast winkels voorzieningen voor ontwikkeling en recreatie komen. Vooral door de verkorte werktijd hadden de arbeiders en hun gezinnen meer tijd voor ontwikkeling en ontspanning. Volgens Hudig diende de tuinwijk Heyplaat in Rotterdam als voorbeeld te gelden voor andere arbeiderswijken. In deze wijk bevonden zich scholen, een zaal voor gymnastiek en vakonderwijs, een leeszaal met bibliotheek, een koffiehuis (Hudig was tegen de vestiging van café's waar alcoholica werden geschonken), een zaal voor bijeenkomsten en ontspanning, een vergaderzaal, een wasserij, een badhuis, kegelbanen en een kinderspeeltuin.¹⁹³

De eengezinswoning, de groenvoorzieningen en de voorzieningen voor ontwikkeling en recreatie in deze wijken waaraan Hudig aandacht schonk, kwamen ook in de tuindorpedachte naar voren, hetgeen niet toevallig is. In de periode 1914-1921 zijn weliswaar weinig tuindorpen (of -wijken) van de grond gekomen, maar er werden er in deze periode vele voorbereid. De vele tuindorpen die in de jaren twintig werden gebouwd, zijn voor een groot deel in de periode 1914-1921 ontworpen. Uit het artikel van Hudig blijkt dat voor de S.D.A.P. de eengezinswoning het ideale type woning was en het tuindorp de ideale vorm van stedebouw.

Maar ideale oplossingen zijn vaak duur. In de tuindorpen was de woondichtheid gering, waardoor de exploitatiekosten ten gevolge van de hoge grondprijzen hoog waren. In een tijd van woningnood, waarin veel en snel moest worden gebouwd, behoorde de bouw van tuindorpen niet altijd tot de mogelijkheden. Gemeentebestuurders waren vaak aangewezen op woningbouw met een grotere woondichtheid. Het is daarom niet verwonderlijk dat veel sociaaldemocratische gemeentebestuurders hebben meegewerkt aan de bouw van goede etagewoningen. Deze woningen voldeden aan eisen als afzonderlijke

---

¹⁹² Ibidem, 26.

¹⁹³ Ibidem.

slaapkamers voor ouders, meisjes en jongens, een afgescheiden woonkamer en een keuken met voldoende ventilatie. Ook aan het exterieur van deze woningen werd de nodige zorg besteed. In dit opzicht kan gewezen worden op de architecten van de Amsterdamse School die veel aandacht schonken aan de vormgeving van de gevels, hetgeen voornamelijk een symbolische en esthetische functie had. Architecten als M. de Klerk en P.L. Kramer wilden aantonen dat niet alleen de burgerij maar ook de arbeidersklasse in monumentale gebouwen kon worden gehuisvest.¹⁹⁴

Figuur 4. Arbeiderswoningen in de Pijp. Arbeiderswoningen van de Amsterdamse School gelegen in de Pijp te Amsterdam (Bron: Historisch topografische atlas G.A.A. neg.nr. D38997)

Tevens werd aan de woonomgeving veel aandacht besteed. In de wijken werd ruimte gereserveerd voor recreatie, ontwikkeling en verzorging en er kwamen groenstroken en speelplaatsen. In deze periode was H.P. Berlage de belangrijkste stedenbouwkundige ontwerper voor

---

¹⁹⁴ D.I. Grinberg, *Housing in the Netherlands 1900-1940* (Delft 1977) 49-53.

de sociaaldemocraten. Veel uitbreidingsplannen uit deze periode zijn van zijn hand. Het bekendste voorbeeld daarvan is het 'Plan Zuid', dat werd uitgevoerd in Amsterdam. Het vernieuwende van dit plan was dat ieder woonblok diende te worden ontworpen door één architect. De nadruk kwam hierdoor niet meer op de afzonderlijke woonhuizen te liggen, maar op het woonblok als geheel. Dit uitgangspunt kwam overeen met de idealen van de architecten van de Amsterdamse School die in het kader van 'Plan Zuid' veel arbeiderswoningen hebben ontworpen.¹⁹⁵

Opvallend is dat Berlage een strakke sociale segregatie op wijkniveau nastreefde. In het 'Plan Zuid' was dan ook de meeste plaats ingeruimd voor arbeiderswoningen met lage huren. Berlage werd hierin gesteund door de sociaaldemocratische gemeentebestuurders van Amsterdam, die hiermee het klassebewustzijn van de arbeiders hoopten te stimuleren.¹⁹⁶

De goede etagewoningen werden in de jaren 1914-1921 het meest gebouwd. Ze waren beter betaalbaar dan de kwalitatief betere eengezinswoning gelegen in een tuinwijk en beter van kwaliteit dan de gangbare etagewoning, de semi-permanente woningen en de noodwoningen.

Van overheidsingrijpen naar socialisatie

Een politieke partij die veel van haar eisen ziet ingewilligd, heeft de neiging nieuwe verdergaande eisen te stellen. Ook binnen de S.D.A.P. bestond die neiging. Door de grotere overheidsbemoeienis op het gebied van de woningbouw en de belangrijke rol die sociaaldemocraten daarin hadden gespeeld, kreeg de partij behoefte aan een herziening van de partijstandpunten ten aanzien van de volkshuisvesting. In de S.D.A.P. was men algemeen van mening dat het gemeenteprogramma van 1899 niet meer voldeed aan de verwachtingen die de partij bij de bevolking had gewekt. Daarom werd in 1919 een nieuw gemeenteprogramma opgesteld.

---

¹⁹⁵ D.I. Grinberg, *Housing in the Netherlands*, 52.

¹⁹⁶ A. Keppler, 'Het Amsterdamsche Uitbreidingsplan Zuid', *De Gemeente* 9 (1916) 105.6, 857-859.

De verschillen tussen de gemeenteprogramma's van 1899 en 1919 waren weliswaar aanzienlijk, maar niet principieel. In beide programma's stonden uitbreiding van het gemeentelijk grondbezit door onteigening, het in erfpacht uitgeven van grond en vooral het bouwen van hygiënische arbeiderswoningen met lage huren door gemeenten centraal. De programma's verschilden in de manier waarop deze doelen moesten worden verwezenlijkt. Werd er in het gemeenteprogramma van 1899 alleen gesproken over gemeentelijke verordeningen voor het bewonen van woningen, in 1919 waren de middelen van de gemeente om in te grijpen in de volkshuisvesting toegenomen. Sinds 1899 waren er vele instanties en regelingen bij gekomen.¹⁹⁷

Het programma van 1919 bevatte veel nieuwe punten die gedeeltelijk op de woonomgeving waren gericht. Volgens het programma moesten er weloverwogen uitbreidingsplannen worden vastgesteld, waarbij naar behoud van natuurschoon moest worden gestreefd. Openbare parken en plantsoenen en de voorzieningen voor ontwikkeling en ontspanning in de woonwijken moesten worden uitgebreid. Veel programmapunten richtten zich op de woningbouw. Zo wilde men ook de woningbouw door woningbouwverenigingen bevorderen (in het programma van 1899 was alleen sprake van gemeentelijke woningbouw). Een andere noviteit was het instellen van gemeentelijke hypotheekbanken die de bouw van woningen mogelijk moest maken, indien daarvoor geen rijksvoorschotten konden worden verkregen. Verder eiste men uitbreiding van de kwaliteitseisen ten aanzien van de woningbouw. Er moest niet alleen worden gelet op de fysieke gezondheid van de bewoners (hierover werd reeds in het programma van 1899 gesproken) maar ook op het woongenot. Ten slotte wenste men dat de woningen voor grote gezinnen en lagere inkomens beneden de kostprijs zouden worden verhuurd.¹⁹⁸

Het toegenomen belang dat aan de overheid werd gehecht, leidde in het gemeenteprogramma van 1919 nog niet tot het standpunt dat men met behulp van de gemeentepolitiek het socialisme kon bewerkstelligen. De sociaaldemocratische gemeentepolitiek kon alleen streven naar meer welzijn voor de bewoners, waarbij rekening moest worden gehouden met hun economische positie. Dit streven kon volgens het

---

¹⁹⁷ G.W.B. Borrie, *F.M. Wibaut*, 309-310, 313-314.

¹⁹⁸ *Ibidem*, 313-314.

programma van 1919 worden bereikt door belangrijke voorzieningen als de volkshuisvesting over te hevelen van particuliere ondernemers naar de gemeente. Het in gemeenschappelijk eigendom brengen van voorzieningen zou een rechtvaardigere verdeling van de beschikbare middelen over de ingezetenen tot gevolg hebben. Langs deze weg kon de sociaaldemocratische gemeentepolitiek de socialistische gedachte bevorderen, zoals reeds in hoofdstuk 2 naar voren is gekomen.¹⁹⁹

In 1920 was er in S.D.A.P.-kringen sprake van een standpuntswijziging. In dat jaar kwam het zogenaamde 'socialisatierapport' uit. Het socialisatievraagstuk was bestudeerd en uitgewerkt door een commissie die onder voorzitterschap stond van F.M. Wibaut. De commissie concludeerde dat vermaatschappelijking van de voorzieningen een fase was op weg naar het socialisme.²⁰⁰ Volgens de rapporteurs leverde het in eigendom van de gemeenschap brengen van allerlei voorzieningen via de gemeentepolitiek een directe bijdrage aan de verwezenlijking van het socialisme. Hiermee werden de praktische doelen van de sociaaldemocratische gemeentepolitiek opgenomen in de vernieuwde ideologische uitgangspunten van de S.D.A.P., hetgeen een fundamentele breuk betekende ten opzichte van de periode daarvoor.

De volkshuisvesting nam in het socialisatierapport een prominente plaats in. Twee van de bedrijfstakken die het eerst dienden te worden gesocialiseerd, waren namelijk de woningbouw en de produktie van bouwmaterialen. De nadelen van de kapitalistische exploitatie die in deze bedrijfstakken plaatsvond, waren groter in omvang, meer in het oog springend en algemener voelbaar, dan in andere bedrijfstakken.²⁰¹ De ervaringen tijdens de oorlog hadden duidelijk aan het licht gebracht, dat de particuliere sector niet in staat was de bouw van betaalbare woningen in voldoende mate te garanderen. De overheid had al een groot deel van de woningvoorziening voor haar rekening genomen door toeslagen te geven op de exploitatie van woningen waardoor huurstijgingen werden beperkt. Hierdoor was de nieuwbouw

---

¹⁹⁹ Ibidem, 313.

²⁰⁰ F.M. Wibaut e.a., *Het Socialisatievraagstuk. Rapport uitgebracht door de commissie aangewezen uit de S.D.A.P.* (Amsterdam 1920) 8-9.

²⁰¹ Ibidem, 24-26.

van arbeiderswoningen en woningen voor de middengroepen reeds gesocialiseerd, aldus de rapporteurs.²⁰²

Nu moest de exploitatie van de woningen die nog in particulier bezit waren worden gesocialiseerd. Deze socialisatie moest echter op een andere manier plaatsvinden. De toeslagenpolitiek kon op de lange duur niet worden gehandhaafd, omdat de bedragen die ermee waren gemoeid door de vergroting van het gemeenschappelijk woningbezit steeds groter werden. Deze bedragen moesten worden opgebracht via belastingen. Naarmate de maatschappij zich meer in socialistische richting ontwikkelde, zou de geleidelijke vermindering van het particulier bezit het aantal hoge inkomens doen verminderen, zodat de lastenverzwaring over de gehele bevolking zou moeten worden afgewenteld.²⁰³

De toeslagenpolitiek diende dus niet te worden voortgezet. Volgens de socialisatiecommissie bleven er maar twee methoden over. De eerste methode werd verdedigd door de huiseigenaren, die vonden dat men alle prijzen moest laten beheersen door het vrije verkeer. Deze zouden overeenkomen met de exploitatieprijzen van woningen die waren gebouwd onder de ongunstigste omstandigheden. Want als voor nieuwe woningen door de hogere bouwkosten hogere huren werden berekend, zouden ook de huren van bestaande woningen stijgen.²⁰⁴

In de tweede methode werden de huren niet beheerst door het vrije verkeer, maar door een sociale organisatie die ervoor zorg zou dragen dat enerzijds alle kosten van de woningbouw door de huren zouden worden gecompenseerd en anderzijds iedere verrijking van woningbezitters definitief zou worden uitgesloten. In de praktijk zou een gedeelte van de huuropbrengsten in een algemeen fonds moeten worden gestort om te worden aangewend voor toeslagen op de exploitatie van dure nieuwbouw. De huren zouden hierdoor niet worden bepaald door de produktiekosten onder de ongunstigste omstandigheden, maar door de gemiddelde produktiekosten van de gehele woningvoorraad. Het voordeel dat het overgrote deel van de woningvoorraad nog was gebouwd in een tijd van lage kosten, kon op die

---

²⁰² Ibidem, 147-150.

²⁰³ Ibidem, 151.

²⁰⁴ Ibidem, 151-152.

manier ten goede komen aan de gehele bevolking en niet alleen aan de huiseigenaren. Om deze regeling succesvol te kunnen toepassen, moest de gehele woningexploitatie, met uitzondering van de bouw van luxe woningen, in handen komen van de gemeenschap, waarbij de huurders een grote zeggenschap in het beheer dienden te krijgen.²⁰⁵

Om te voorkomen dat de huren te veel zouden stijgen, had de overheid volgens de rapporteurs ook een verantwoordelijkheid voor het beperken van de kosten van de woningbouw. Het was daarom van belang dat de bouwmaterialenvoorziening in handen van de overheid werd gebracht. Zo moesten de steenbakkersbedrijven en de kalkproduktiebedrijven worden gesocialiseerd en diende de overheid de import en distributie van hout en cement te regelen. De organisatie van de bouwmaterialenvoorziening zou kunnen worden verzorgd door de Centrale Bouwmaterialenvoorziening die al in een aantal gemeenten actief was.²⁰⁶

Om de socialisatie van de volkshuisvesting werkelijk te doen slagen zouden ook de volgende maatregelen moeten worden genomen. In de eerste plaats zouden vrijgekomen woningen, werkplaatsen, kantoren, winkels enz. niet rechtstreeks door de eigenaars aan nieuwe huurders mogen worden verhuurd, maar diende daarin een onpartijdig orgaan als de huurcommissie te worden betrokken. Daarnaast moest verkoop van huizen worden verboden. De eigenaar die van een huis af wilde, zou dit tegen schadevergoeding kunnen overdragen aan de gemeente. Tevens dienden de huizen bij het overlijden van de eigenaar in het bezit te komen van de gemeente. Verder diende de gemeente het recht te krijgen woningen die door naamloze vennootschappen werden geëxploiteerd, te onteigenen.²⁰⁷

Van uitvoering van al deze socialisatieplannen is niets terecht gekomen. Voor de S.D.A.P. waren de succesvolle jaren waarin de partij een groot aantal doelen verwezenlijkt zag, voorbij.

---

²⁰⁵ Ibidem, 152-153.

²⁰⁶ Ibidem, 154-156.

²⁰⁷ Ibidem, 154.

De periode 1914-1921 kort samengevat

In de jaren 1914-1921 kon de S.D.A.P. op het gebied van de volkshuisvesting veel successen behalen. Door het ineensstorten van de particuliere bouwmarkt ten gevolge van de ontregelde economie tijdens de Eerste Wereldoorlog, de grote woningnood, de radicalisering van de arbeidersbeweging en de revolutiedreiging waren de landelijke en gemeentelijke overheden bereid de woningbouw op grote schaal te subsidiëren. In de eerste jaren van de oorlog werden er alleen overheidssubsidies gegeven in het kader van voorwaardescheppende maatregelen. Door prijscompensatie te geven voor de gestegen bouwkosten, probeerde de overheid de bouwmarkt tot meer activiteit te bewegen. Deze maatregelen waren echter niet succesvol, reden waarom de regering sinds 1916 onder druk werd gezet om andere en effectievere maatregelen te nemen. De S.D.A.P. speelde in deze druk op de regering een vooraanstaande rol. Sinds 1918 onderging het regeringsbeleid een koerswijziging. Er werd een groot aantal maatregelen afgekondigd die vrijwel allemaal tot doel hadden de woningproductie te vergroten. De gevolgen van deze maatregelen waren groot. Vanaf 1918 werd het merendeel van de woningen door de overheden gebouwd. De erkenning dat de overheden een verantwoordelijkheid hadden op het gebied van de volkshuisvesting had eindelijk gevolgen voor de praktijk.

De S.D.A.P. ging er in deze jaren van uit, dat men de woningnood alleen kon oplossen als er door de gemeenten en woningbouwverenigingen veel woningen met lage huren zouden worden gebouwd. Een gerichte huurpolitiek werd nog niet nodig geacht. De grote nadruk die werd gelegd op de kwantiteit ging aanvankelijk ten koste van de kwaliteit van de woningen. Deze kwestie werd voor de S.D.A.P. actueel, toen sociaaldemocratische gemeentebestuurders in 1917 de bouw van noodwoningen goedkeurden, hetgeen binnen de S.D.A.P. tot een discussie leidde over de kwaliteitseisen die aan te bouwen woningen moesten worden gesteld. Aan de ene kant stonden de vertegenwoordigers van professionele instituten als de Nationale Woningraad, die stelden dat de woningbouw aan strenge kwaliteitseisen moest voldoen. Aan de andere kant stonden de gemeentebestuurders die de grote woningnood voor een deel wilden oplossen door het bouwen van noodwoningen. Naarmate de ergste vormen van woningnood in de loop van 1919 werden opgelost en de bouw van noodwoningen minder nodig leek, ging de S.D.A.P. meer aandacht besteden aan de kwaliteit van de woningbouw. Er werden nieuwe kwaliteitseisen geformuleerd

en veel goede etagewoningen gebouwd en de bouw van een groot aantal tuindorpen werd voorbereid.

Het succes van de S.D.A.P. leidde in 1919 tot een herziening van het gemeenteprogramma. Het programma van 1919 bleef in hoofdlijnen gelijk aan dat van 1899, maar werd aangevuld met manieren waarop de gemeenten succesvol konden ingrijpen in de volkshuisvesting. Het standpunt van de S.D.A.P. dat het socialisme niet met behulp van de gemeentepolitiek kon worden verwezenlijkt, werd in het programma van 1919 gehandhaafd, maar in 1920 kwam hierin verandering. In het in dat jaar verschenen socialisatierapport werd gesteld dat het in eigendom brengen van voorzieningen via de gemeentepolitiek, een directe bijdrage leverde aan de verwezenlijking van het socialisme. Deze fundamentele standpunsherziening betekende een statusverhoging voor de sociaaldemocratische gemeentepolitiek. Het socialisatierapport ging uitvoerig in op de volkshuisvestingsproblematiek. Het gehele woningbezit en de bouwmaterialenvoorziening dienden te worden gesocialiseerd, zodat er voor de volkshuisvesting geen ingewikkeld subsidiesysteem meer nodig zou zijn. Deze socialisatieplannen werden echter nooit uitgevoerd. De reden hiervan zal duidelijk worden in het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 4. Reactie: de jaren 1921-1929

De woningbouw en de woningbehoefte

Het uitgebreide subsidiestelsel dat sedert de aanneming van de Woningwet tot 1921 tot stand was gekomen, kon in betrekkelijk korte tijd weer worden afgebroken. De economische neergang die in 1921 zijn intrede deed, leidde ertoe dat de regering besloot op zoveel mogelijk terreinen te bezuinigen, ook op het terrein van de volkshuisvesting. In de jaren 1921-1925 werden drie regeringsmaatregelen aangenomen, die de rijksuitgaven voor de woningwetbouw moesten beperken.

In juni 1921 liet minister Aalberse de zogenaamde 'juni-circulaire' verspreiden. Hiermee zette hij de verlening van rijksvoorschotten voor woningwetbouw stop. Hij beargumenteerde dit besluit met de constatering, dat er inmiddels zoveel bouwplannen werden uitgevoerd, dat reeds in ruime mate in de woningbehoefte werd voorzien. Naar zijn mening bedroeg het nationale woningtekort 50.000 woningen en zouden de 90.000 woningen in aanbouw ruimschoots in de behoefte voorzien.²⁰⁸ Nieuwe bouwplannen waren daarom naar zijn mening overbodig. Alleen de gemeenten die konden aantonen dat er nog woningnood bestond, zouden voortaan voorschotten voor nieuwe plannen kunnen verkrijgen. Zij zouden moeten kunnen aantonen dat er genoeg arbeidskrachten waren voor de uitvoering van de bouwplannen en dat de particuliere bouwnijverheid niet in de desbetreffende behoefte kon voorzien.²⁰⁹

Het achterliggende doel van de maatregel was de bouwkosten te verlagen, zodat de particuliere bouwondernemers minder te lijden zouden hebben van de economische recessie. De bouwkosten lagen door hoge prijzen van bouwmaterialen en hoge lonen op een hoog niveau. Door de woningwetbouw te verminderen zou de vraag naar arbeidskrachten en bouwmaterialen afnemen, waardoor er een neerwaartse druk op de

---

²⁰⁸ *De Gemeente* 14 (1921) 11, 87.

²⁰⁹ M.J.J.G. Rossen, 93.

bouwkosten zou ontstaan. De maatregel was in dit opzicht succesvol.²¹⁰

De S.D.A.P. reageerde verontwaardigd op de juni-circulaire. Ten eerste vond de partij dat de cijfermatige ondersteuning van de argumentatie waarmee de minister het besluit rechtvaardigde niet klopte. Daarnaast wees de S.D.A.P. erop dat als de plannen van de minister doorgang zouden vinden, spoedig leegstand zou ontstaan bij de woningen voor de middengroepen, terwijl het tekort aan arbeiderswoningen zou groeien. Particuliere bouwondernemers hielden zich immers hoofdzakelijk bezig met de bouw van woningen voor de middengroepen en waagden zich slechts bij uitzondering aan het bouwen van arbeiderswoningen. Indirect zou dit de huren van arbeiderswoningen doen stijgen. Via 'De Gemeente' werd opgeroepen tot verzet tegen de uitvoering van de maatregel. De gemeenten zouden geen enkele financiële medewerking meer moeten verlenen aan particuliere woningbouw. Nogmaals wees de S.D.A.P. op het belang van het verzamelen en ordenen van statistisch materiaal om te kunnen bewijzen dat het particuliere bouwbedrijf niet in de woningbehoefte voorzag en ook niet kon voorzien.²¹¹

De juni-circulaire was in veel gemeenteraden onderwerp van felle discussies en ook in de pers en het parlement kreeg de kwestie veel aandacht. De minister liet zich hierdoor niet afschrikken. In december 1921 werden de gemeentebesturen opnieuw verrast door een circulaire van de minister. Weliswaar werden de rijksvoorschotten en -bijdragen opnieuw ingevoerd, maar dit keer waren er stringentere voorwaarden dan tevoren. Voortaan werd geen steun meer verleend voor woningen met een inhoud van meer dan 260 kubieke meter, terwijl vroeger 300 kubieke meter als criterium gold. Verondersteld werd dat grote gezinnen ook in woningen van die grootte goed genoeg waren gehuis-

---

²¹⁰ Ibidem, 94.

²¹¹ 'Het woningtekort', *De Gemeente* 14 (1921) 11, 87; 'De nieuwste woning-circulaire', *De Gemeente* 14 (1921) 13, 97, 98; 'De gemeenteraden en de ondermijning der Woningwet', *De Gemeente* 14 (1921) 14, 105; 'De gemeenteraden en de ondermijning der Woningwet, vervolg en slot' *De Gemeente* 14 (1921) 15, 114, 115; 'De vertraagde vereenigingsbouw' *De Gemeente* 14 (1921) 24, 182.; 'Woningbouw: nogmaals de beruchte circulaire van den minister van arbeid van 1 juni 1921' *De Gemeente* 15 (1922) 10, 73, 74.

vest. De sinds 1919 geldende eis dat ouders, dochters en zonen gescheiden van elkaar van hun nachtrust moesten genieten, werd losgelaten. Vastgesteld werd dat voortaan zelfs een derde van de woningen in een bouwplan mocht bestaan uit woningen met minder dan drie slaapkamers.²¹²

Ook met de argumentatie die aan deze circulaire ten grondslag lag, had de S.D.A.P. grote moeite. Het was duidelijk dat het besluit niet ten goede kwam aan de woningwetbouw met rijkssteun door gemeenten en woningbouwverenigingen. Vooral de grotere arbeidersgezinnen zouden hieronder lijden.²¹³

De regering zag in dat de particuliere ondernemers weinig geneigd zouden zijn arbeiderswoningen te bouwen, hetgeen voeding zou kunnen geven aan de argumentatie van de S.D.A.P. om de bezuinigingen niet te laten plaatsvinden. Om te voorkomen dat de sociaaldemocraten bij de andere politieke stromingen steun zouden krijgen voor deze gedachte, liet de regering de bezuinigingsmaatregelen vergezeld gaan van een maatregel die de particuliere bouwondernemers zou aanzetten tot het bouwen van arbeiderswoningen. Het betrof hier het besluit tot het verlenen van rentedragende 'voorschotten met tweede hypotheek'.²¹⁴

De Nationale Woningraad kwam naar aanleiding van het regeringsbeleid om de produktie van goede en betaalbare arbeiderswoningen door gemeenten en de woningbouwverenigingen over te laten nemen door het particuliere initiatief, met een alternatief plan. De raad stelde voor een centraal instituut op te richten met als taak geld bijeen te brengen voor de bekostiging van woningbouw door gemeenten en woningbouwverenigingen. Als mogelijke financiers werden naast het rijk de provincies, hypotheekbanken, levensverzekeringsmaatschappijen, pensioenfondsen en spaarbanken genoemd. Dit centrale instituut zou daarnaast inkomsten kunnen verwerven door te lenen op de kapitaalmarkt. De voorschotten voor woningwetbouw die door het instituut zouden worden verleend, dienden de rijkvoorschotten te vervangen. Het initia-

---

²¹² Ibidem.

²¹³ *De Gemeente* 15 (1922) 3, 17, 18.

²¹⁴ 'Hypotheek voor arbeiderswoningen', *De Gemeente* 17 (1924) 16, 252; *De Woningwet 1902-1929* (Amsterdam 1930) 144.

tief was een uitwerking van een voorstel dat werd ingediend op het Woningnoodcongres van 1918. Ook ditmaal werd de suggestie niet gerealiseerd doordat de regering er niets voor voelde.²¹⁵

In 1925 besloot de regering de financiële steunverlening volgens de Woningwet wederom stop te zetten. Een uitzondering werd gemaakt voor de zogenaamde 'vervangende nieuwbouw'. Een beperkte hoeveelheid geld werd beschikbaar gesteld voor alternatieve huisvesting van de bewoners van krotten, noodwoningen, woonwagens, woon-schepen, keten, plaggenhutten en dergelijke, alsmede voor de huisvesting van grote gezinnen en zogenaamde 'ontoelaatbaren'. Om voor financiële steun in aanmerking te komen, moesten de aanvragen aan veel eisen voldoen. Bovendien waarschuwde de minister dat de controle op de uitvoering van de plannen streng zou zijn.²¹⁶ Dat de S.D.A.P. ook van dit besluit een fervent tegenstander was, zal niet verrassen. Aan de oproep aan de gemeenten om bij gebrek aan rijksvoorschotten, zelf bouwkapitaal te vergaren door leningen af te sluiten op de kapitaalmarkt, zou daar waar de S.D.A.P. vrij invloedrijk was grootschalig uitvoering worden gegeven.²¹⁷ De gemeenten die zich te actief opstelden op het gebied van de volkshuisvesting, liepen echter het risico de mogelijkheid tot het verkrijgen van rijksvoorschotten voorgoed te verspelen.²¹⁸

De regeringsmaatregelen hadden tot gevolg dat de woningwetbouw door gemeenten en woningbouwverenigingen sinds 1921 snel afnam en de particuliere bouw floreerde. In de volgende tabel komen de effecten van de verschillende regeringsmaatregelen duidelijk naar voren.²¹⁹

---

²¹⁵ 'Bouwkapitaal voor woningbouw', *De Gemeente* 17 (1924) 18, 284, 285.

²¹⁶ M.J.J.G. Rossen, 104; 'De woningvoorziening in 1925', *De Gemeente* 18 (1925) 2, 42-44; J.F. Ankersmit, 'De Woningwet op zij gezet', *De Gemeente* 18 (1925) 13, 193-196.

²¹⁷ R. de Schrijver, 'De woningbouw in uitvoering', *De Gemeente* 21 (1928) 13, 202.

²¹⁸ 'Reaktionaire Woningpolitiek', *De Gemeente* 18 (1925) 21, 233, 234.

²¹⁹ A.J.A. Rikkert, 'Woningstatistiek' 104.

Tabel 9. Aantal woningen gebouwd in de periode 1920-1928

Jaar	Totaal aantal	Gebouwd door:					
		Particulieren		Verenigingen en Gemeenten			
		Aantal	Perc.	Ver.	Gem.	V.&G.	Perc.
1921	40.364	15.379	38.1	19.298	5.68	24.985	61.9
1922	45.496	25.066	55.0	3.022	6.808	20.430	45.0
1923	43.132	28.093	65.1	9.590	5.449	15.039	34.9
1924	46.712	34.402	73.4	8.736	3.574	12.310	26.6
1925	47.190	34.593	73.3	8.538	4.059	12.597	26.7
1926	48.733	41.068	84.3	4.749	2.916	7.665	15.7
1927	50.246	42.686	85.0	4.801	2.759	7.560	15.0
1928	47.335	40.602	85.8	5.542	1.191	6.733	14.2

De juni- en december-circulaires van 1921 leidden er binnen een jaar toe dat het aandeel van de particuliere bouw tot meer dan de helft van de totale woningproductie steeg. Kennelijk werden investeringen in de bouw in deze periode van economische laagconjunctuur niet riskant geacht, gezien de toename van de particuliere bouwproductie. De regeringsmaatregelen van 1925 deden de woningproductie door gemeenten en verenigingen verder afnemen. Ook deze afname ging gepaard met een groei van de particuliere bouw. Duidelijk is, dat de regering haar doel om (ten koste van de woningwetbouw) de particuliere bouw zo veel mogelijk te stimuleren, volledig bereikte.

Binnen het kader van het volkshuisvestingsbeleid leidde een en ander tot een verschuiving van de aandacht van woningwetbouw naar krot-opruiming. Krotopruiming vormde, indien gecombineerd met vervangende nieuwbouw, een van de weinige mogelijkheden om ondanks de regeringsmaatregelen toch nog woningwetbouw te laten plaatsvinden. De S.D.A.P. was daarom sinds 1925 extra actief op het terrein van de krotopruiming. Uit de volgende tabel wordt duidelijk welke resultaten dit ten gevolge had.²²⁰

²²⁰ H. van Halewijn, 'Woningverbetering en onbewoonbaarverklaring' in: *50 jaar Woningwet 1902-1952* (Alphen a/d Rijn 1952) 117.

Tabel 10. Onbewoonbaarverklearde en ontruimde woningen (1921-1928). Aantal onbewoonbaarverklearde en na onbewoonbaarverklaring ontruimde woningen in de periode 1921-1928.

Jaar	Onbewoonbaarverklearde woningen	Ontruimde onbewoonbaarverklearde woningen
1921	377	321
1922	322	282
1923	248	178
1924	928	472
1925	757	583
1926	1408	1125
1927	1536	1577
1928	2635	2006

De tabel toont aan dat er sinds 1925 veel meer woningen onbewoonbaar werden verklaard en werden ontruimd dan tevoren. We mogen ervan uitgaan dat dit gepaard ging met een toename van de vervangende woningwetbouw. De regering stond hier negatief tegenover en maande de gemeenten tot terughoudendheid bij het onbewoonbaar verklaren van woningen.²²¹ Voorlopig sorteerde deze aanmaning weinig effect.

Om te bezien welke gevolgen het centrale overheidsbeleid had voor de woningnood, volgen nu enige gegevens over het woningtekort. Aangezien landelijke statistieken ontbreken, zullen wij gegevens over de situatie in Amsterdam presenteren. Ook in deze periode was Amsterdam de gemeente waar de beste statistieken werden bijgehouden.²²²

²²¹ 'Nog 25 jaar krotten', *De Gemeente* 18 (1925) 14, 215, 216.

²²² Tabel samengesteld uit de statistische jaarverslagen van de gemeente Amsterdam over de jaren 1921-1928.

Tabel 11. Woningtekort in Amsterdam (1921-1928). Berekening volgens de methode van Halle van het woningtekort in Amsterdam sinds de woningtelling van maart 1909.

Toestand op 31 december	1. Aantal aanwezige woningen	2. Aantal bewoonde woningen	3. Toename aantal woningen
1921	153.702	153.161	23.586
1922	160.513	158.898	30.397
1923	165.335	163.889	35.219
1924	172.218	170.591	42.102
1925	176.516	173.437	46.400
1926	184.231	179.855	54.115
1927	189.254	185.621	59.138
1928	191.675	188.856	61.559

Toestand op 31 december	4. Toename aantal gezinnen	5. Aantal gezinnen ingetrokken bij anderen	6. Aantal dat bewoond zou moeten zijn
1921	44.139	15.350	168.511
1922	47.367	12.841	171.739
1923	50.652	11.135	175.024
1924	54.923	8.704	179.295
1925	57.630	8.565	182.002
1926	61.018	5.535	185.390
1927	63.863	2.614	188.235
1928	66.929	2.445	191.301

Toestand op 31 december	7. Aantal dat leeg behoort te staan (3 % v/h tot.)	8. Aantal dat er totaal zou moeten zijn	9. Tekort
1921	5.211	173.722	20.020
1922	5.311	177.050	16.537
1923	5.413	180.437	15.102
1924	5.545	184.840	12.622
1925	5.629	187.631	11.115
1926	5.734	191.124	6.893
1927	5.822	194.057	4.803
1928	5.916	197.217	5.542

De methode van Halle geeft een globaal overzicht van het woningtekort. In de tabellen worden ook de oorzaken van het woningtekort aangegeven.

In de periode die in dit hoofdstuk centraal staat, daalde het woningtekort. Dit werd veroorzaakt doordat het aantal gezinnen minder sterk toenam dan het aantal woningen. De produktie van woningen kon ondanks de regeringsmaatregelen die de woningwetbouw belemmerden, in een toenemende mate in de vraag voorzien. Dit roept de vraag op,

of alle huurgroepen hiervan in gelijke mate profiteerden. De volgende tabel moet hierover duidelijkheid verschaffen.²²³

Tabel 12. Woningen per huurgroep (1921-1928). De woningvoorraad te Amsterdam onderverdeeld naar huurklassen.						
Jaarhuren		Aantal woningen op 31 december				
van Hfl.	tot Hfl.	1921	1922	1923	1924	
0,-	130,-	20270	18459	17894	17004	
		13,3	11,6	10,9	9,9	
130,-	208,-	50075	45196	44616	44774	
		32,9	28,4	27,2	26,2	
208,-	350,-	51611	56512	58080	58777	
		33,9	35,5	35,4	34,4	
350,-	700,-	19992	25942	29376	35599	
		13,1	16,3	17,9	20,8	
700,-	>	10203	12853	13885	14580	
		6,7	8,1	8,5	8,5	
Totaal:		152151	158962	163851	170734	
		100,0	100,0	100,0	100,0	

Jaarhuren		Aantal woningen op 31 december			
van Hfl.	tot Hfl.	1925	1926	1927	1928
0,-	130,-	16167	6695	6340	5735
		9,1	3,7	3,4	3,0
130,-	208,-	44529	28951	28279	27615
		25,0	15,8	15,0	14,5
208,-	350,-	60046	66414	66722	66815
		33,7	36,3	35,5	35,1
350,-	700,-	42387	61154	66208	68677
		23,8	33,5	35,2	36,1
700,-	>	15148	19521	20230	21368
		8,5	10,7	10,8	11,2
Totaal:		178277	182735	187779	190210
		100,0	100,0	100,0	100,0

We zien dat het aantal woningen met lage huren (tot f 4,- per week) afnam, terwijl het aantal met hogere huren toenam. Hier zijn verschillende verklaringen voor te geven. Ten eerste stegen de huren, zodat steeds minder woningen binnen de categorie van de lagere huurgroepen vielen. Daarnaast leidde de grootschalige krotopruijing na 1925 tot een vermindering van het aantal woningen met een lage huur.

²²³ Tabel is samengesteld uit de statistische jaarverslagen van de gemeente Amsterdam.

De verhoogde produktie van particuliere woningen verklaart de toename van het aandeel van woningen met hogere huren.

Het te Amsterdam gevoerde beleid leidde ertoe dat het woningtekort voor de lagere huurgroepen minder snel daalde dan voor de hogere huurgroepen. Waarschijnlijk hadden de regeringsmaatregelen in de overige gemeenten hetzelfde gevolg. De S.D.A.P. probeerde naar aanleiding van het gevoerde regeringsbeleid de gevolgen van dit beleid dat funest was voor de laagste inkomensgroepen zoveel mogelijk tegen te gaan. Toen er na 1925 nauwelijks meer woningwetbouw kon plaats vinden, verschoof de partij de aandacht naar de krotopruijing. De vervangende nieuwbouw die in dat kader mogelijk was, leidde echter tot een vergroting van het aanbod van de wat duurere arbeiderswoningen in de huurgroep van f 208,- tot f 350,- per jaar. De S.D.A.P. was dus niet in staat haar doelstelling te verwezenlijken om voor de laagste inkomensgroepen voor een fors aanbod van betaalbare woningen te zorgen.

De huurpolitiek

Ook de huurpolitiek van de regering was in de periode 1921-1929 reactionair. Het beleid richtte zich erop de huren van woningwetwoningen op een zodanig niveau te brengen dat zij de exploitatiekosten volledig dekten. De bijdragen in de exploitatiekosten om tot een lagere afstemming van de huren te komen en deze zo betaalbaar te maken voor de lagere huurgroepen, dienden geleidelijk te worden afgeschaft.²²⁴ De rijksbijdragen in het kader van de indirecte huursubsidies werden sterk teruggeschroefd, hetgeen een stijging van de huren voor woningwetwoningen ten gevolge had.²²⁵

---

²²⁴ Zo wijzigde de minister in de decembercircularre van 1921 het criterium voor het minimale percentage van de huur ten opzichte van de exploitatiekosten van te bouwen woningen. Met ingang van 28 december 1921 zou de huur 70 procent van de exploitatiekosten moeten bedragen. Vroeger lagen de minima op 50, 60, of 70 procent. Aan het budget dat bij het ministerie voor de voorschotten en bijdragen gereserveerd zou worden, werd een maximum verbonden. 'Woningpolitiek van de regeering' *De Gemeente* 15 (1922) 1, 4; M.J.J.G. Rossen, 94.

²²⁵ 'De jongste woningcircularre', *De Gemeente* 15 (1922) 24, 189; 'Rijks-woninghuren', *De Gemeente* 18 (1925) 13, 201-203.

In 1923 stelde de S.D.A.P. voor ook de woningen van bouwverenigingen onder de Huurcommissiewet te laten vallen om zo de huurstijgingen in de hand te houden. Op dit voorstel reageerde de regering afwijzend.²²⁶ Deze besloot de werking van de Huurcommissiewet zelfs te beperken. Per circulaire werden alle gemeenten met minder dan 20.000 inwoners opgeroepen de huurcommissies op te heffen.²²⁷ Bovendien werd besloten de vastgestelde maximumgrenzen voor huurverhogingen te verhogen.²²⁸ De minister wilde de Huurcommissiewet zoveel mogelijk buiten werking stellen, hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit een briefwisseling tussen de gemeente Amsterdam en minister Aalberse. De laatste verweet het gemeentebestuur van Amsterdam de Huurcommissiewet te misbruiken om de particuliere huren 'kunstmatig laag' te houden, terwijl de wet alleen woeker diende tegen te gaan. Ongetwijfeld hadden de minister en de S.D.A.P. verschillende meningen omtrent de vraag wanneer er sprake was van woeker.²²⁹

Een en ander maakte het voor de S.D.A.P. duidelijk dat de regering ook wat betreft de huren het particuliere initiatief wilde ondersteunen. Reeds in 1924 voorzag de S.D.A.P. dat de regering de Huurcommissiewet, de Huuropzeggingswet en de Huuraanzeggingswet zou willen afschaffen.²³⁰ Hoewel dit als een funeste ontwikkeling werd gezien, kon hiertegen weinig weerstand worden geboden. Ook pogingen van de Nationale Woningraad om de huren zoveel mogelijk te beschermen tegen de huurstijgingen strandden op de tegenwerking van de minister.²³¹ Zich beroepend op het in de Gemeentewet vastgelegde 'algemene rijksbelang', schafte de regering in 1927 de huurwetten inderdaad af.²³² Hiermee werd het algemene belang gelijk gesteld aan

---

²²⁶ 'Woninghuren', *De Gemeente* 16 (1923) 6, 44.

²²⁷ 'Tegen de huurcommissies', *De Gemeente* 16 (1923) 19, 150.

²²⁸ 'De algemeene huurverhoging', *De Gemeente* 16 (1923) 17, 132, 133.

²²⁹ Ibidem.

²³⁰ J. Rensen, 'Kunnen de huurwetten verdwijnen?', *De Gemeente* 17 (1924) 21, 321-325.

²³¹ 'Het hurenprobleem', *De Gemeente* 18 (1925) 14, 223.

²³² Zie o.a.: 'De intrekking van de huurwetten', *De Gemeente* 20 (1927) 7, 105; 'De huurverordeningen', *De Gemeente* 20 (1927) 19, 304; G. van den Bergh, 'Nogmaals: de vernietiging van de Huurverordeningen', *De Gemeente* 20 (1927) 21, 330-333.

het particuliere belang. Hoewel over de huren van de goedkoopste woningen weinig gegevens bekend zijn, is het onze indruk dat de huren van deze woningen flink stegen.²³³ Hoewel dit voor de S.D.A.P. een crime was, stond de partij in deze periode machteloos ten opzichte van het reactionaire regeringsbeleid. Noodgedwongen richtte zij zich op andere aspecten van het volkshuisvestingsbeleid. Toen werd ingezien dat door het politieke klimaat niets gedaan kon worden voor een structurele oplossing van de volkshuisvestingsproblemen, deed de partij datgene wat nog wel mogelijk was. Zodoende concentreerde de S.D.A.P. zich in deze periode voornamelijk op de bouw van tuindorpen en de huisvesting voor 'ontoelaatbare' gezinnen.

De tuindorpen

De tuindorpen die in Nederland tot stand kwamen, waren een afgeleide van het 'tuinstadconcept' dat in 1898 was ontwikkeld door de Engelse stenograaf E. Howard (1850-1928). Zijn boek "To-morrow: a peaceful path to real reform" (in 1902 in een herziene versie uitgegeven als "Garden cities of to-morrow") was een rijke inspiratiebron voor veel Nederlandse architecten, stedenbouwkundigen en politici.²³⁴

Howard gaf met zijn tuinstadconcept een gedetailleerd beeld van wat hij als de ideale oplossing zag voor de problemen die de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen hadden opgeleverd. Hij had zich daarbij laten inspireren door verschillende auteurs. Het tuinstadconcept was in feite een synthese van de verschillende oplossingen die werden aangedragen voor de stedelijke problemen in die tijd.²³⁵

Aangezien het tuinstadconcept in Nederland nooit in haar geheel is toegepast, zou het te ver voeren om op de details van dit concept in te

---

²³³ Dit blijkt bijvoorbeeld uit de gegevens die in 'De Gemeente' gepresenteerd werden over de huren in Amsterdam. Zie: J. Rensen, 'Kunnen de huurwetten verdwijnen?', *De Gemeente* 17 (1924) 21, 321-325.

²³⁴ L.A. de Klerk, *Op zoek naar de ideale stad* (Deventer 1980), 197; M. van Rooyen, 'Politieke achtergronden van de tuinstad' in: P.M.M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het verleden. 17e - 20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie* (Amsterdam 1987), 160.

²³⁵ De Klerk, *Op zoek naar de ideale stad*, 204.

gaan. We beperken ons tot de constatering dat toepassing van het tuinstadconcept inhield dat de steden planmatig werden uitgebreid, de kwaliteit van woningen en woonomgeving werd verhoogd en de steden werden gestructureerd in wijken en buurten met eigen voorzieningen.²³⁶

De tuindorpen bestonden idealiter uit een beperkt aantal degelijke en relatief ruime eengezinswoningen voorzien van een tuin. Daarnaast werden ze verrijkt met zoveel mogelijk groenvoorzieningen; in de straten werden bomen geplant en er werden parken aangelegd. Het niveau van de sociale voorzieningen diende zo hoog mogelijk te zijn. Vrijwel alle activiteiten die in de steden werden verricht, moesten ook in de tuindorpen plaats kunnen vinden. Dit vereiste o.m. de aanwezigheid van voldoende winkels, medische zorg, scholen, verenigingsgebouwen, bibliotheken, sportvelden, speelplaatsen en bad- en washuizen.

Voor de arbeiders betekende het wonen in een tuindorp meestal een verbetering ten opzichte van het wonen in de stad. Niet alleen waren zij er over het algemeen beter gehuisvest dan in de stad, in woningen met meer licht en lucht, maar ook leefden ze er minder dicht op elkaar en beschikten zij zodoende over meer privacy. Verder kwam men meer in contact met de natuur.

Volgens velen ging er een opvoedende werking uit van deze woonomgeving. Alcoholmisbruik, analfabetisme, incest en (andere vormen van) criminaliteit zouden hierdoor worden tegengegaan en het gezinsleven zou meer in overeenstemming worden gebracht met het burgerlijke ideaal. Men ging ervan uit, dat menonwaardige leefomstandigheden tot beestachtig gedrag leidden en dat de natuur een heilzame werking had op lichaam en geest.²³⁷

Het eerste Nederlandse tuindorp was 't Lansink te Hengelo. Dit tuindorp was in 1911 gebouwd door een plaatselijke woningbouwvereniging op initiatief van de gebroeders Stork (een ijzergieterij). Om een heuse dorpsamenleving te creëren liet men er 'alle rangen en standen door elkaar' wonen. Niet alleen werknemers van Stork werden er gehuisvest. Karel Muller was de ontwerper van 't Lansink. Deze ont-

---

²³⁶ Ibidem, 211.

²³⁷ Van Rooyen, 'Politieke achtergronden van de tuinstad', 159, 160.

wierp ook Elinkwijk, een tuindorp dat in 1915 in Utrecht werd gesticht. In Elinkwijk werd het personeel van het ten dele van Amsterdam naar Utrecht verplaatste bedrijf Werkspoor gehuisvest. De bouw van het dorp werd ook door Werkspoor bekostigd. Omdat Elinkwijk te klein was om alle gezinnen te herbergen, werd ernaast het tuindorp Zuilen gebouwd. Dit tuindorp, ontworpen door Ph. J. Hamers., werd met behulp van een rijksvoorschot gebouwd.

In 1915 werd in Rotterdam door de Rotterdamsche Droogdokmaatschappij het tuindorp Heyplaat gebouwd, naar een ontwerp van H.A.J. Baanders. In dezelfde stad verrees in 1916 het tuindorp Vreewijk. Het stedenbouwkundige ontwerp was van H.P. Berlage. Bij het ontwerp van Vreewijk waren ook andere architecten betrokken.

Andere tuindorpen uit deze tijd zijn Patmos in Enschede (gebouwd in 1914), Philipsdorp in Eindhoven (1916), Tuindorp in Haren (1916), Meerdervoort in Zwijndrecht (1917) en Tuinwijk Zuid te Haarlem (1919-1922). In de jaren twintig werd Amsterdam uitgebreid met de tuindorpen Oostzaan, Watergraafsmeer, Nieuwendam en Buiksloot.²³⁸

De kwaliteit van de tuindorpen varieerde nogal. Geen van de projecten kan een volledige toepassing van het tuinstadconcept van Howard worden genoemd. Ten eerste waren zij daarvoor te dicht bij de stad gelegen. Ook ontbraken er vaak voorzieningen die Howard in zijn concept als eis had gesteld. Bovendien waren het in Nederland vaak fabrikanten die het initiatief tot de bouw van tuindorpen namen, terwijl in de visie van Howard de tuinsteden juist een gemeentelijk of gemeenschappelijk produkt moesten zijn. In feite was er slechts sprake van stadsuitbreidingen in de vorm van tuindorpen, die daarom misschien beter 'tuinwijken' kunnen worden genoemd.²³⁹

Ter verklaring van het feit dat in Nederland nooit echte tuinsteden zijn gebouwd, kan op verschillende factoren worden gewezen. Ten eerste had de bestaande wetgeving een stagnerende werking op de bouw van tuinsteden. Nederland was opgedeeld in verschillende autonome gemeenten. Het was voor gemeenten met veel industrie vrijwel onmogelijk om op het grondgebied van andere gemeenten een tuinstad te

---

²³⁸ De Klerk, 215 -219.

²³⁹ Ibidem, 215.

bouwen. Plattelandsgemeenten waren over het algemeen geen grote voorstanders van een grootschalige vestiging van industrie-arbeiders.²⁴⁰

Ten tweede was het voor de bouw van een tuinstad naar het model van Howard noodzakelijk, dat de grond in gemeenschappelijk bezit kwam. Niet alleen bestond hiertegen sterke maatschappelijke tegenstand, maar het maakte de bouw van een tuindorp ook een dure onderneming. Door de relatief hoge bevolkingsdichtheid was de Nederlandse grond nogal kostbaar, ook op het platteland. De bouw van een tuinstad werd om deze reden meestal te duur geacht.²⁴¹

Daarnaast speelden er psychologische factoren mee. Zouden bedrijven meeverhuizen met de arbeiders indien een gemeente tot de bouw van een tuinstad besloot? Als dat niet het geval was, zouden dan de reistijden van de arbeiders niet veel te lang worden? Voorzagen de tuinsteden verder wel in een werkelijke behoefte? Dergelijke vragen zorgden ervoor, dat men nogal huiverig stond tegenover de bouw van tuinsteden.²⁴²

Zeker is, dat er van onbekendheid van de tuinstadgedachte geen sprake was, zodat daarin niet de oorzaak kan worden gevonden van het feit dat er in Nederland geen tuinsteden tot stand kwamen. Er waren verschillende organisaties die het tuinstadconcept propageerden. De in 1898 in Engeland opgerichte 'Garden City Association' bijvoorbeeld bracht de tuinstad via publikaties, prijsvragen en (internationale) congressen veelvuldig onder de aandacht van het publiek. Ook in Nederland werd veel propaganda gemaakt voor de tuinstad. 'De Nederlandsche Tuinstadbeweging', onder andere bestaande uit de socialistische groep rondom Frederik Van Eeden (bekend van het coöperatieve landbouwbedrijf 'Walden'), deed er alles aan om ook in Nederland tuinsteden te doen verrijzen. Internationaal was er zelfs een 'Internationale Stedebouw- en Tuinstadbeweging' actief.²⁴³

---

²⁴⁰ Ibidem, 214.

²⁴¹ Van Rooyen, 166.

²⁴² De Klerk, 215.

²⁴³ Ibidem, 214.

Desondanks kwam het in Nederland slechts één enkele keer tot een serieuze poging om een tuinstad te stichten. Het betreft het plan voor een tuinstad in 't Gooi. In 1923 stelde de Amsterdamse gemeenteraad een commissie in die een studie moest maken naar de mogelijkheden om in 't Gooi een tuinstad te bouwen. Na vijf jaar onderzoek publiceerde de 'Tuinstadcommissie' een lijvig rapport.²⁴⁴ Tot uitvoering van het daarin neergelegde plan is het nooit gekomen. Men zag uiteindelijk weinig in de vestiging van een tuinstad buiten de gemeente Amsterdam, mede uit angst voor een vermindering van de gemeentelijke belastingopbrengsten. De Amsterdamse gemeenteraad besloot voorrang te geven aan het 'Algemeen Uitbreidingsplan voor Amsterdam' (A.U.P.).²⁴⁵ Dit hield in dat Amsterdam binnen de eigen gemeentegrenzen zou worden uitgebreid. 't Gooi werd tot natuurreserveaat verklaard.²⁴⁶

In het vorige hoofdstuk zagen wij, dat de S.D.A.P. een groot voorstander was van goede eengezinswoningen. Aangezien de meeste tuindorpen uit dit soort woningen bestonden, lag het voor de hand dat de S.D.A.P. ook voor de bouw van tuindorpen was. Naast het streven van de partij om de huisvestingssituatie van arbeiders te verbeteren, speelden andere zaken een rol.

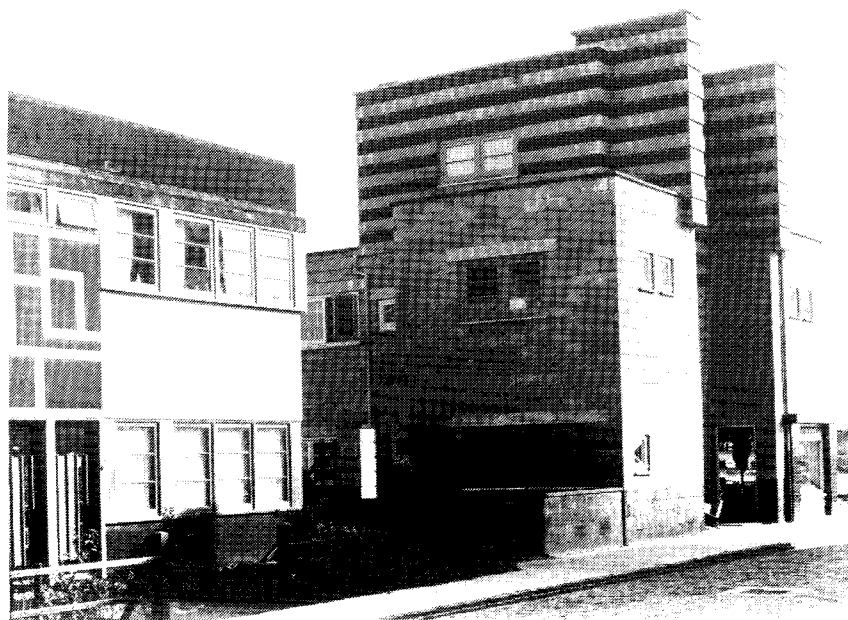
---

²⁴⁴ De tuinstadcommissie bestond uit raadsleden, deskundigen, vertegenwoordigers van onder andere de nationale en provinciale overheid, van de Gooise gemeenten en directeuren van Amsterdamse gemeentediensten (publieke werken, bouw- en woningtoezicht en woningdienst). Voorzitter was de wethouder van publieke werken en volkshuisvesting. Zie: Van Rooyen, 162.

²⁴⁵ Het Algemeen Uitbreidingsplan voor Amsterdam zal in het volgende hoofdstuk verder aan de orde komen.

²⁴⁶ Van Rooyen, 160-167; Th. Rueter, 'Een tuinstad in het Gooi', *De Gemeente* 15 (1922) 23, 177-179; Th. Rueter, 'Een tuinstad in het Gooi, slot', *De Gemeente* 15 (1922) 24, 187-188.

Zo werd de bouw van tuindorpen wel gezien als 'het weer teruggeven van de natuur aan de arbeiders'. Voor veel arbeiders in de steden was de natuur immers een onbereikbare luxe. Slechts weinig mensen konden het zich permitteren om in de vrije tijd de steden te verlaten en de natuur op te zoeken. Via de tuindorpen wilde de S.D.A.P. ook arbeiders in staat stellen om van de natuur te genieten en haar weldadige invloed te ondergaan. De vervreemding van de natuur van de arbeiders hoopte men hiermee tegen te gaan.²⁴⁷

Figuur 5. Woonblok in Watergraafsmeer. Woonblok in het tuindorp Watergraafsmeer (Bron: Historisch topografische atlas G.A.A. neg.nr. D38994)

De verspreiding van het klassebewustzijn vormde een andere reden waarom de S.D.A.P. voor de bouw van tuindorpen was. Als de S.D.A.P. kon laten zien verantwoordelijk te zijn geweest voor de totstandkoming van tuindorpen, kon hiervan een wervende kracht voor

---

²⁴⁷ Th. Rueter, 'Een tuinstad in het Gooi', *De Gemeente* 15 (1922) 23, 177-179.

het socialisme uit gaan. Bovendien bevorderden de tuindorpen door hun relatieve isolement ten opzichte van de stad het ontstaan van vrij hechte gemeenschappen. De dorpen stonden dan ook bekend om de grote sociale controle die er was aan te treffen. Als de S.D.A.P. eenmaal een flink aantal aanhangers onder de dorpsbewoners had, dan bood dit een goed uitgangspunt voor de verdere verspreiding van de socialistische gedachte.

Voorals in Amsterdam was sprake van een dergelijke uitwerking. In deze stad werden de belangrijkste posten op het gebied van de volkshuisvesting door S.D.A.P.'ers bekleed, waardoor het in de jaren twintig voor iedereen duidelijk was, dat de S.D.A.P. de motor achter de totstandkoming van de tuindorpen was. Het eerder genoemde tuindorp Watergraafsmeer ("Betondorp") is hiervan misschien wel het bekendste voorbeeld.

Betondorp werd gebouwd tussen 1922 en 1924. In 1921 had de toenmalige directeur van de Amsterdamse gemeentelijke woningdienst A. Kepler een prijsvraag uit laten schrijven. Het ging er bij deze prijsvraag om wie het beste tuindorp kon ontwerpen dat met een goedkoper bouw materiaal zou kunnen worden gebouwd dan baksteen. De prijsvraag werd gewonnen door D. Greiner, die had gekozen voor het toen nog niet erg bekende bouw materiaal beton, hetgeen de benaming van het tuindorp verklaart. Het besluit een tuindorp te bouwen hing samen met de ernstige woningnood in Amsterdam op dat moment.²⁴⁸ De S.D.A.P.'er S.R. de Miranda zal als wethouder van volkshuisvesting een steentje hebben bijgedragen tot dit besluit.

Betondorp illustreert dat de bouw van de tuindorpen meer betrof dan het verbeteren van de materiële omstandigheden van de arbeiders. Het dorp werd bevolkt door het 'meer bewuste' en betere gedeelte van de arbeidersklasse dat wegtrok uit de Amsterdamse binnenstad. Het dorp was een bolwerk van de S.D.A.P. met veel jonge socialistische gezinnen. Het 'bewustere' leven bestond daaruit, dat men lid was van de S.D.A.P., de vakbond, de V.A.R.A., de A.J.C., de geheelonthoudersvereniging en de Neo-Malthusiaanse bond, dat men veel las, goed onderwijs genoot en zich bezig hield met muziek, toneel en volksdansen. De Betondorpers voelden zich een soort elite binnen de

---

²⁴⁸ D.I. Grinberg, *Housing in the Netherlands 1900-1940*, 92.

arbeidersklasse. Zij waren het voorbeeld van de manier waarop socialistische arbeiders zouden moeten leven.²⁴⁹

De S.D.A.P. had graag gewild dat de tuindorpen uitkomst konden bieden voor zowel de arme als de meer welgestelde arbeiders. Dit doel werd echter niet bereikt, aangezien de hoge bouwkosten de huren veelal onbetaalbaar maakten voor de arbeiders met de lagere inkomens. De tuindorpen werden hierdoor voornamelijk bewoond door de 'betere' arbeiders.

De ontoelaatbare gezinnen

De arbeiders die in de tuindorpen terecht kwamen, vormden een contrast met de arbeiders met de laagstbetaalde banen, de losse arbeiders en de werklozen. Deze arbeiders hadden weinig of geen scholing, waren moeilijk te organiseren en bevolkten de krotten en sloppen. De grootschalige toepassing van de Woningwet in en na de Eerste Wereldoorlog deed uit deze groep een nieuwe 'probleemgroep' ontstaan: die van de ontoelaatbare gezinnen.²⁵⁰ Dit waren gezinnen die door hun woongedrag werden geweerd uit de particuliere en gemeentelijke arbeiderswoningen. Zij verwaarloosden hun woningen waardoor deze vervuilden. Zij brachten vernielingen aan in de woningen, braken de ruiten en gebruikten het houtwerk als brandhout. Zij veroorzaakten overlast voor de burens door ruzies, vuil, stank, lawaai, 'onzedelijk' gedrag of maakten huurschuld. Zo deze mensen al werden toegelaten als huurder, werden zij snel weer uit hun woningen gezet wegens hun woongedrag.²⁵¹

---

²⁴⁹ A. Dercksen en L. Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970* (Amsterdam 1987) 43

²⁵⁰ Ibidem, 43, 44, 245; 'Woningen voor ontoelaatbare gezinnen', *De Gemeente* 17 (1924) 20, 312, 313; H. Ploeg, 'Woningen voor sociaal-zwakken en voor economisch-zwakken', *De Gemeente* 22 (1929) 16, 241-243.

²⁵¹ De leden van de ontoelaatbare gezinnen kwamen meer dan gemiddeld in aanraking met politie en justitie wegens ontduiking van de leerplicht, diefstal, openbare dronkenschap, bedelen, etcetera. A. Dercksen en L. Verplanke, 19; A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (Amsterdam 1985), 206, 208, 210.

Zolang deze mensen in de uitgewoonde krotten hadden gewoond, werden zij nog niet als een probleemgroep gezien. Toen zij echter ten gevolge van de krotopruijing in nieuwe huizen terecht kwamen, viel hun woongedrag op als onacceptabel en kwamen de problemen van deze groep meer onder de aandacht van het publiek. De tot dan toe meest gangbare oplossing, t.w. opvang in tehuizen voor daklozen en in noodbarakken, werd nu ontoereikend bevonden. Langzaam groeide het idee dat er een structurele oplossing moest worden gevonden en dat de overheid in deze moest ingrijpen.²⁵²

Het begrip ontoelaatbare gezinnen werd in 1914 geïntroduceerd door J. Tellegen, toenmalig directeur van de Amsterdamse gemeentelijke woningdienst. In een rapport over het onderdak verschaffen aan gezinnen die wegens wangedrag uit een nieuwe woning waren gezet, stelde hij voor speciale voorzieningen voor deze groep te treffen. Ook binnen de S.D.A.P. wilde men de mensen niet alleen een dak boven het hoofd verschaffen; de gedachte ontstond om deze mensen beschaafd woongedrag aan te leren. Het idee werd nader uitgewerkt door A. Keppler die Tellegen opvolgde als directeur van de woningdienst. Keppler stelde voor om de ontoelaatbare gezinnen te huisvesten in speciale woonwijken, waar zij door middel van heropvoeding moesten worden gereclasseerd totdat zij weer geschikt waren om in normale woningen te wonen.²⁵³

Vooraf in de kring van de S.D.A.P. sloeg het idee aan. In de gemeenten waar de partij veel invloed had (Amsterdam, Den Haag en Utrecht), kwamen grote complexen voor ontoelaatbare gezinnen tot stand. In Den Haag werd in 1920 besloten tot de bouw van Zomerhof.²⁵⁴ In 1925 kwam te Utrecht het Kerkwegcomplex (ook wel Houtplein genoemd) tot stand. In datzelfde jaar besloot de Amsterdamse gemeenteraad tot de bouw van Zeeburgerdorp en Asterdorp. Omdat er nauw contact was tussen de drie steden over de inrichting van de complexen en de wijze van heropvoeden, vertoonden de com-

---

²⁵² A. Dercksen en L. Verplanke, 21.

²⁵³ Ibidem, 22, 240; A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 213.

²⁵⁴ Hier was P. Bakker Schut directeur van de gemeentelijke dienst stadsontwikkeling en volkshuisvesting. Als zodanig was hij betrokken bij de totstandkoming van Zomerhof. Zie: M. Vrijenhoek, 'Bouw van woningen voor toezichtvereischende gezinnen', *De Gemeente* 15 (1922) 13, 97-99.

plexen veel overeenkomsten. De complexen lagen alle vier aan de rand van de stad. Om te benadrukken dat er geen sprake was van gewone woonwijken, waren ze geïsoleerd gelegen en duidelijk herkenbaar gemaakt. In Den Haag en Utrecht werden de complexen beheerd door een stichting, in Amsterdam door de gemeentelijke woningdienst.²⁵⁵

In de complexen werden de ontoelaatbare gezinnen gehuisvest in kleine woningen, waar zij leefden onder toezicht van een opzichteres of een echtpaar belast met het toezicht. Ook deze opzichtersessen of echtparen woonden in de complexen. Hun woningen waren zodanig geplaatst, dat vanuit de woning het gehele complex was te overzien. Alles wat in het complex plaatsvond was aan strenge voorschriften onderworpen. De gezinnen moesten zich naar strenge regels gedragen en konden zich vrijwel niet aan de controle onttrekken. De praktijk leerde echter dat niet alle ontoelaatbaren hetzelfde waren. Er bleken gradaties te zijn in de mate van slecht woongedrag, reden waarom men ook gradaties aanbracht in de mate van controle en tucht waaraan men de gezinnen onderwierp. Om het isolement ten opzichte van de buitenwereld zo groot mogelijk te maken, waren de complexen voorzien van zoveel mogelijk sociale voorzieningen, als clublokalen, badhuizen, wasgelegenheden en speelterreinen voor de jeugd. Zodoende hoefden de gezinnen voor dit soort voorzieningen niet naar de stad.²⁵⁶

Daar waar de S.D.A.P. minder invloedrijk was, werden vergelijkbare initiatieven door particuliere instellingen ondernomen. Zo waren er ook in steden als Apeldoorn, Assen, Almelo, Haarlem, Rotterdam, Leiden, Harlingen, Den Bosch, Roermond, Rheden, Gouda, Gorinchem en Groningen complexen voor ontoelaatbare gezinnen. Deze waren echter minder groots van opzet dan in Amsterdam, Den Haag en Utrecht.²⁵⁷

In eerste instantie richtte men zich uitsluitend op het woongedrag van de gezinnen. In de jaren twintig breidde de heropvoeding zich uit tot een breder terrein. Ook criminaliteit, drankzucht, 'onzedelijkheid', kinderverwaarlozing en schoolverzuim trachtte men via heropvoeding te bestrijden. Het was de bedoeling dat de gezinnen na verloop van tijd

---

²⁵⁵ A. Dercksen en L. Verplanke, 22, 23.

²⁵⁶ Ibidem, 23, 46.

²⁵⁷ Ibidem, 41, 42, 241.

weer naar normale woningen, gemeentewoningen, konden doorstromen. Het verblijf in de complexen had in principe een tijdelijk karakter.²⁵⁸

De als experiment bedoelde complexen voor ontoelaatbare gezinnen bleken in de praktijk niet aan hun doelstellingen te voldoen.²⁵⁹ De belangstelling voor de complexen, waartoe men in principe op vrijwillige basis toetrad, nam af. Het leven in de complexen werd in veel gevallen als niet erg aangenaam, of zelfs als zeer onaangenaam ervaren, onder andere wegens de vrijheidsberoving en de schande waarmee men over de mensen in de complexen sprak. In de jaren dertig ontstond er zelfs een vrij grote leegstand in de complexen. Bovendien was er voldoende reden tot twijfel over de juistheid van de gevolgde methode waarmee men de mensen tot beter woongedrag probeerde aan te zetten. Doordat het bij veel gezinnen zeer lang duurde eer zij zich het gewenste woongedrag hadden eigen gemaakt, verbleven veel gezinnen er veel langer dan de bedoeling was. Bij veel gezinnen had de methode helemaal geen positief effect en kon van doorstroming naar gemeentewoningen geen sprake zijn. Velen besloten terug te keren naar de oorspronkelijke woonsituatie. Aan het einde van de jaren dertig waren steeds meer afkeurende geluiden te horen over de controlewoningen en groeide de twijfel over het bestaansrecht van de complexen.²⁶⁰

Desondanks nam in de jaren dertig in confessionele kringen de belangstelling voor het heropvoedingswerk toe. In het zuiden van het land ontfermden katholieke particuliere instellingen en de kerk zich over de ontoelaatbaren, die men wilde opvoeden tot goede katholieken. In tegenstelling tot de sociaaldemocraten waren de confessionelen van mening dat het heropvoedingswerk een zaak was voor particuliere instellingen en zeker niet voor de overheid. De liberalen hielden zich weinig bezig met de heropvoedingscomplexen voor ontoelaatbaren. Ze waren wel van mening dat de overheid ten aanzien van deze groep een zekere verantwoordelijkheid had, maar het subsidiëren van particuliere instellingen achtten zij voldoende. De communisten waren steeds de grootste tegenstanders van de complexen. Zij legden de nadruk op het

---

²⁵⁸ Ibidem, 23, 240.

²⁵⁹ M. Vrijenhoek, 'Bouw van woningen voor toezicht vereischende gezinnen', *De Gemeente* 15 (1922) 13, 97-99.

²⁶⁰ A. Dercksen en L. Verplanke, 39, 49.

verband tussen de economische positie van mensen en hun sociale gedrag. Zij gingen ervan uit dat het kapitalisme, met de eruit voortvloeiende slechte omstandigheden voor arbeiders, de schuld was van het verschijnsel ontoelaatbaarheid.²⁶¹

De S.D.A.P. en de ontoelaatbaren

Door de vergaande bevoogding waaraan de ontoelaatbare gezinnen in de heropvoedingscomplexen bloot stonden, heeft de initiërende en actieve rol van de S.D.A.P. achteraf wel verbazing en verontwaardiging gewekt. Hoe kon de S.D.A.P. deze arbeidersgezinnen zo slecht (laten) behandelen? Was dit niet een gebrek aan solidariteit met juist de in maatschappelijk opzicht zwakste arbeiders en daarom in strijd met het socialisme? Ook het loslaten van het principe, dat op de eerste plaats de materiële positie van de arbeiders moest worden verbeterd, heeft verbazing en woede gewekt.²⁶² Was er wat dit betreft een tegenstelling tussen wat de S.D.A.P. in theorie voorstond en wat deze partij in de praktijk deed? Of wijst de betrokkenheid van de S.D.A.P. bij de praktijk van de heropvoedingscomplexen juist op een verschuiving in de theoretische doelen van de S.D.A.P.?²⁶³

---

²⁶¹ Ibidem, 23, 45.

²⁶² De criminoloog W.A. Bongers, een vooraanstaand S.D.A.P.'er en een vurig pleitbezorger van heropvoeding, stelde als lid van de commissie van advies bij het beheer van de Amsterdamse controlewoningen, dat hij in de verbetering van de materiële positie van de arbeiders geen directe remedie tegen ontoelaatbaar gedrag zag. Zie: A. de Regt, 216.

Ali de Regt stelt, dat in de discussie over de bestrijding van het probleem nauwelijks aandacht werd besteed aan hun economische situatie. Zie: Ibidem, 216. In 'De Gemeente' werd een pleidooi gehouden om eerst de huisvesting van arme grote gezinnen te regelen en daarna de armoede te bestrijden. Zie: 'Woning en armoede', *De Gemeente* 16 (1923) 7, 55.

A. Dercksen en L. Verplanke constateren dat de sociaaldemocraten wel een verband tussen de armoede waarin de ontoelaatbaren verkeerden en hun woongedrag zagen, maar in hun oplossing, heropvoeding in complexen, dit inzicht niet terug te vinden is, omdat men zich op huisvesting en woongedrag concentreerde. Zie: A. Dercksen en L. Verplanke, 45.

²⁶³ A. de Regt is deze mening toegedaan. Zij stelt dat het doel van de socialistische vorming verschoof van het aankweken van klassebewustzijn naar het opvoeden tot gemeenschapszin. Zie A. de Regt, 213.

Naar aanleiding van het bovenstaande kan men zich afvragen hoe de S.D.A.P. haar beleid ten opzichte van de ontoelaatbare gezinnen theoretisch onderbouwde. Ondanks dat er binnen de S.D.A.P. verschillende meningen over de kwestie leefden, gaan wij hier alleen in op de vraag waarom de meerderheid voor heropvoeding van gezinnen met ontoelaatbaar geacht woongedrag was.

Ons inziens ligt de belangrijkste verklaring hiervoor op het pragmatische vlak. De keuze voor het heropvoeden van de ontoelaatbaren werd vooral bepaald door de wens om een hechte en strijdbare organisatie te maken. Een dergelijke organisatie vereiste dat de leden van de S.D.A.P. over eigenschappen als discipline, kameraadschap, opofferingsgezindheid, plichtsbesef en zelfbeheersing beschikten.²⁶⁴ Dit waren eigenschappen die bij de ontoelaatbaren moeilijk waren te bespeuren. Mede hierdoor waren zij nauwelijks te organiseren.²⁶⁵ Men veronderstelde dat als hen een andere ('socialistische') levensstijl kon worden aangeleerd, er een betere sociale basis voor het socialisme zou ontstaan en meer arbeiders voor het socialisme konden worden gewonnen.

Bovendien betekenden de ontoelaatbaren met hun gedrag dat afweek van de meerderheid van de arbeiderklasse een bedreiging voor de eenheid binnen deze klasse. De diepgewortelde praktijk van het maken van sociale onderscheiden, een erfenis van de standenmaatschappij, schiep ook binnen de arbeiderklasse tegenstellingen tussen meer en minder 'beschaafde' personen. Bij de meeste arbeiders wekte het woongedrag van de ontoelaatbaren ergernis op. De leiding van de S.D.A.P. vreesde, dat de ontoelaatbaren een negatieve invloed zouden hebben op het gedrag van de overige arbeiders. Als 'achterblijvers' in het emancipatieproces en vertegenwoordigers van een levensstijl waarmee de geëmancipeerde arbeiders liever niet werden geassocieerd, konden de ontoelaatbaren door de S.D.A.P.-leiding als een anti-

---

²⁶⁴ A. Dercksen en L. Verplanke, 42.

²⁶⁵ Zie: A. de Regt, 214. Voor een 'bewuste' socialistische levensstijl waren zij ook te arm. Tenslotte zullen zij het zich in veel gevallen niet hebben kunnen veroorloven om lid te zijn van de S.D.A.P., de vakbond, de V.A.R.A., de A.J.C., de geheelonthoudersvereniging, de Neo-Malthusiaanse bond, etcetera. Bovendien waren ze ook nauwelijks in de positie om zich te kunnen bezighouden met lezen, muziek, toneel en volksdansen.

voorbeeld worden gebruikt.²⁶⁶ Mogelijk speelde ook schaamte bij de keuze voor heropvoeding een rol.

Ook ging men ervan uit, dat het klassebewustzijn het beste kon worden verspreid in een milieu waarin arbeiders zich één konden voelen, waarin de gemeenschapszin zou worden gestimuleerd en de arbeiders zich verbonden met elkaar voelden door een gemeenschappelijke 'arbeiderscultuur'. Zoals we zagen werd dit principe ook bij de tuindorpen gehanteerd en daar niet zonder succes. Het idee om door middel van 'ruimtelijke segregatie' het klassebewustzijn te vergroten, was dus zeer sterk aanwezig in S.D.A.P.-kring. De keuze om de ontoelaatbare gezinnen te huisvesten in geïsoleerd gelegen complexen, zal hierdoor een kleine stap zijn geweest.

Daarnaast wilde de S.D.A.P. de ontoelaatbaren tegen zichzelf beschermen.²⁶⁷ De families waaruit de ontoelaatbare gezinnen voortkwamen, hadden reeds generaties lang onder erbarmelijke omstandigheden geleefd. Zelfs al zouden hun woonomstandigheden worden verbeterd, dan nog zouden ze niet tot een menswaardig en beschaafd bestaan kunnen komen, omdat deze mensen totaal waren vervreemd van beschaafd gedrag. Men was in de S.D.A.P. van mening dat men hen daarbij als het ware een handje moest helpen. De voorstanders van de complexen binnen de S.D.A.P. voelden zich half verplicht om dit te doen, omdat men deze maatschappelijk zwakke groep niet aan het lot over wilde laten en men geen alternatieven zag.²⁶⁸ Daarnaast zullen zij tot optreden zijn geprikkeld, doordat men zich ook van burgerlijke zijde met de heropvoeding van ontoelaatbare gezinnen bemoeide.²⁶⁹

---

²⁶⁶ Ibidem, 202.

²⁶⁷ M. Vrijenhoek, 'Bouw van woningen voor toezicht vereischende gezinnen', *De Gemeente* 15 (1922) 13, 97-99.

²⁶⁸ H. Ploeg, 'Woningen voor sociaal-zwakken en economisch-zwakken', *De Gemeente* 22(1929) 16, 241-243.

²⁶⁹ De S.D.A.P. verschilde van deze groepering met name in haar stellingname, dat de heropvoeding een taak van de overheid was en niet van particulieren. De manier waarop de heropvoeding van burgerlijke zijde werd aangepakt was vergelijkbaar met de aanpak van 'de moderne armenzorg'. Dit woningwerk en de moderne armenzorg waren onderdeel van het zogenaamde 'beschavingsoffensief' dat de hogere lagen van het christelijke en

Een aanvullende verklaring is te vinden in het beleid van de centrale overheid. We zagen reeds dat sinds 1921 de rijkssubsidies voor woning-wetbouw werden teruggedraaid. Voor de heropvoeding van ontoelaatbare gezinnen werden daarentegen nog wel rijkssubsidies verstrekt.²⁷⁰ De S.D.A.P. zal zich om deze reden meer op deze activiteit hebben gericht, daar zij verder weinig voor deze groep dreigde te kunnen doen. Zo bezien werd het beleid van de S.D.A.P. indirect bepaald door het 'rechtse' beleid van de centrale overheid. De S.D.A.P. werkte er desondanks aan mee omdat lijdzaam toezien hoe een groep arbeiders steeds verder verwijderd raakte van een volwaardige positie in de maatschappij voor gedreven S.D.A.P.'ers als A. Keppler onmogelijk was.

Van begin tot einde heeft er in de S.D.A.P. ook tegenstand bestaan tegen het experiment van de heropvoeding. Zo werd wel naar voren gebracht, dat de heropvoedingscomplexen voor kinderen een wel heel slechte omgeving betekenden. Niet alleen was het er een weinig vrolijke boel, ook kwamen ze er alleen in contact met leden van de allerlaagste bevolkingslaag. Dit zou geen positieve invloed op de kinderen hebben. Ook voor volwassenen is deze stelling wel geponoord. Door de afzondering konden de betere arbeiders niet als voorbeeld dienen voor de volwassen ontoelaatbaren.²⁷¹

Dat de S.D.A.P. met het 'bevaderen en bemoederen' van de ontoelaatbaren voorzichtig probeerde om te springen, blijkt uit de felle pleidooien in 'De Gemeente' om de door economische omstan-

---

liberale volksdeel sedert de laatste decennia van de negentiende eeuw ten opzichte van de arbeiders ondernamen. Een groeiend aantal mensen zag in de erbarmelijke woontoestanden de oorzaak van de armoede en het lage zedelijke peil van de lagere klassen. Behoorlijke huisvesting zou volgens hen het armoedeprobleem kunnen helpen oplossen. Zie A. Dercksen en L. Verplanke, 14, 16; A. de Regt, 198. In 'De Gemeente' werd benadrukt dat het toezicht een gemeentelijke taak was, niet een voor het particuliere initiatief. Zie: 'Woningen voor ontoelaatbare gezinnen', *De Gemeente* 17 (1924) 20, 312-313.

²⁷⁰ De Stichting Controlewoningen te Den Haag bijvoorbeeld ontving voor Zomerhof rijkssubsidie. Zie: M. Vrijenhoek, 'Bouw van woningen voor toezicht vereischende gezinnen', *De Gemeente* 15(1922) 13, 97-99.

²⁷¹ A. Dercksen en L. Verplanke, 44; A. de Regt, 216, 217; H. Ploeg, 'Woningen voor sociaal-zwakken en voor economisch-zwakken', *De Gemeente* 22 (1929) 16,241-243.

digheden tot de categorie van ontoelaatbaren vervallen arbeiders (de 'economisch zwakken' genoemd), vooral niet aan dezelfde behandeling te onderwerpen als de zogenaamde 'sociaal zwakke' en 'echt asociale' gezinnen. De tweede categorie betrof gezinnen die geen normaal huis konden en ook niet wilden betalen. Men veronderstelde dat bij deze gezinnen sprake was van onwil om het huishouden goed te regelen en zich sociaal te gedragen. De echte asociale waren de gezinnen waarvan werd geconstateerd dat deze niet waren te reclasseren.²⁷² Uit de felle pleidooien om de economisch zwakken een betere behandeling te geven, blijkt dat de S.D.A.P. alleen wilde overgaan tot het van bovenaf opleggen en afdwingen van beschaafd gedrag als de partij zich daartoe genoodzaakt zag. Blijkbaar werd heropvoeding zelfs door de voorstanders als een noodzakelijk kwaad gezien.²⁷³

Het falen van het gevoerde beleid ten opzichte van de ontoelaatbare arbeidersgezinnen plaatste de S.D.A.P. in een compromitterende situatie. Het maakte immers duidelijk dat de S.D.A.P. faalde in haar doelstelling om de arbeidersklasse tot een eenheid te smeden door middel van het aankweken van één arbeiderscultuur. Veeleer was er sprake van een toenemende polarisatie tussen 'nette' en 'onnette' arbeidersgezinnen. Het kwam erop neer, dat een deel van de arbeidersklasse zich een levenswijze eigen maakte die voldeed aan de normen die werden gepropageerd door de gegoede burgerij en die door de leiding van de S.D.A.P. grotendeels waren overgenomen, terwijl een ander deel van de arbeidersklasse dit niet deed. De arbeidersgezinnen die een minder geregeld bestaan leidden omdat de kostwinner niet in vaste loondienst was, namen de nieuwe levensstijl niet over. Hun gedrag viel steeds meer op als afwijkend van wat als ideaal werd gezien en werd in toenemende mate afgekeurd. Van de arbeidersgezinnen die volgden de S.D.A.P. een te weinig beschaafd gedrag vertoonden, waren de ontoelaatbaren een extreme exponent. Het mislukken van de zeer intensieve bemoeienis met deze groep maakte duidelijk, dat het vrij moeilijk was om deze arbeidersgezinnen aan te zetten tot ander gedrag.

---

²⁷² Ibidem; A. Dercksen en L. Verplanke, 46.

²⁷³ De negatieve beoordeling kan achteraf zijn beïnvloed door een latere ontwikkeling in de praktijk van de heropvoeding: de opkomst van eugenetische ideeën in de jaren dertig. Uitgangspunt van de eugenetici was, dat het ontoelaatbare gedrag erfelijk bepaald was. Zie: A. de Regt, 211.

Het van bovenaf opleggen of afdwingen van een gedragsverandering bleek in ieder geval minder effectief dan werd verondersteld.²⁷⁴

De periode 1921-1929 kort samengevat

Concluderend kunnen we stellen dat de periode 1921-1929 voor de S.D.A.P. weinig gunstig was. Door de hoge lonen in de bouw en de hoge kosten van bouwmaterialen voerde de centrale overheid op het gebied van de volkshuisvesting in de periode van 1921 tot en met 1925, die werd gekenmerkt door laagconjunctuur, een reactionaire politiek. Ter bescherming van het particuliere initiatief werd binnen een kort tijdsbestek de woningwetbouw teruggedraaid, omdat deze een te grote concurrentie opleverde voor de particuliere ondernemers. Nu de economie zich in een dal bevond, zagen deze ondernemers in de bouw van woningen een minder riskante mogelijkheid tot investeren. Tevens beschermde de regering de belangen van particuliere verhuurders door ook op het punt van de huren de bestaande wetgeving aan te tasten. Dit reactionaire beleid werd voortgezet tijdens de periode van hoogconjunctuur tussen 1925 en 1929.

De S.D.A.P. zag dit met lede ogen aan, maar stond machteloos omdat de partij zich in de landspolitiek in een isolement bevond.²⁷⁵ In deze periode bleek de centrale overheid het volkshuisvestingsbeleid steeds meer naar zich toe te trekken. Hiermee werd het volkshuisvestingsbeleid in toenemende mate een aangelegenheid van de centrale overheid ten koste van de invloed van de gemeenten. De S.D.A.P. werd hierdoor als het ware buitenspel gezet, omdat de partij vooral op gemeentelijk niveau invloedrijk was. De S.D.A.P. werd aldus door de regering danig gefrustreerd in haar dadendrang om tot een structurele oplossing van de volkshuisvestingsproblemen te komen.

Noodgedwongen koos de S.D.A.P. voor een alternatieve benadering. De partij verschoof haar aandacht naar wat men meer 'marginale' zaken zou kunnen noemen. Zo werd na 1925 de krotopruijing een

---

²⁷⁴ A. Dercksen en L. Verplanke, 18; A. De Regt, 203.

²⁷⁵ J. Bosmans, 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland 1918-1940' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden deel 14* (Haarlem 1979) 222-233.

centraal aandachtspunt, terwijl deze voorheen een onderdeel had uitgemaakt van een breder beleid om tot verbetering van de woonomstandigheden van de lagere inkomensgroepen te komen. Daarnaast zette men zich in voor de bouw van tuindorpen, hoewel deze slechts voor een beperkte groep arbeiders een verbetering van de huisvesting boden. Het beleid ten opzichte van de ontoelaatbaren was in zoverre een marginale activiteit, dat ook deze groep slechts een zeer klein percentage van de arbeidersbevolking uitmaakte.

Voor de volkshuisvestingssituatie betekende de periode 1921-1929 een lichte voortuitgang in de huisvesting van de lagere inkomensgroepen, en een aanzienlijke verbetering in die van de hogere inkomensgroepen (de middengroepen). Hiermee werd de basis gelegd voor de tegenstelling tussen de woonomstandigheden van de middengroepen enerzijds en de lagere inkomensgroepen anderzijds die in de jaren dertig duidelijk naar voren zou treden.

Hoofdstuk 5. Heroriëntatie: de jaren 1929-1940

De woningbouw en de woningbehoefte

De gevolgen van de economische crisis van 1929 drongen aanvankelijk niet door tot de bouwmarkt. De prijsdaling van bouwmaterialen na de crisis van 1929 leidde tot een afname van de bouwkosten die voor de bouwnijverheid zeer gunstig uitwerkte.²⁷⁶ De huren daalden namelijk niet met de bouwkosten mee, zodat de winsten op de exploitatie van woningen groter werden. Deze positieve ontwikkeling voor de bouwnijverheid werd nog versterkt door de verlaging van de hypotheekrente in de eerste maanden van 1930. Deze had een sterke stijging van het aantal hypothecaire leningen tot gevolg.²⁷⁷ De productie van voornamelijk particuliere woningen kon hierdoor worden opgevoerd. Het gevolg was dat in 1930 en 1931 meer woningen werden gebouwd dan in de jaren daarvoor.²⁷⁸

In oktober 1931 werden deze ontwikkelingen abrupt onderbroken. De devaluatie van het Britse pond op 20 september 1931 leidde op de beurs tot grote koersdalingen van pandbrieven, waardoor de hypotheekbanken de verstrekking van hypothecaire leningen beperkten. Veel nieuwbouwprogramma's moesten door deze hypotheekcrisis worden uitgesteld.²⁷⁹ Het gevolg was dat de productie van zowel particuliere woningen als gemeente- en verenigingswoningen in 1932 inzakte.²⁸⁰

Deze terugslag was echter van korte duur, want in de jaren 1933-1935 herstelde het particuliere bouwbedrijf zich weer. Door de verlaging van

---

²⁷⁶ F.A.G. Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland*, 105, 117-118; J.L. Van Zanden en R.T. Griffith, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1989), 134-135.

²⁷⁷ Ch. Glasz, *Hypotheekbanken en woningmarkt in Nederland*, 16-19.

²⁷⁸ A.J.A. Rikkert, 'Woningstatistiek', 104.

²⁷⁹ Ch. Glasz, 19-20.

²⁸⁰ A.J.A. Rikkert, 104.

de lonen in de bouw en de prijsdalingen bij de geïmporteerde bouwmaterialen ten gevolge van de devaluatie van een groot aantal buitenlandse valuta namen de bouwkosten in deze jaren snel af.²⁸¹

Daartegenover volgden de huurdalingen, die na 1931 plaatsvonden, de afname van de bouwkosten zeer traag. Hierdoor wisten de bouwondernemers ook in deze jaren, ondanks de omvangrijke leegstand van de woningen voor de middengroepen, grote winsten te maken op de exploitatie van woningen.²⁸² Door de lagere bouwkosten kon men ook kwalitatief betere woningen bouwen, zodat de leegstand bij de nieuwbouwwoningen gering was. Ook de hypotheekmarkt herstelde zich weer snel, waardoor de hypotheekbanken een royale uitzettingspolitiek konden voeren.²⁸³ Dit alles leidde in de jaren 1933 tot en met 1935 tot een enorme toename van de particuliere woningproductie, zoals te zien is in tabel 13. In 1934 werd zelfs het absolute hoogtepunt van de periode 1900-1940 bereikt.

Terwijl de meeste sectoren van de economie herstel vertoonden, trad na 1936 in het particuliere bouwbedrijf stagnatie in. De devaluatie van de gulden leidde tot een prijsverhoging bij geïmporteerde bouwmaterialen. De langdurige leegstand van woningen begon voor veel woningexploitanten steeds meer problemen op te leveren. Veel verhuurders konden de hoge onderhoudskosten niet meer opbrengen, waardoor het aantal woningen met achterstallig onderhoud toenam. Daarbij nam de ontevredenheid over de hoogte van de huren toe, hetgeen in 1936 tot een golf van huurstakingen leidde. Het gevolg was dat in 1936 en 1937 de huren sneller daalden dan in de jaren daarvoor. De stijgende bouwkosten en de dalende huuropbrengsten leidden tot een daling van de winsten op de exploitatie van woningen. In 1936 en 1937 was de afname van de woningproductie dan ook groot.²⁸⁴ In 1938 en 1939 vond een bescheiden herstel van de woningmarkt plaats, maar de productie bleef ver onder het niveau van de eerste helft van de jaren dertig. Verklaringen voor dit bescheiden herstel kunnen worden gevonden in de toenemende bereidheid van de overheid de woning-

---

²⁸¹ F.A.G. Keesing, 171.

²⁸² J. Nycolaas, 43.

²⁸³ *Ibidem*, 43.

²⁸⁴ F.A.G. Keesing, 228.

bouw te subsidiëren en de opleving van de economie in 1939.²⁸⁵ In 1940 verminderde de produktie van woningen weer als gevolg van de oorlog.²⁸⁶

Tabel 13. Aantal woningen gebouwd in de periode 1929-1940							
Jaar	Totaal aantal	Gebouwd door:					
		Particulieren		Verenigingen en Gemeenten			
		Aantal	Perc.	Ver.	Gem.	V.&G.	Perc.
1929	47.330	39.884	84,2	5.221	2.242	7.463	15,8
1930	51.501	44.122	85,7	5.050	2.329	7.379	14,3
1931	50.580	41.261	81,9	5.961	3.358	9.319	18,1
1932	41.341	36.176	87,4	3.718	1.447	5.165	12,6
1933	44.425	42.761	96,3	979	685	1.664	3,7
1934	52.591	47.716	90,3	4.127	748	4.875	9,7
1935	45.231	41.781	92,4	2.978	472	3.450	7,6
1936	30.274	27.695	91,5	2.285	294	2.579	8,5
1937	29.122	26.796	92,0	1.831	495	2.326	8,0
1938	38.375	35.513	92,5	2.084	778	2.862	7,5
1939	36.830	33.847	91,9	2.058	925	2.983	8,1
1940	17.661	15.023	85,1	1.945	693	2.638	14,9

De bouw van woningen door gemeenten en woningbouwverenigingen nam in de jaren dertig verder af. Door dalende belastinginkomsten werd de overheid gedwongen te bezuinigen. De relatief gunstige ontwikkeling van de particuliere bouwnijverheid was voor de regering een reden te meer om de subsidie voor de woningbouw verder te verminderen. In 1930 en 1931 kon de woningbouw door gemeenten en verenigingen door de dalende bouwkosten de stijgende lijn van de particuliere woningbouw nog volgen. De hypotheekcrisis van 1932 was evenwel voor de woningwetbouw het begin van een langdurige produktiebeperking. In 1934 was er sprake van een incidentele toename van de woningwetbouw. In 1935 zette de daling opnieuw in. Bij de gesubsidieerde woningbouw trad de crisis dus vier jaar eerder in dan bij de particuliere woningbouw. Sinds 1937 steeg de produktie van gemeente- en verenigingswoningen weer langzaam wegens de toename van de subsidies voor krotopruijing en -vervanging in de laatste jaren voor de oorlog. In 1940 verminderde de woningwetbouw als gevolg van de oorlog, maar de afname was minder groot dan bij de particuliere woningbouw.

²⁸⁵ Ibidem, 237.

²⁸⁶ A.J.A. Rikkert, 104.

Binnen de S.D.A.P. zag men de overheidsbezuinigingen op de woningbouwsubsidies met lede ogen aan. De kans op verwezenlijking van het oude doel om de gehele woningvoorraad in gemeenschappelijk eigendom te brengen, werd gezien de toename van de particuliere woningbouw en de afname van de woningwetbouw steeds kleiner. Na 1931 protesteerde A.J.A. Rikkert regelmatig in 'De Gemeente' tegen de verlaging van de rijksvoorschotten voor de gemeente- en verenigingsbouw, zodat het hem na verloop van tijd moeite kostte niet in herhalingen te vervallen.²⁸⁷ Maar veel effect sorteerden deze protesten niet.

Niet alleen door bezuinigingen maar ook door andere regeringsmaatregelen werd de woningwetbouw ontmoedigd. De wijziging van de Woningwet in 1933 had een verdere inperking van de gemeentelijke autonomie tot gevolg. Berucht was met name de regeling waarin werd bepaald dat ook gemeentelijke woningbouwplannen die niet in aanmerking kwamen voor een rijksvoorschot moesten worden goedgekeurd door de minister. Hierdoor konden de gemeenten minder eenvoudig de woningwetbouw uit eigen middelen financieren.²⁸⁸

In 1933 werd als reactie op de produktieafname bij gemeente- en verenigingswoningen meer druk op de regering uitgeoefend om niet te bezuinigen op de woningbouwsubsidies. De Nationale Woningraad stelde de regering voor de rente van rijksvoorschotten voor de woningbouw, die toen 5 à 6 procent bedroeg, te verlagen. Daarnaast zou de regering moeten bijdragen in de extra tekorten op de exploitatie van

---

²⁸⁷ In het tijdschrift 'De Gemeente' werden tot en met 1937 door A.J.A. Rikkert de verstrekte woningvoorschotten van het voorgaande jaar gepubliceerd en becommentarieerd. In ieder artikel werd het bezuinigingsbeleid van de regering onder vuur genomen. Zie: A.J.A. Rikkert, 'De voorschotten ingevolge de Woningwet', *De Gemeente* 23 (1930) 11, 165-167; A.J.A. Rikkert, 'Woningvoorschotten in 1930', *De Gemeente* 24 (1931) 5, 65-67; A.J.A. Rikkert, 'Woningwetvoorschotten in 1931', *De Gemeente* 25 (1932) 6, 83-84; A.J.A. Rikkert, 'Woningvoorschotten in 1932....en nog iets', *De Gemeente* 26 (1933) 7, 97-107; A.J.A. Rikkert, 'Woningwetvoorschotten in 1933....en nog iets', *De Gemeente* 27 (1934) 17, 266-268; A.J.A. Rikkert, 'Woningvoorschotten....en nog iets', *De Gemeente* 28 (1935) 6, 85-91; A.J.A. Rikkert, 'Woningvoorschotten', *De Gemeente* 29 (1936), 204-205; A.J.A. Rikkert, 'Woningvoorschotten gedurende de laatste vijf jaren', *De Gemeente* 30 (1937), 158-159.

²⁸⁸ A.J.A. Rikkert, 'De wijziging der Woningwet', *De Gemeente* 26 (1933) 23, 366-367.

woningwetwoningen, voor zover deze tekorten niet het gevolg waren van verkeerd beleid of nalatigheid van de betrokken gemeente of woningbouwvereniging.²⁸⁹ Enkele maanden later verzocht het bestuur van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw de regering de bouw te bevorderen van woningen met lage huren.²⁹⁰

De regering ging op geen van deze verzoeken in. In 1934 werd weliswaar de rente op de woningwetvoorschotten teruggebracht tot 4 procent, maar deze maatregel was geen antwoord op het verzoek van de Nationale Woningraad om de woningwetbouw te bevorderen.²⁹¹ Om te voorkomen dat Nederland door het vasthouden aan de gouden standaard een duurte-eiland zou worden, wilde de regering de prijzen (waaronder de huren) zoveel mogelijk verlagen. De verlaging van de rente op woningwetvoorschotten was dus niet zozeer bedoeld om de woningwetbouw te stimuleren, maar meer om huurverlagingen tot stand brengen.²⁹²

De vraag is welke gevolgen de overheidsbezuinigingen hadden voor de woningbehoefte. Kon de particuliere woningbouw de vraag naar woningen aan of ontstond er in deze periode weer een grote woningnood? Om deze vragen te kunnen beantwoorden, moeten we weten hoe groot de woningbehoefte in de jaren dertig was. Landelijke gegevens over de woningbehoefte hebben we echter ook voor deze periode niet kunnen vinden. Weliswaar was er in 1930 nog een rijkswoningtelling gehouden, maar deze gaf ons geen inzicht in het verloop van de woningbehoefte in de jaren dertig. Wel hadden we de beschikking over gegevens van de woningbehoefte in Amsterdam. In deze gegevens is de landelijke ontwikkeling van de woningbouw duidelijk terug te vinden. We kunnen er daarom voorzichtig van uitgaan dat de ontwikkeling van de woningbehoefte in Amsterdam overeenkomsten vertoonde met

---

²⁸⁹ 'Woningexploitatie met overheidssteun', *De Gemeente* 26 (1933) 12, 185-186.

²⁹⁰ 'De Woninghuren moeten omlaag', *De Gemeente* 26 (1933) 15, 223-226.

²⁹¹ 'Huurverlaging voor woningwetwoningen', *De Gemeente* 27 (1933) 11, 169-170.

²⁹² J.L. Van Zanden, R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland*, 144-148.

de landelijke trend, reden waarom we ook in dit hoofdstuk zijn uitgegaan van de gegevens over de woningbehoefte in Amsterdam.²⁹³

---

²⁹³ De stelling dat de Amsterdamse ontwikkeling van de woningbehoefte grote overeenkomsten vertoonde met de landelijke trend wordt ondersteund door een artikel van A.J.A. Rikkert in 1933. Daarin bespreekt hij de omvang van de woningbehoefte in Amsterdam, Den Haag, Haarlem en Hilversum. Zie: A.J.A. Rikkert, 'De volkshuisvesting in 1932', *De Gemeente* 26 (1933) 12, 180-183.

Tabel 14. Woningtekort in Amsterdam (1929-1940). Berekening volgens de methode van Halle van het woningtekort in Amsterdam sinds de woningtelling van maart 1909.

Toestand op 31 december	1. Aantal aanwezige woningen	2. Aantal bewoonde woningen	3. Toename aantal woningen	
1929	196.080	192.345	65.964	
1930	200.867	196.011	70.751	
1931	204.561	199.509	74.445	
1932	206.949	201.636	76.833	
1933	208.219	202.959	78.103	
1934	214.532	204.367	84.416	
1935	219.014	206.884	88.898	
1936	220.147	209.618	90.013	
1937	221.389	213.053	91.273	
1938	222.702	216.325	92.586	
1939	223.755	218.309	93.639	
1940	225.755	221.056	95.639	
Toestand op 31 december	4. Toename aantal bewoonde woningen	5. Toename aantal gezinnen	6. Aantal gezinnen ingetrokken bij anderen (5-4)	
1929	67.973	69.547	1.574	
1930	71.639	73.195	1.556	
1931	75.137	76.251	1.114	
1932	77.264	79.256	1.992	
1933	78.587	82.009	3.422	
1934	79.995	84.658	4.663	
1935	82.472	87.032	4.560	
1936	85.246	89.803	4.557	
1937	88.681	93.335	4.654	
1938	91.953	96.729	4.776	
1939	93.937	102.672	8.735	
1940	96.684	106.172	9.488	
Toestand op 31 december	7. Aantal dat bewoond zou moeten zijn (2+6)	8. Aantal dat leeg behoort te staan (3 % v/h tot.)	9. Aantal dat er totaal zou moeten zijn (7+8)	10. Tekort (9-1)
1929	193.919	5.997	199.616	3.836
1930	197.567	6.110	203.677	2.810
1931	200.623	6.205	206.828	2.267
1932	203.628	6.208	209.834	2.885
1933	206.381	6.383	212.764	4.545
1934	209.030	6.465	215.495	963
1935	211.404	6.538	217.942	(-) 1.072
1936	214.175	6.624	220.799	652
1937	217.707	6.733	224.440	3.051
1938	221.101	6.838	227.939	5.237
1939	227.044	7.022	234.066	10.311
1940	230.544	7.130	237.674	11.919

De tabel toont aan dat de gebeurtenissen op de Nederlandse bouwmarkt rechtstreekse gevolgen hadden voor de ontwikkeling van de woningbehoefte in Amsterdam.²⁹⁴ Zo verminderde tot 1932 de vraag naar woningen als gevolg van de toename van de woningbouw sinds 1929. De problemen in de bouwnijverheid in 1932 leidden in 1932 en 1933 tot een kortstondige stijging van de vraag naar woningen. Deze toegenomen woningbehoefte werd in 1935 echter door de enorme productie van woningen in 1933 en 1934 ingehaald waardoor er een woningoverschot ontstond. De crisis in de bouwnijverheid in 1936 is ook uit de tabel af te lezen. De vraag naar woningen nam snel toe, hetgeen sinds 1938 leidde tot een grote woningnood.

De schommelingen in de vraag naar woningen waren tot het einde van de jaren dertig een gevolg van de ontwikkelingen op de woningmarkt en niet van de stijging van het aantal gezinnen. Er was in Amsterdam tot 1939 sprake van een geleidelijke en relatief trage toename van het aantal gezinnen. Aan het einde van het decennium ging de gezinstoename echter wel een belangrijke rol in de ontwikkeling van de woningbehoefte spelen. Dit was mede de oorzaak van de woningnood in 1939 en 1940.

Hoewel de berekening van de woningbehoefte volgens de methode van Halle ons veel informatie verschaft, wordt de woningnood waarvan in de jaren dertig onder de lage huurgroepen sprake was, door deze methode gecamoufleerd. Door de stijging van de particuliere woningproductie en de afname van de bouw van woningwetwoningen waren er namelijk grote verschillen opgetreden in de woningbehoefte van de verschillende huurgroepen. Dat kwam doordat particuliere bouwondernemers in hoofdzaak voor de middelste huurgroepen bouwden en de woningwetbouw meer bestemd was voor de lage huurgroepen. Hierdoor nam de woningvoorraad voor de middengroepen toe, terwijl deze voor de groepen met lage inkomens gelijk bleef of zelfs afnam. In de onderstaande tabel met gegevens over de verdeling van de woningen in Amsterdam over de verschillende huurgroepen valt deze ontwikkeling duidelijk af te lezen.²⁹⁵

---

²⁹⁴ De tabel is samengesteld uit de statistische jaarverslagen van de gemeente Amsterdam over de jaren 1929-1940.

²⁹⁵ De tabel is samengesteld uit de statistische jaarverslagen van de gemeente Amsterdam over de jaren 1929, 1931, 1933, 1935, 1937 en 1939.

Tabel 15. Woningen per huurgroep (1929-1939). Aantal woningen per huurgroep in Amsterdam. Onder de absolute aantallen de percentages ten opzichte van het totale woningenbestand.

Jaarhuren		Aantal woningen op 31 december					
van Hfl.	tot Hfl.	1929	1931	1933	1935	1937	1939
0,-	130,-	5254	3828	2893	2254	1645	1333
		2,6	1,9	1,4	1,0	0,7	0,6
130,-	208,-	26838	23662	21891	20486	20204	18776
		13,8	11,6	10,5	9,3	9,2	8,5
208,-	300,-	47439	46448	45312	46046	52900	53944
		24,4	22,9	21,8	21,0	24,1	24,3
300,-	350,-	19754	21529	23195	28617	39875	41001
		10,1	10,6	11,2	13,1	18,1	18,5
350,-	400,-	25489	27367	29178	33423	39263	40196
		13,1	13,5	14,0	15,2	17,8	18,1
400,-	450,-	17489	19135	21907	24332	18420	18945
		9,0	9,4	10,5	11,1	8,4	8,5
450,-	600,-	21440	25117	27254	28692	21884	22098
		11,0	12,4	13,1	13,1	10,0	10,0
600,-	800,-	14181	17182	17244	16855	11619	11583
		7,3	8,5	8,3	7,7	5,3	5,2
800,-	1000,-	5199	5731	5871	5644	4841	5019
		2,7	2,8	2,8	2,6	2,2	2,2
1000,-	>	11586	13098	13186	12670	9276	9195
		6,0	6,4	6,3	5,9	4,2	4,1
	Totaal	194669	203097	207931	219091	219927	222090
		100	100	100	100	100	100

De tabel laat zien dat de woningvoorraad voor de groepen met een jaarhuur tussen f 300,- en f 400,- gedurende het gehele decennium toenam. Voor de lage huurgroepen verminderde de woningvoorraad, hetgeen opvallend genoeg ook gebeurde voor de hoge huurgroepen. Het verloop van de landelijke bouwproductie is in de tabel goed af te lezen. De snelle vermindering van de woningwetbouw in het begin van de jaren dertig komt tot uiting in de afname van de woningvoorraad voor de groepen met een huur tot en met f 300,- per jaar. Voor de groepen met huren vanaf f 300,- was pas na 1935 sprake van een afname van de woningvoorraad, toen ook in de particuliere bouwmarkt de crisis intrad.

Nu zeggen deze cijfers wel iets over het aanbod van woningen, maar weinig over de vraag. Of de afname van de woningvoorraad voor de lage huurgroepen een grote woningnood tot gevolg had, kunnen we er niet uit opmaken. Daarom is het van belang gegevens te hebben over de vraag naar woningen van de verschillende huurgroepen.

Een indicatie voor de vraag is de leegstand van woningen. Als veel woningen leeg staan kunnen we ervan uitgaan dat de vraag naar woningen gering is. Woningen kunnen echter om verschillende redenen leeg staan. Zo kan een woning wegens verbouwing leeg staan. Een dergelijke oorzaak zegt nauwelijks iets over de vraag. Gelukkig hebben we voor Amsterdam gegevens kunnen vinden over leegstaande maar bewoonbare woningen. Deze gegevens geven ons wel enige informatie over de vraag naar woningen van de verschillende huurgroepen.²⁹⁶

Tabel 16. Leegstand in Amsterdam (1929-1930). De leegstand van bewoonbare en te huur staande woningen in Amsterdam verdeeld over de verschillende huurgroepen.

Jaarhuren		Aantal woningen op 31 december	
van Hfl.	tot Hfl.	1929	1930
0,-	130,-	62	94
		2,2	2,4
130,-	208,-	198	181
		7,1	4,7
208,-	350,-	139	202
		5,0	5,3
350,-	700,-	1732	2541
		62,0	65,9
700,-	>	663	835
		23,7	21,7
	Totaal	2794	3853
		100,0	100,0

²⁹⁶ De tabel is samengesteld uit de statistische jaarverslagen van de gemeente Amsterdam over de jaren 1929-1939.

Tabel 17. Leegstand in Amsterdam (1931-1939)

Jaarhuren		Aantal woningen op 31 december				
van Hfl.	tot Hfl.	1931	1932	1933	1934	1935
0,-	130,-	118	68	25	29	61
		2,8	1,6	0,6	0,3	0,6
130,-	208,-	359	259	221	314	936
		8,4	6,2	5,7	3,6	8,6
208,-	300,-	191	131	193	547	1370
		4,5	3,1	5,0	6,2	12,5
300,-	350,-	121	104	197	705	1390
		2,8	2,5	5,1	8,0	12,7
350,-	400,-	309	376	537	1821	2008
		7,3	8,9	13,8	20,8	18,4
400,-	450,-	416	561	679	1642	1564
		9,8	13,4	17,4	18,7	14,3
450,-	600,-	1087	1119	1056	2205	1842
		25,6	26,7	27,1	25,1	16,8
600,-	800,-	741	673	493	854	844
		17,5	16,0	12,6	9,7	7,7
800,-	1000,-	276	278	164	190	314
		6,5	6,6	4,2	2,2	2,9
1000,-	>	627	630	332	466	599
		14,8	15,0	8,5	5,3	5,5
	Totaal	4245	4199	3897	8773	10928
		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Jaarhuren		Aantal woningen op 31 december			
van Hfl.	tot Hfl.	1936	1937	1938	1939
0,-	130,-	106	120	85	64
		1,1	1,6	1,5	1,5
130,-	208,-	1248	1242	1074	729
		12,6	16,4	18,7	17,4
208,-	300,-	1861	1966	1611	926
		18,8	25,9	28,1	22,1
300,-	350,-	1730	1332	960	480
		17,5	17,5	16,7	11,5
350,-	400,-	1873	1176	855	548
		18,9	15,5	14,9	13,1
400,-	450,-	953	621	376	387
		9,6	8,2	6,6	9,2
450,-	600,-	1039	581	405	471
		10,5	7,6	7,1	11,2
600,-	800,-	549	265	164	248
		5,5	3,5	2,9	5,9
800,-	1000,-	226	110	97	157
		2,3	1,4	1,7	3,7
1000,-	>	307	182	105	181
		3,1	2,4	1,8	4,3
	Totaal	9892	7595	5732	4191
		100,0	100,0	100,0	100,0

Uit tabel 16 en 17 blijkt dat ook in het verloop van de leegstand in Amsterdam de landelijke ontwikkeling van de woningbouw is terug te vinden. Zoals uit de tabellen blijkt, nam tot 1932 voor alle categoriën de leegstand toe. Daarna varieerde het verloop van de leegstand voor de verschillende huurgroepen. Voor de woningen met de lage huren bleef de leegstand na 1932 op gelijke hoogte of daalde deze langzaam. Pas sinds 1935 nam de leegstand van deze woningen fors toe. Aan het einde van de periode was er weer sprake van een daling. Uitgezonderd de krotwoningen, werden de woningen met lage huren grotendeels gesubsidieerd door de overheid in het kader van de Woningwet. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het verloop van de leegstand van deze woningen overeen kwam met de landelijke ontwikkeling van de woningwetbouw. De leegstand van woningen uit de middengroepen vertoonde tot de laatste jaren van het decennium steeds een stijgende lijn maar daalde na 1937 snel. Hoewel in het verloop van de leegstand van de woningen voor de middengroepen de inzinking van de bouwmarkt in 1932 niet is terug te vinden, is de overeenkomst met de landelijke ontwikkeling van de particuliere woningbouw duidelijk zichtbaar. Het verloop van de leegstand van woningen met hoge huren vertoonde de meeste gelijkenis met de landelijke ontwikkeling van de particuliere bouwmarkt. In 1932 verminderde de leegstand van dure woningen. Tussen 1933 en 1935 was er sprake van een toename en sinds 1936 daalde het aantal onbewoonde woningen met een hoge huur weer.

Als gevolg van de ontwikkelingen op de woningmarkt was in de jaren dertig de leegstand bij de woningen voor de middengroepen het omvangrijkst en bij de woningen met de lage huren het geringst. We kunnen hieruit afleiden dat de woningbehoefte van de lage huurgroepen ook in deze jaren nog steeds groot was. De bezuinigingen op de rijksvoorschotten voor de woningbouw maakten het echter onmogelijk het tekort aan goede en goedkope woningen op te lossen door het bouwen van woningwetwoningen. Daarom kwam in deze jaren in het volkshuisvestingsbeleid van de S.D.A.P. de nadruk te liggen op huurverlaging en krotopruijing.

De huurpolitiek

In de jaren dertig werd door de S.D.A.P. een opmerkelijk actieve huurpolitiek bedreven. Een belangrijke aanleiding hiervoor was de opheffing van de huurwetten in 1927. Zoals we in het voorgaande hoofdstuk hebben gezien, had deze opheffing binnen de S.D.A.P. grote beroering gewekt. De partij vreesde aanzienlijke huurverhogingen die vooral de lagere huurgroepen zouden treffen.

Een tweede reden voor de S.D.A.P. om zich intensiever met de huren te gaan bezighouden, was het mislukken van de woningbouwpolitiek. Door de overheidsbezuinigingen op de voorschotten voor de woningwetbouw in de jaren dertig werd het steeds moeilijker om te voorzien in de vraag naar woningen voor de lagere huurgroepen die nog altijd erg groot was. Het gevolg was een tegenstelling tussen enerzijds een geringe produktie en leegstand van woningwetwoningen en anderzijds een omvangrijke produktie en leegstand van de woningen voor de mid-dengroepen. De S.D.A.P. ging daarom een grotere nadruk leggen op het streven naar algemene huurverlagingen zodat een groter deel van de bestaande woningvoorraad betaalbaar zou worden voor de lagere huurgroepen.

De laatste reden voor de sociaaldemocraten om meer accent te leggen op de huurpolitiek was gelegen in de inkomensontwikkelingen. Door de economische depressie in de jaren dertig daalden de lonen. Daarnaast streefde de regering als onderdeel van haar monetaire politiek omvangrijke loonsverlagingen na. Om de gevolgen van deze loonsverlagingen voor de arbeiders te beperken, probeerden de sociaaldemocraten hun vaste lasten te verminderen. In het algemeen was de huur een grote vaste last voor de arbeiders. Huurverlagingen werden daarom als een belangrijke compensatie voor de dalende lonen gezien. De partij streefde ernaar dat niet meer dan éénzesde deel van het inkomen aan de huur hoefde te worden besteed. Het gevolg was dat de huurpolitiek voor de S.D.A.P. meer dan in de perioden ervoor een onderdeel werd van de inkomenspolitiek.

De S.D.A.P. probeerde op verschillende manieren huurverlagingen tot stand te brengen. Daarbij richtte zij zich tot de woningbouwverenigingen, de gemeenten en de regering, omdat die in staat waren huurverlagingen te bewerkstelligen. De politiek ten aanzien van de woningbouwverenigingen had echter weinig resultaat. De woning-

bouwverenigingen verkeerden in de jaren dertig namelijk in grote problemen. Zoals we in hoofdstuk 3 hebben gezien, waren er tijdens en na de Eerste Wereldoorlog door de woningbouwverenigingen erg veel woningen gebouwd, terwijl de bouwkosten in die jaren erg hoog waren. Door de hoge kosten van deze woningen leden veel woningbouwverenigingen aanzienlijke exploitatieverliezen. Hierdoor waren de verenigingen nauwelijks in staat op eigen initiatief huurverlagingen door te voeren.²⁹⁷

De gemeenten waren daartoe wel in staat. Zo vonden in 1933 in Amsterdam en Den Haag de eerste huurverlagingen voor gemeentelijke woningwetwoningen plaats. Ver konden de gemeenten daarin overigens niet gaan omdat ook zij grote exploitatieverliezen leden doordat er tijdens en na de Eerste Wereldoorlog relatief duur was gebouwd. Daarnaast moesten de gemeenten ten gevolge van de wijziging van de Woningwet in 1933 hun uitgaven op het terrein van de volkshuisvesting ter goedkeuring voorleggen aan de regering. Hierdoor waren zij niet meer vrij in het verstrekken van bijdragen in de tekorten bij de exploitatie van woningwetwoningen. Ook de dalende inkomsten als gevolg van de economische recessie beperkten de beleidsruimte van de gemeenten. Hierdoor waren de gemeenten niet in staat de woningbouwverenigingen financiële ondersteuning te geven voor het verlagen van de huren.

De enige die ervoor kon zorgen dat er op grote schaal huurverlagingen werden doorgevoerd was dus de rijksoverheid. Deze was echter aanvankelijk niet bereid aan de wensen van de S.D.A.P. tegemoet

---

²⁹⁷ Zie o.a.: A.W. de Landgraaf, 'De Bouwverenigingen en de huren', *De Gemeente* 25 (1932) 3, 37.

te komen. Pas na het uitbreken van de huurstakingen in 1931 te Amsterdam en Rotterdam kreeg de huurproblematiek meer aandacht van de regering. In 1932 werd een commissie ingesteld die een oplossing moest bedenken voor de exploitatieproblemen bij de woningwetwoningen. De commissie stond onder voorzitterschap van de sociaaldemocraat W.H. Vliegen en was samengesteld uit vertegenwoordigers van de gemeenten, de woningbouwverenigingen, de departementen van Arbeid en Financiën en de particuliere huiseigenaren.²⁹⁸

Figuur 6. Huiskamer van een huurstaker. Huiskamer van een huurstaker in Amsterdam (Bron: Historisch topografische atlas G.A.A neg.nr. D38991)

De commissie kwam tot de volgende voorstellen, die overigens niet door de gehele commissie werden onderschreven. In de eerste plaats was de commissie van mening dat de huren van alle woningen voortaan moesten worden bepaald aan de hand van één algemeen

---

²⁹⁸ J. Bommer, 'Het rapport der commissie-Vliegen', *De Gemeente* 25 (1932) 7, 99.

geldend principe. De huurverschillen tussen de verschillende woningwetwoningen waren te groot geworden omdat de bouwkosten door de tijd heen aanzienlijk waren veranderd. Als woningen onder 'normale omstandigheden' waren gebouwd, moesten de huren volgens de commissie worden gebaseerd op de exploitatiekosten. Als er sprake was van bijzondere omstandigheden, bijvoorbeeld in geval van grote prijsstijgingen of -dalingen bij de bouwkosten, mocht hiervan worden afgevoerd. Daarnaast dienden alle woningwetwoningen op gelijke manier te worden behandeld door voor alle van rijkswegen verstrekte voorschotten hetzelfde rentepercentage te berekenen. De exploitatietekorten die zouden overblijven, moesten voor 75 procent door het rijk en voor 25 procent door de gemeente worden gedekt.²⁹⁹

De meerderheid van de commissie vond dat de exploitatietekorten van woningen die in een dure tijd waren gebouwd door het rijk zoveel mogelijk in één keer moesten worden afgeschreven. Hierdoor zouden de jaarlijkse bijdragen in de exploitatietekorten niet meer nodig zijn. De afschrijving van de exploitatietekorten uit het verleden kon overigens worden beperkt, door de grote exploitatietekorten bij de woningen die tijdens en na de Eerste Wereldoorlog waren gebouwd te compenseren met de exploitatiewinsten bij woningen die in goedkope perioden waren gebouwd. De grote financiële lasten die de woningbouwverenigingen en de gemeenten droegen, zouden door deze voorstellen grotendeels worden overgenomen door het rijk. Hiermee zouden de gemeenten en verenigingen in staat worden gesteld huurverlagingen door te voeren.³⁰⁰

Een minderheid van de commissie was het niet met deze laatste voorstellen eens. Zij vreesde dat de voorgestelde afschrijvingen voor het rijk een te grote belasting zouden betekenen. Daarom werd voorgesteld de exploitatieverliezen te dekken in de vorm van vaste bijdragen. Als de omstandigheden zich zodanig wijzigden dat een huurverhoging van ten minste 10 procent mogelijk en redelijk was, moesten de bijdragen worden herzien. De gemeenten zouden vrij zijn om al dan niet van deze regeling gebruik te maken. Als een gemeente de regeling verwierp,

---

²⁹⁹ Ibidem, 101, 102.

³⁰⁰ Ibidem.

kon voor deze gemeente het bestaande bijdragenstelsel worden gehandhaafd.³⁰¹

De S.D.A.P. schaarde zich samen met de Nationale Woningraad en het Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw achter het standpunt van de meerderheid in de commissie. De partij had echter snel in de gaten dat de voorstellen gezien de snel dalende bouwkosten voorlopig niet zouden kunnen worden verwezenlijkt. Daarom stelde de partij via het economische urgentieprogramma van 1933 een aantal maatregelen voor, waarmee op korte termijn huurverlagingen van woningwetwoningen konden worden verwezenlijkt. De maatregelen betroffen verlaging van de rente op woningwetvoorschotten en het opnieuw instellen van wettelijke huurcommissies.³⁰²

In 1934 en 1935 kwam de regering met een aantal maatregelen die per circulaire bekend werden gemaakt. In de eerste plaats werd de rente op de woningwetvoorschotten teruggebracht tot 4 procent (in 1938 werd deze rente verder verlaagd tot 3,5 procent). De bedoeling van deze maatregel was de exploitatielasten voor de woningbouwverenigingen en de gemeenten te verminderen. De gelden die door deze maatregel vrijkwamen, dienden in een fonds te worden gestort waarmee huurverlagingen en exploitatietekorten moesten worden gefinancierd. De aflossingstermijn voor de voorschotten werd definitief vastgesteld op 75 jaar voor de aankoop en het in gereedheid brengen van bouwterrein en 50 jaar voor de bouw van woningen. Daarnaast werden de verschillende rentepercentages die in het verleden in het kader van de woningvoorschotten waren berekend gestandaardiseerd. Voortaan zou voor alle grond- en bouwvoorschotten een rentepercentage van 4 procent gelden. Volgens de regering zouden deze maatregelen aanzienlijke huurverlagingen voor woningwetwoningen mogelijk maken.³⁰³

Een andere maatregel die de regering nam moest de huurverlagingen van particuliere woningen regelen. In 1935 trad een regeling in werking waardoor particuliere bouwers een tweede hypotheek konden afsluiten. Het maximum van deze tweede hypotheek werd bepaald op 30

---

³⁰¹ Ibidem, 102-104.

³⁰² 'De woninghuren moeten omlaag', *De Gemeente* 26 (1933) 15, 223-226.

³⁰³ A.J.A. Rikkert, 'Woningvoorschotten. ... en nog iets. De maatregelen tot verlaging der huren', *De Gemeente* 28 (1935) 7, 103-109.

procent van de bouwkosten. Het beheer ervan kwam in handen van de gemeenten. Als voorwaarde voor de verstrekking werd gesteld, dat er een gemiddelde huur van f 5,- per week moest worden geheven. Als een verhuurder zich daar niet aan hield, kon hem een boete worden opgelegd.³⁰⁴

Binnen de S.D.A.P. werd op de regeringsmaatregelen verheugd gereageerd. De verwezenlijking van de renteverlaging op woningvoorschotten die in het urgentieprogramma van de partij was geëist, zag de partij als een politieke overwinning. Toch had de partij ook kritiek op de genomen maatregelen. De S.D.A.P. stond afkerig tegenover het idee dat niet alleen de huurverlagingen maar ook de exploitatietekorten uit de bovengenoemde fondsen moesten worden gefinancierd. De bijdragen in de exploitatietekorten die voor 75 procent door het rijk en 25 procent door de gemeente werden gefinancierd, werden hierdoor gedeeltelijk vervangen door de fondsgelden die door de renteverlaging waren vrijgekomen. Op deze manier was de renteverlaging volgens de sociaaldemocraten een verkapt bezuinigingsmaatregel.³⁰⁵

Ook had de partij kritiek op de vaststelling van de rente op de woningvoorschotten op 4 procent. Veel woningbouwverenigingen in kleinere gemeenten hadden na de Eerste Wereldoorlog woningen gebouwd met woningvoorschotten waarover een rente van circa 3,5 procent was berekend. Het gelijktrekken van de rente op 4 procent betekende dat de lasten van deze verenigingen aanzienlijk werden vergroot, waardoor het doorvoeren van huurverlagingen vrijwel onmogelijk werd.³⁰⁶

Tevens was de S.D.A.P. erover ontstemd, dat een groot aantal woningen buiten de maatregelen viel. De bovenstaande regeringsmaatregelen hadden namelijk uitsluitend betrekking op woningen waarvoor een woningwetvoorschot was verstrekt dat nog niet geheel was terugbetaald. De woningen die geheel uit de eigen middelen van de gemeenten waren gefinancierd of tot stand waren gebracht door een

---

³⁰⁴ A.J.A. Rikkert, 'De rijksbegroting en de woningbouw. Is limitering der huren bij de particuliere woningbouw mogelijk?', *De Gemeente* 27 (1934) 23, 356.

³⁰⁵ A.J.A. Rikkert, 'Woningvoorschotten. ... en nog iets, De maatregelen tot verlaging der huren', 104-105.

³⁰⁶ *Ibidem*, 108, 109.

woningbouwvereniging die daarvoor een gemeentegarantie had verkregen en ten slotte de woningen waarover de voorschotten reeds geheel waren terugbetaald, vielen niet onder deze maatregelen. Op deze woningen hadden de regeringsmaatregelen dus geen enkel effect.³⁰⁷

Ten slotte werd er binnen de partij furieus gereageerd op de maatregel die huurverlagingen bij de particuliere woningen tot doel had. Een dergelijke maatregel was volgens de sociaaldemocraten geheel onnodig, daar de huren van particuliere woningen reeds sneller daalden dan die van woningwetwoningen. Ook was gebleken, dat huiseigenaren van vergelijkbare maatregelen veel misbruik maakten. Volgens de S.D.A.P. kon de regering het geld dat nu besteed werd om tweede hypotheek te financieren beter uitgeven aan verlaging van de huren voor woningwetwoningen.³⁰⁸ Verder wees de S.D.A.P. op de mogelijkheid opnieuw huurcommissies in te voeren. Deze konden de huren van particuliere woningen laag houden zonder een grote aanslag op de overheidskas te plegen.

Volgens de S.D.A.P. schortte er dus nogal wat aan de regeringsmaatregelen. Op de vraag in hoeverre de regeringsmaatregelen van 1934 en 1935 effect hadden, kan tabel 18 ons een antwoord verschaffen. Deze tabel bevat de procentuele huurveranderingen te Amsterdam. Omdat ook in andere steden soortgelijke huurveranderingen plaatsvonden, kunnen we voorzichtig stellen dat de Amsterdamse gegevens de landelijke trend redelijk weergeven.³⁰⁹

---

³⁰⁷ Ibidem, 109, 110.

³⁰⁸ A.J.A. Rikkert, 'De rijksbegroting en de woningbouw. Is limitering der huren bij de particuliere woningbouw mogelijk?', *De Gemeente* 27 (1934) 23, 357-362.

³⁰⁹ Het uitgangspunt voor de berekening van de percentages van de vooroorlogse woningen is de situatie in maart 1909. Daarbij geldt 1929 = 100. Het uitgangspunt bij de nieuwe woningen is de eerste opname. Daarbij geldt 1929 = 100. De tabel is samengesteld uit gegevens van de statistische jaarverslagen van de gemeente Amsterdam over de jaren 1929-1940.

Tabel 18. Huurwijzigingen in Amsterdam (1929-1940). Procentuele veranderingen in de huren ten opzichte van het jaar 1929 te Amsterdam van een aantal woningen, die niet zijn verbouwd of ingrijpend gewijzigd.

Jaar	Arbeiderswoningen		Middenklassewoningen	
Per 1/1	Woningen gebouwd voor 1914	Nieuwe woningen	Woningen gebouwd voor 1914	Nieuwe woningen
1929	100,00	100,00	100,00	100,00
1930	102,73	99,98	101,95	99,31
1931	107,40	100,33	101,10	97,99
1932	109,33	100,43	96,19	94,61
1933	110,35	97,72	88,32	91,27
1934	110,86	96,99	79,92	87,50
1935	110,93	96,27	72,76	83,51
1936	109,78	95,07	64,61	79,51
1937	104,58	90,77	56,41	76,61

Jaar	Arbeiderswoningen		Middenklassewoningen	
Per 1/12	Woningen gebouwd voor 1914	Nieuwe woningen	Woningen gebouwd voor 1914	Nieuwe woningen
1937	103,18	90,07	54,01	75,91
1938	102,08	89,57	52,51	75,91
1939	103,18	90,07	52,61	75,71
1940	101,05	90,46	53,33	76,28

In de tabel is een onderscheid gemaakt tussen de huurontwikkeling van woningen van vóór 1914 en van die van daarna. De arbeiderswoningen van voor de Eerste Wereldoorlog waren grotendeels in particuliere handen evenals de woningen voor de middengroepen. Alleen de nieuwe arbeiderswoningen waren hoofdzakelijk woningwetwoningen.

Uit de tabel blijkt dat bij de particuliere arbeiderswoningen de kleinste huur dalingen plaatsvonden. Hieruit kan worden geconcludeerd, dat de vraag naar arbeiderswoningen nog groot was. De huren van de woningwetwoningen daalden daarentegen na 1932 licht. De maatregelen van de regering en de gemeenten sorteerden dus effect. Toch valt deze huur daling in het niet bij die van de woningen voor de middengroepen. Door de grote leegstand bij de woningen voor de middengroepen werden de huren van deze woningen sterk omlaag gedrukt.

Opmerkelijk is dat de huren van alle typen woningen sinds 1936 daalden, terwijl de vraag naar woningen in die jaren toenam. Een verklaring van deze paradoxale ontwikkeling is moeilijk te geven. Een mogelijke oorzaak kan bestaan uit de vele huurstakingen die in 1936

uitbraken. Veel verhuurders werden hierdoor gedwongen de huren te verlagen. In 1939 en 1940 stegen de huren echter weer als gevolg van de toename van de woningnood in deze jaren.

Geconcludeerd kan worden dat de S.D.A.P. aanvankelijk op gemeentelijk niveau op beperkte schaal succes had met het bewerkstelligen van huurverlagingen bij woningwetwoningen. Sinds 1934 kreeg men hiervoor de steun van het rijk. Hierdoor vonden er tussen 1936 en 1938 aanzienlijke huurverlagingen bij de woningwetwoningen plaats. De sociaaldemocraten slaagden er echter niet in de daling in de huren van woningwetwoningen even groot te doen zijn als die van de woningen voor de middengroepen.

De krotopruijing

Behalve aan de huurpolitiek, besteedde de S.D.A.P. in de jaren dertig veel aandacht aan de krotopruijing. Veel woningen die in de periode 1880-1900 waren gebouwd, gingen gebreken vertonen, waardoor het verkrottingsprobleem in snel tempo een enorme omvang dreigde te krijgen. Daarnaast probeerden de sociaaldemocraten de in de jaren twintig gestarte politiek te continueren om de produktie van woningwetwoningen enigszins op peil te houden door de bouw van vervangende woningen voor de krotbewoners.

In veel steden speelde de S.D.A.P. een belangrijke rol bij de totstandkoming van drastische maatregelen tegen de verkrotting. Zo werd in 1930 in Amsterdam door de gemeenteraad een plan goedgekeurd voor de bouw van 1500 woningen ter vervanging van krotten. In hetzelfde jaar werd in Den Haag door de gemeenteraad een voorstel van de sociaaldemocratische wethouder aangenomen voor sanering van de krottenwijken in Scheveningen. In Utrecht steunde de gemeenteraad een voorstel tot sanering van Wijk C. Ook in andere steden kwamen soortgelijke maatregelen tot stand. In het begin van de jaren dertig werd door al deze maatregelen een groot aantal krotten opgeruimd en vervangen.³¹⁰

---

³¹⁰ Zie: 'Gemeentelijke woningbouw', *De Gemeente* 23 (1930) 2, 24; 'Saneeringsplannen', *De Gemeente* 23 (1930) 2, 24, 25; H. van Halewijn, 'Woningverbetering en onbewoonbaarverklaring' in: *50 jaar Woningwet 1902-1952* (Alphen a/d Rijn 1952) 112.

De regering stelde zich aanvankelijk welwillend op tegenover de activiteiten van de gemeenten op het gebied van de krotopruijing. De minister probeerde in 1932 bij de bezuinigingen op de voorschotten voor woningwetwoningen de regelingen ten aanzien van de krotopruijing en -vervanging zoveel mogelijk te ontzien. Wel stelde hij als voorwaarde dat de bouwkosten moesten worden verlaagd. Subsidies op de exploitatiekosten om de nieuwe woningen betaalbaar te maken voor ex-krotbewoners, moesten zoveel mogelijk worden beperkt. De woningen dienden daarom uiterst eenvoudig te zijn. Bij de bouw van eengezinswoningen zou veelal moeten worden volstaan met een woonkeuken en een spoelbakje of schuurtje zou als wasgelegenheid moeten dienen. Het aantal kamers moest zoveel mogelijk worden beperkt. De regering vond het overdreven dat ex-krotbewoners in al te dure en luxueuze woningen werden gehuisvest.³¹¹

Deze betrekkelijk welwillende houding van de regering ten opzichte van de krotopruijing was niet van lange duur. De grootschalige aanpak van het verkrottingsprobleem in veel gemeenten dreigde het rijk financieel zwaar te belasten. Om dit tegen te gaan, probeerde de regering het aantal krotopruijingen te beperken door een aantal onbewoonbaarverklaringen te vernietigen. De S.D.A.P. was hierover uitermate ontstemd en verklaarde dat de vernietigingsbesluiten van de regering op niets stoelden. Toen in 1933 de regering een vernietigingsbesluit beargumenteerde door te stellen dat de betreffende woningen nog gemakkelijk konden worden bewoond door bejaarden, merkte A.J.A. Rikkert niet zonder ironie op: "Is het juist niet een voordeel voor de oudjes, dat alles, de stinkende gootsteen, het privaat (soms zonder deur),(...) het fornuis dat tegelijk dient voor verwarming en voor de bereiding van het middagmaal (ook in de heeten zomer) en de bedstee, alles dus wat de oudjes maar begeeren kunnen, zoo knusjes in één kamertje vereenigd is? En dan de gezelligheid van zoo'n eenkamerwoning, die slechts door een houten schot van een andere éénkamerwoning gescheiden is! Men hoort op die wijze nog eens wat van de bureu."³¹²

---

³¹¹ 'De uitvoering der Woningwet. Een nieuwe aanschrijving', *De Gemeente* 25 (1932) 2, 22-26; A.J.A. Rikkert, 'Woningwetvoorschotten in 1931', *De Gemeente* 25 (1932) 6, 84.

³¹² A.J.A. Rikkert, 'De vernietiging door de kroon van onbewoonbaarverklaringen', *De Gemeente* 26 (1933) 4, 51-57.

De regering was ongevoelig voor de geuite kritiek, hetgeen bleek in 1933 toen bij de wijziging van de Woningwet werd besloten de gezondheidscommissies af te schaffen. Deze hadden sinds de inwerkingtreding van de Woningwet de taak te adviseren over woningverbetering en onbewoonbaarverklaring. De regering vond echter dat deze commissies hun taak niet naar behoren vervulden omdat veel woningen ten onrechte onbewoonbaar werden verklaard. Tevens werd het in stand houden van deze commissies een te zware financiële last voor de rijksoverheid gevonden. Het adviseren over het

Figuur 7. Onbewoonbare woningen in Amsterdam. Onbewoonbaar verklaarde woningen in Amsterdam (Bron: Historisch topografische atlas G.A.A. neg.nr. D38999)

onbewoonbaarverklaren van krotten kon volgens de regering daarom beter door de Inspecteurs van de volkshuisvesting gebeuren. Om de werklast voor de Inspecteurs binnen de perken te houden, werd evenwel de termijn van 30 dagen afgeschaft waarbinnen een bezwaar-

schrift over woningverbetering en onbewoonbaarverklaring moest worden afgehandeld.³¹³

De wetwijziging werd op alle punten door de S.D.A.P. afgekeurd. In de eerste plaats kwam de kritiek van de regering op de gezondheidscommissies er op neer dat de commissies hun werk te goed hadden gedaan. Dit verwijt vond de S.D.A.P. niet erg overtuigend. Volgens de sociaaldemocraten was het belang van de gezondheidscommissies regelmatig aangetoond. De partij wees hierbij op de stimulerende rol die de gezondheidscommissies hadden gespeeld bij het onder druk zetten van gemeentebesturen en bij de stelselmatige aanpak van het verkrottingsprobleem.³¹⁴

Ook geloofde de S.D.A.P. niet dat de Inspecteurs van de Volkshuisvesting de taak van de gezondheidscommissies naar behoren konden overnemen. Regelmatig was gebleken dat de Inspecteurs overbelast waren en onmogelijk extra taken op zich konden nemen. Daarnaast vreesde de partij dat bij de onbewoonbaarverklaring de persoonlijke opvattingen van de Inspecteur een te grote rol zouden gaan spelen. Hierdoor zou in het beleid ten aanzien van de krotopruijing een grote mate van willekeur optreden, zodat een stelselmatige aanpak onmogelijk zou worden. Tevens hadden de sociaaldemocraten kritiek op de afschaffing van de termijn waarbinnen moest worden geadviseerd over woningverbetering en onbewoonbaarverklaring. Door deze afschaffing waren de Inspecteurs niet verplicht binnen afzienbare tijd met een advies te komen. De S.D.A.P. vreesde dat dit de procedures aanzienlijk zou vertragen en een stagnatie van de krotopruijing tot gevolg zou hebben.³¹⁵

Spoedig na de inwerkingtreding van de wijzigingen van de Woningwet kwamen de voorspellingen van de S.D.A.P. ook uit. De krotopruijing zakte weldra in en in 1935 werd een absoluut dieptepunt bereikt (zie tabel 19). Tegelijkertijd nam het aantal krotten snel toe. Zo was het aantal in 1935 in Den Haag opgelopen tot meer dan 1000 en in

---

³¹³ A.J.A. Rikkert, 'De wijziging der Woningwet', *De Gemeente* 26 (1933) 22, 352, 353, 355, 356.

³¹⁴ *Ibidem*, 352, 353.

³¹⁵ *Ibidem*, 353-356.

Amsterdam tot meer dan 2000.³¹⁶ Ook de rest van het land had te kampen met grote aantallen krotten.

In 1935 probeerde de S.D.A.P. daarom de krotopruijing en -vervangjing nieuw leven in te blazen. Zij stelde voor in het kader van de Woningwet woningcommissies samen te stellen uit alle geledingen van de maatschappij. Deze commissies zouden moeten meewerken aan de verbetering van de volkshuisvesting. Volgens de S.D.A.P. waren deze commissies van psychologisch belang omdat ze ervoor konden zorgen dat vertegenwoordigers van de burgerij in al haar geledingen, onafhankelijk van ambtelijke instanties, zouden worden betrokken bij het vraagstuk van de krotopruijing. Tevens zouden de commissies de gemeentebesturen tot een actiever beleid kunnen dwingen.³¹⁷ Van het voorstel is niets terecht gekomen, omdat de S.D.A.P. niet duidelijk maakte welke bevoegdheden deze woningcommissies moesten krijgen.³¹⁸

In de loop van 1936 kwam het verkrottingsprobleem in het middelpunt van de belangstelling te staan. Van steeds meer kanten werd om een krachtdadigere aanpak van het probleem van de onbewoonbare woningen gevraagd. Veel gemeenten gingen als reactie hierop het aantal onbewoonbaarverklaringen opvoeren. Zo werd in Amsterdam, Rotterdam, Groningen en Den Haag begonnen met grootschalige krotopruijingsprojecten. De meeste gemeenten waren echter niet in staat een dergelijk beleid te voeren.³¹⁹ Daarom werd in toenemende mate de regering onder druk gezet om haar terughoudendheid ten aanzien van de krotopruijing te laten varen en tot maatregelen over te gaan.

In 1937 deed de Nationale Woningraad een oproep aan de in dat jaar geïnstalleerde regering om de rijkswojingpolitiek volledig te herzien. Er moest een politiek worden gevoerd die allereerst de slechtste woningen

---

³¹⁶ Voor de gegevens over Den Haag, zie: J. Rensen, 'Moeten de krotten blijven staan? In Den Haag en in Rotterdam ieder staan meer dan 10.000 woningen leeg', *De Gemeente* 29 (1936), 123; Voor de gegevens over Amsterdam, zie: 'De Woningmarkt', *De Gemeente* 30 (1937), 368.

³¹⁷ A.J.A. Rikkert, 'Is de instelling van Woningcommissies noodzakelijk?', *De Gemeente* 30 (1937), 9, 10.

³¹⁸ H. van Halewijn, 'Woningverbetering en onbewoonbaarverklaring', 113.

³¹⁹ 'Onbewoonbaarverklaringen', *De Gemeente* 30 (1937), 236.

door krotopruijing van de woningmarkt zou doen verdwijnen. Daarnaast dienden er maatregelen te worden genomen waardoor van overheidswege verbetering van woningen zou worden gestimuleerd. Tegelijkertijd moest de vervanging van krotten een hogere prioriteit krijgen. De bouw van arbeiderswoningen moest door een betere uitvoering van de financiële paragrafen van de Woningwet worden bevorderd. Om de bouw van arbeiderswoningen verder te vergemakkelijken, stelde de woningraad voor de gemeentebesturen de bevoegdheid te geven om bouwvergunningen te weigeren voor de bouw van woningen waarvoor reeds een overschot bestond (zoals woningen voor de midde-groepen).³²⁰

Pas in 1938 gaf de regering toe aan de druk en nam zij een aantal maatregelen die een oplossing van het verkrottingsprobleem dichterbij moest brengen. Ten eerste besloot de regering de rente op de woningwetvoorschotten te verlagen van 4 naar 3,5 procent. Daarbij werd benadrukt dat de meeste woningwetvoorschotten zouden moeten worden aangewend voor de vervanging van krotten.³²¹ Daarnaast werd een premie ingevoerd voor de verbetering van sterk verwaarloosde woningen. Het betrof hier arbeiderswoningen die in particulier eigendom waren en niet in aanmerking kwamen voor onbewoonbaarverklaring. Ook arbeiderswoningen die geheel waren gefinancierd door woningbouwverenigingen en gemeenten konden met behulp van deze premie worden verbeterd. Woningwetwoningen die waren gebouwd met behulp van rijksvoorschotten kwamen niet voor deze regeling in aanmerking. Voor de verbetering van dergelijke woningen kon aanspraak worden gemaakt op aanvullende voorschotten voor verbetering en modernisering. De hoogte van de premie was vastgesteld op één-derde van de renovatiekosten en kon oplopen tot maximaal f 240,- per woning. De premie zou voor tweederde deel worden gefinancierd door het rijk en voor éénderde deel door de gemeente.³²²

---

³²⁰ 'De Woningmarkt', *De Gemeente* 30 (1937), 368.

³²¹ A.J.A. Rikkert, 'Onbewoonbaarverklaring en krotopruijing', *De Gemeente* 32 (1939), 198.

³²² 'De premie-circulaire inzake verbetering van woningen', *De Gemeente* 31 (1938), 189; J. Bommer, 'De verbetering van "ongewilde" woningen. Commentaar van den hoofdinspecteur der volkshuisvesting', *De Gemeente* 31 (1938), 197-199.

Binnen de S.D.A.P. werd verheugd gereageerd op de regeringsmaatregelen. De partij beschouwde de maatregelen als een stap in de goede richting, ook al vond men het bedrag dat voor deze woningwetvoorschotten was uitgetrokken te laag en de rente die op deze voorschotten moest worden betaald nog te hoog. Het optimisme van de sociaaldemocraten bleek gerechtvaardigd. De maatregelen hadden vrijwel onmiddellijk effect. In 1939 werden er aanzienlijk meer krotten onbewoonbaar verklaard en vervangen en veel meer woningen gerenoveerd dan tevoren (zie tabel 19).

De opleving was echter maar van korte duur. Door de toenemende woningnood en de daarop volgende afname van de leegstand verminderde in de laatste maanden van 1939 het aantal onbewoonbaarverklaringen en het aantal premieverstrekingen voor woningverbetering in flinke mate en in 1940 zelfs dramatisch. De regering, waarin voor het eerst de S.D.A.P. was opgenomen, probeerde het tij nog te keren door de rente op voorschotten voor de vervanging van krotten te verlagen naar 2,5 procent en door meer Inspecteurs van de Volkshuisvesting te benoemen.³²³ Zoals is af te lezen uit tabel 19, waren deze pogingen vergeefs.³²⁴

---

³²³ 'Regeringscirculaires in verband met de tijdsomstandigheden', *De Gemeente* 33 (1940) 2, 20, 21.

³²⁴ De tabel is ontleend aan de gegevens van: H. van Halewijn, 'Woningverbetering en onbewoonbaarverklaring', 117.

Tabel 19. Onbewoonbaarverklearde en ontruimde woningen (1929-1940). Aantal onbewoonbaar verklearde en na onbewoonbaarverklaring ontruimde woningen in de periode 1929-1940.

Jaar	Onbewoonbaarverklearde woningen	Ontruimde onbewoonbaarverklearde woningen
1929	1674	1372
1930	3090	1554
1931	2877	2117
1932	1141	1553
1933	1625	1054
1934	1044	1183
1935	941	568
1936	2197	997
1937	2531	1613
1938	2286	1404
1939	2592	1403
1940	2061	-

Samenvattend kunnen we stellen dat er ondanks alle tegenslagen in de jaren dertig toch relatief veel krotten werden ontruimd. De S.D.A.P. speelde door haar sterke oppositie tegen het regeringsbeleid en door haar vele initiatieven op gemeentelijk niveau een belangrijke rol in de toename van de activiteiten op het gebied van de krotopruijing. Met haar politiek ten aanzien van krotopruijing en woningverbetering was de partij dus redelijk succesvol.

Nieuwe normen voor goede woningbouw

Binnen de S.D.A.P. kwam men in het begin van de jaren dertig tot de conclusie dat in de voorgaande jaren het ideaal van goede arbeiderswoningbouw in onvoldoende mate was gerealiseerd. Door de mislukte pogingen om tot tuinsteden te komen en de economische recessie die tot verdere bezuinigingen op de woningwetbouw leidde, kwam de partij tot de overtuiging dat de idealen ten aanzien van goede arbeiderswoningbouw opnieuw moesten worden overwogen. Deze heroverweging had tot resultaat dat de S.D.A.P. een andere architectuur en stedenbouwkunde ging nastreven.

Een belangrijke rol in deze koerswijziging van de S.D.A.P. speelde een nieuwe stroming binnen de architectuur en stedenbouwkunde die de naam 'Het Nieuwe Bouwen' droeg. De aanhangers van deze stroming

profileerden zich als socialistische architecten.³²⁵ Zij hadden zich in 1928 georganiseerd in het 'Congrès International des Architectes Modernes' (C.I.A.M.). Deze organisatie stelde dat de moderne steden in een chaotische toestand waren geraakt waardoor geen recht werd gedaan aan de werkelijke behoeften van de bevolking. De oorzaak van deze chaos werd gezocht in het kapitalisme, dat de rol van de overheid in de stadsontwikkeling minimaal hield en een sociale solidariteit tegenwerkte. De steden dienden daarom op basis van een wetenschappelijke analyse opnieuw te worden geordend zodat de vier hoofd-functies 'wonen', 'werken', 'recreatie' en 'verkeer' volledig tot hun recht zouden komen. Deze benadering werd door het C.I.A.M. de analyse van de functionele stad genoemd.³²⁶

De meeste zorg zou volgens deze stroming moeten worden besteed aan de woonfunctie van de stad. De woonwijken dienden in die delen van het stedelijk gebied te worden gepland die wat klimaat, bezonning en groenvoorzieningen betreft het gunstigst waren gelegen. Hoge gebouwen die in de wijken de overhand moesten hebben, dienden ver uit elkaar te worden geplaatst zodat er veel gebied vrij zou komen voor groenvoorzieningen. In de buurt van de woonwijken moesten voldoende speel- en sportterreinen, scholen, winkels en andere aan het wonen verbonden voorzieningen worden gecreëerd. Werkgebieden als industrieterreinen dienden door groenzones te worden gescheiden van woongebieden. De afstand tussen het wonen en het werken moest echter tot een minimum worden beperkt. Om de verschillende stadsdelen een maximale bereikbaarheid te geven, dienden de wegen naar functie te worden gedifferentieerd. Onderscheid moest worden gemaakt tussen woonstraten, wijkstraten, doorgaande straten en hoofdverkeerswegen. De hoofdverkeerswegen dienden te worden afgeschermd door groene zones.³²⁷

De architecten van het C.I.A.M. vonden dat de binnensteden, voor zover deze een uitdrukking waren van een vroegere cultuur en als zodanig van belang waren voor de gemeenschap, behouden moesten blijven. Krotten en de woningen die niet meer aan minimale eisen voldeden, dienden evenwel te worden afgebroken. De gebieden die als

---

³²⁵ M. Speijer, 'Het nieuwe bouwen', *De Gemeente* 28 (1935) 28, 14.

³²⁶ L.A. de Klerk, *Op zoek naar de ideale stad*, 290, 291.

³²⁷ *Ibidem*, 291, 292.

gevolg van krotopruijing vrij kwamen, moesten worden gebruikt om in de binnensteden de verschillende functies beter op elkaar af te stemmen. Zo konden op deze plaatsen groenvoorzieningen of verkeerswegen worden gecreëerd. Indien er in de binnensteden woningen werden gebouwd, mocht dit volgens het C.I.A.M. in geen geval leiden tot het kopiëren van oude gebouwen.³²⁸

Binnen de S.D.A.P. werden de ideeën van het C.I.A.M. enthousiast overgenomen. De sociaaldemocraten waren tot de overtuiging gekomen dat een integrale benadering van de stad hard nodig was. In de jaren twintig waren namelijk zeer veel uitbreidingsplannen gerealiseerd die niet of nauwelijks op elkaar waren afgestemd, zodat de bereikbaarheid van de verschillende stadsdelen problematisch dreigde te worden. Het C.I.A.M. bood met zijn integrale benadering van de stadsuitbreiding een oplossing voor dit probleem.³²⁹

In Amsterdam heeft de analyse van de functionele stad al voor de Tweede Wereldoorlog tot resultaten geleid. In deze stad waren in de jaren twintig veel pogingen gedaan om tot een algemeen uitbreidingsplan te komen, maar al deze pogingen waren mislukt. Daarom besloot het gemeentebestuur in 1928 een Afdeling Stadsontwikkeling op te richten, die tot taak kreeg een algemeen uitbreidingsplan op te stellen. In deze afdeling zouden prominente leden van het C.I.A.M. als C. van Eesteren actief zijn.³³⁰

In 1934 presenteerde de Afdeling Stadsontwikkeling het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam (A.U.P.). Het was een integraal plan met de ambitie om alle stedelijke functies voor een lange periode in globale bestemmingen vast te leggen (pas in het jaar 2000 zou het plan zijn gerealiseerd). In het plan stond het geloof in de stad als harmonisch en doelmatig werkend organisme centraal. De Afdeling Stadsontwikkeling probeerde met het A.U.P. een overzicht te geven van het ruimtelijk functioneren van Amsterdam en een beeld te schetsen van de werkelijke behoeften van de bevolking. Hierbij stond een weten-

---

³²⁸ Ibidem, 292.

³²⁹ M. Speijer, 'Het nieuwe bouwen', *De Gemeente* 28 (1935) 28, 14.

³³⁰ M. van den Berg, 'Amsterdam. Hoogtepunten in de stedenbouwkundige ontwikkeling vanaf 1901' in: *Stedenbouw in Nederland, 50 jaar B.N.S.* (Den Haag 1985) 219.

schappelijke benadering centraal. Voor het plan waren vele studies en rapporten gemaakt over onder andere bevolkingsontwikkeling, industrie, recreatie, woningbouw en infrastructuur.³³¹

Het A.U.P. werd in 1935 door de gemeenteraad van Amsterdam aangenomen. De regering keurde het echter aanvankelijk af. Zij had grote moeite met de grote rol van de gemeentelijke overheid en de woningbouwverenigingen die voor de realisatie van het plan onontbeerlijk was. Pas in 1939 slikte de regering haar bezwaren in en keurde het A.U.P. goed. Sindsdien was het plan het uitgangspunt van alle uitbreidingen die in Amsterdam werden uitgevoerd. Met de oplevering van de wijk Bijlmermeer rond 1970, werd het A.U.P. gerealiseerd.³³²

De eerste wijk die in het kader van het plan werd gebouwd, was de tuinwijk Slotermeer. In 1939 stelde de gemeenteraad met steun van de S.D.A.P.-fractie het uitgewerkte plan voor deze wijk vast. Hoewel de uitvoering van Slotermeer pas na de Tweede Wereldoorlog ter hand werd genomen, geeft het ons inzicht in de kwaliteitseisen die in de jaren dertig binnen de S.D.A.P. aan goede woningbouw werden gesteld.

Het opmerkelijkste aspect van de tuinwijk Slotermeer bestond uit het feit dat de wijk werd volgebouwd met gestandaardiseerde etagewoningen, waarvan de meeste in woonblokken van vier lagen werden gebouwd. In de wijk werd de woningbouw genormaliseerd, hetgeen betekende dat er slechts een beperkt aantal typen woonblokken werd gebouwd. De woonblokken waren in L-vormige kavels opgedeeld waarbinnen open hoven ontstonden. De afstand tussen de woonblokken was zodanig, dat tot alle woningen zonlicht kon toetreden. Tussen de woonblokken werden wegen, groenstroken en voorzieningen voor ontwikkeling en ontspanning gecreëerd. In Slotermeer werden de wegen gedifferentieerd naar functie. Zo kwamen er wandelpromenades, fietspaden, woonstraten, wijkstraten, doorgaande straten en hoofdverkeerswegen.³³³

---

³³¹ Ibidem, 219-221.

³³² L.A. de Klerk, 298.

³³³ 'Een nieuwe tuinstad. Voor 40.000 inwoners', *De Gemeente* 32 (1939), 213-215; M. van den Berg, 'Amsterdam. Hoogtepunten in de stedenbouwkundige ontwikkelingen vanaf 1901', 221-222.

Een tuinderijk als Slotermeer verschilde aanzienlijk van de tuinderijken die in de jaren twintig werden gebouwd. In de eerste plaats onderscheidde Slotermeer zich door de etagewoningen. In de oude tuinderijken domineerden de eengezinswoningen. Binnen de S.D.A.P. was er in de jaren dertig kritiek ontstaan op de bouw van eengezinswoningen omdat deze vaak te dicht op elkaar werden gebouwd zodat de ruimte tussen de woningen tot een minimum was beperkt. Door de bouw van etagewoningen was het mogelijk meer ruimte in de wijk te creëren, waardoor voldoende zonlicht en frisse lucht aanwezig waren.

Het tweede verschil betrof de omvang en de indeling. Met de tuinderijk Slotermeer werd definitief gebroken met het dorps karakter van de meeste tuinderijken die in de jaren twintig waren gerealiseerd. Slotermeer was veel groter van opzet en beschikte over veel meer voorzieningen dan de meeste tuinderijken. Daarnaast was Slotermeer in sterkere mate een onderdeel van de stad. Veel tuinderijken uit de jaren twintig waren afzonderlijke kernen die een duidelijk contrast vormden met de omgeving.

Samenvattend kunnen we stellen dat de S.D.A.P. in de jaren dertig de nadruk begon te leggen op grootschalige uitbreidingsplannen waarin veel zorg werd besteed aan een zorgvuldige afstemming van de verschillende stedelijke functies. De ideale woonvorm was daarbij niet langer de eengezinswoning maar de etagewoning in de vorm van gestandaardiseerde bouwblokken.

Planmatige ordening van de volkshuisvesting

Eerder in dit hoofdstuk hebben we gezien, hoe de S.D.A.P. sinds 1932 werd gefrustreerd in haar doel om zoveel mogelijk goede woningwoningen met lage huren te bouwen. Hierdoor werden de sociaaldemocraten gedwongen hun aandacht te verleggen naar de huurpolitiek en de krotopruijing. Deze verschuiving in het beleid ten aanzien van de volkshuisvesting had tot gevolg dat binnen de partij de behoefte ontstond de idealen meer in overeenstemming te brengen met de praktijk. Om aan deze behoefte te voldoen, werd in 1934 en 1935 een rapport opgesteld waarin werd aangegeven hoe een succesvol socialistisch volkshuisvestingsbeleid onder de vigerende economische en politieke omstandigheden zou kunnen worden gevoerd. Dit rapport vormde een onderdeel van het 'Plan van de Arbeid' dat in 1935 uitkwam.

Centraal in het rapport stond de planmatige ordening van de volkshuisvesting. Deze diende volgens een aantal richtlijnen gestalte te krijgen. De eerste richtlijn betrof het in overeenstemming brengen van de woningproductie met de behoefte aan woningen. Men wees hierbij op het grote overschot aan woningen voor de middengroepen en het tekort aan goede en goedkope arbeiderswoningen. Volgens de planmakers moest het aantal woningen voor de middengroepen worden beperkt en het aantal arbeiderswoningen worden verruimd.³³⁴

Met twee soorten maatregelen kon deze doelstelling worden verwezenlijkt. Allereerst wilde men de krotopruijing op grootschalige wijze aanpakken en de productie van goedkope woningwetwoningen vergroten. De woningen voor de laagste huurgroepen zouden hierdoor worden verbeterd en de woningvoorraad voor deze groepen zou worden uitgebreid.³³⁵

Ten tweede wilde men de huren drastisch verlagen. Dit zou enerzijds de daling van de koopkracht als gevolg van de loonsverlagingen remmen en anderzijds de lage inkomensgroepen doen profiteren van de vergroting van de woningvoorraad. Veel mensen die aanvankelijk alleen een arbeiderswoning konden betalen, zouden zich door drastische huurverlagingen ook een goedkope middenklassewoning kunnen veroorloven. Dit zou tot gevolg hebben dat de voorraad arbeiderswoningen onder een kleiner aantal huurders hoefde te worden verdeeld. De allerlaagste huurgroepen zouden hierdoor niet meer gedwongen zijn in een krotwoning te blijven wonen. Om algemene huurverlagingen mogelijk te maken, moest er volgens het Plan van de Arbeid een overheidsorgaan in het leven worden geroepen, dat tot taak kreeg de exploitatie van de gehele woningvoorraad te regelen. In de praktijk zou dat neerkomen op het oprichten van huurcommissies met vergaande bevoegdheden.³³⁶

De tweede richtlijn in de volkshuisvestingsparagraaf van het Plan van de Arbeid had betrekking op de vraag, waar en hoe moest worden gebouwd en betekende een pleidooi voor een integrale planning van

---

³³⁴ J.W. Albarda e.a., *Het plan van de arbeid. Rapport van de commissie uit N.V.V. en S.D.A.P.* (Amsterdam 1935) 223-225

³³⁵ *Ibidem*, 231-235.

³³⁶ *Ibidem*, 229, 244, 245.

stad en platteland. Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam, waarin een grote nadruk werd gelegd op de ordening van de stad door een betere afstemming van de functies wonen, werken, recreatie en verkeer, diende hierbij als voorbeeld. Dergelijke plannen moesten er ook komen voor streken en het hele land. Om de verschillende functies beter op elkaar af te stemmen, zouden architecten zich volgens de planmakers niet alleen bezig moeten houden met woningbouw, maar ook met zogenaamde utiliteitsbouw, zoals de bouw van fabrieken, winkels, werkplaatsen, boerderijen, wegen en bruggen.³³⁷

De derde richtlijn had betrekking op de organisatie van de bouwsector. Volgens de opstellers van het Plan van de Arbeid was de bouwsector onderhevig aan sterk wisselende stemmingen. In de eerste plaats kwam dat door de belangrijke rol die de kredietverlening in de woningbouw speelde. Door de wijze waarop het kredietwezen was georganiseerd, was er allerm minst sprake van een constant aanbod van bouwkapitaal. In perioden van depressie was er sprake van een overvloed aan bouwkapitaal en in tijden van hoogconjunctuur was er sprake van schaarste. Dit had tot gevolg dat het in het ene tijdvak voor de particuliere bouwsector veel eenvoudiger was woningen te bouwen, dan in het andere, hetgeen de continuïteit in de woningvoorziening belemmerde. Daarnaast was een woning een star artikel. In geval van snel groeiende behoeften waren er niet zo snel nieuwe woningen voorhanden. Woningen waren immers niet verplaatsbaar en de bouw ervan nam veel tijd in beslag. Hierdoor werd de bouwsector tot dan toe altijd gekenmerkt door de aanwezigheid van voornamelijk kleine bedrijven die afhankelijk van de omstandigheden sterk in aantal varieerden. De arbeidsmarkt in de bouwsector was dan ook zeer ongeregeld. Perioden van grote werkloosheid en lage lonen werden afgewisseld door tijdvakken met een grotere vraag naar arbeidskrachten en hogere lonen. Mede hierdoor kon de bouwsector niet in de vraag naar woningen voorzien.³³⁸

De opstellers van het Plan van de Arbeid stelden daarom voor de bouwsector door een publieke organisatie te laten regelen (het zogenaamde bouwschap), waarbij gehele steden of districten als organisatorische eenheden zouden worden beschouwd. Hierdoor kon er een

---

³³⁷ Ibidem, 225-229, 237-239.

³³⁸ Ibidem, 226-229.

zekere continuïteit in de uit te voeren werkzaamheden worden geschapen. Ook de kredietverlening voor de woningbouw moest in handen komen van deze organisatie, zodat grond- en woningspeculatie konden worden uitgeschakeld.³³⁹

De vraag is in hoeverre de richtlijnen uit de volkshuisvestingsparagraaf van het Plan van de Arbeid in de praktijk werden uitgevoerd. Met betrekking tot het in overeenstemming brengen van de woningproductie met de vraag naar woningen, kunnen we stellen dat de S.D.A.P. redelijk succesvol was. Hoewel de partij er niet in slaagde de bouw van woningwetwoningen op te voeren, wist zij op het vlak van de krotopruiming en de huurverlagingen vrij veel te bereiken.

Ten opzichte van de vraag waar en hoe moest worden gebouwd, bleef de S.D.A.P. steken in ideeënvorming en voorbereidingen. In de jaren dertig werd dan wel het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam opgesteld, maar de uitvoering van dit plan vond pas na de Tweede Wereldoorlog plaats. Daarnaast zijn er in de jaren dertig nauwelijks streekplannen tot stand gekomen en een nationaal plan is er zelfs helemaal nooit gekomen.

Van de richtlijn ten aanzien van de organisatie van de bouwsector is nooit iets terecht gekomen.

De periode 1929-1940 kort samengevat

De economische malaise die de jaren jaren dertig in haar greep had, leidde aanvankelijk niet tot een daling van de totale woningbouw. In deze periode bestond de woningbouw voor het overgrote deel uit particuliere woningen. De particuliere productie bleef tot 1936 op een hoog niveau, met een korte onderbreking in 1932. Toen de economie zich na 1936 begon te herstellen, trad in de particuliere bouwmarkt een recessie in die tot ver in de jaren veertig voortduurde. De particuliere bouwmarkt was in deze periode dus anticyclisch van karakter.

De productie van woningwetwoningen volgde de conjunctuur daarentegen wel. Tot 1932 was nog sprake van een toename van de woning-

---

³³⁹ Ibidem, 239-245.

wetbouw, maar na 1932 daalde de produktie van gemeente- en verenigingswoningen als gevolg van de hypotheekcrisis en de regerings-bezuinigingen op de woningwetvoorschotten. Deze tegengestelde ontwikkelingen hadden tot gevolg, dat er een groot overschot ontstond aan woningen voor de middengroepen en een groot tekort aan goedkope arbeiderswoningen.

De S.D.A.P. zag in het begin van de jaren dertig het opvoeren van de bouw van woningwetwoningen als de beste oplossing voor het tegengaan van deze ontwikkelingen. Maar deze politiek mislukte. De regering zag in de hoge produktie van particuliere woningen een reden om te bezuinigen op de voorschotten voor de bouw van woningwetwoningen, zodat de woningwetbouw vrijwel stil kwam te liggen. De sociaaldemocraten werden hierdoor gedwongen de nadruk in hun volkshuisvestingsbeleid te verleggen naar de huurpolitiek en de krotopruiming.

Met de huurpolitiek van de S.D.A.P. probeerde men bij de woningwetwoningen even grote huurverlagingen te doen plaats vinden als bij de particuliere middenklassewoningen. Daarin slaagde men evenwel niet. De huren van particuliere middenklassewoningen daalden sneller dan die van woningwetwoningen. Desondanks werden er bij de woningwetwoningen aanzienlijke huurverlagingen doorgevoerd, zodat de partij in haar huurpolitiek toch nog redelijk succesvol was.

Met de krotopruiming had de S.D.A.P. meer succes. Vooral via de gemeentelijke politiek wist de partij in deze jaren gedaan te krijgen dat veel krotten werden ontruimd en vervangen, ondanks forse tegenwerking van de regering. Als gevolg hiervan werden er in de jaren dertig, met uitzondering van de jaren 1934 en 1935, meer krotten opgeruimd en vervangen dan in de decennia ervoor.

Veel meer wist de S.D.A.P. niet te bereiken, reden waarom de sociaaldemocraten zich actiever gingen bezighouden met het maken van grootschalige stedenbouwkundige plannen die in de toekomst moesten worden verwezenlijkt. Onder invloed van een groep socialistische architecten die zich hadden georganiseerd in het Congrès International des Architectes Modernes werden nieuwe normen voor goede woningbouw en stedenbouw opgesteld. Deze kwamen neer op enerzijds de gestandaardiseerde etagewoning als ideale woonvorm en anderzijds een betere afstemming van de stedelijke functies wonen, werken, recreatie en verkeer. In overeenstemming met deze nieuwe

normen werd in Amsterdam een integraal uitbreidingsplan voor de gehele stad opgesteld. Met de uitvoering van het Algemeen Uitbreidingsplan voor Amsterdam is men pas na de Tweede Wereldoorlog begonnen. Het oude ideaal van de eengezinswoning in relatief geïsoleerd gelegen tuindorpen werd definitief over boord gezet.

De S.D.A.P. probeerde tevens haar doelstellingen op het gebied van de volkshuisvesting opnieuw te formuleren. In 1935 werd daartoe een poging ondernomen met de presentatie van het Plan van de Arbeid. In de volkshuisvestingsparagraaf van dit plan stond een planmatige ordening van de volkshuisvesting centraal. Deze moest tot stand komen door een betere afstemming van de woningbouw op de woningbehoefte, een planmatige ordening van de woningbouw door het opstellen van uitbreidingsplannen, streekplannen en een nationaal plan en een betere organisatie van de bouwsector door het oprichten van bouwschappen. Veel van deze ideeën zijn nooit verwezenlijkt.

Het volkshuisvestingsbeleid van de S.D.A.P. zette in de jaren dertig dus niet veel zoden aan de dijk. Door de economische en politieke omstandigheden was de S.D.A.P. niet in staat op het gebied van de volkshuisvesting grote successen te behalen.

Hoofdstuk 6. Conclusie

In de periode 1894-1940 was het centrale doel van de S.D.A.P. op het gebied van de volkshuisvesting te komen tot een aanzienlijke verhoging van het aanbod van arbeiderswoningen. Idealiter dienden dit woningen te zijn die in opdracht van de overheden werden gebouwd, door die overheden werden beheerd en ook betaalbaar waren voor de minder draagkrachtige arbeiders. Vanzelfsprekend moesten deze woningen van een zo hoog mogelijke kwaliteit zijn. Het doel maakte deel uit van een breder streven om de levensomstandigheden van arbeiders te verbeteren. Ook bood het volkshuisvestingsbeleid een middel tot propaganda voor het socialisme. De mate waarin het centrale doel werd verwezenlijkt, hing af van verschillende factoren. De perioden die wij hebben onderscheiden, kenmerkten zich door de dominantie van één of meer van deze factoren.

De eerste periode stond in het teken van de totstandkoming van de Woningwet en de pogingen van de S.D.A.P. om de mogelijkheden die deze wet bood volop te benutten. De aanneming van de Woningwet in 1901 suggereerde dat de politiek erkende dat de slechte woonomstandigheden waarin een groot deel van de Nederlandse bevolking leefde, moesten worden bestreden. Door de economische hoogconjunctuur beschikten de overheden ook over goede financiële mogelijkheden om de woningwetbouw te subsidiëren. De politieke bereidwilligheid bleek echter te gering. Ondanks de pressie van de S.D.A.P. om de Woningwet voortvarend toe te passen, kwam hier weinig van terecht.

Het beginsel van de 'nachtwakerstaat' weerhield nog veel politici ervan de staat een dominante rol te laten spelen in de volkshuisvesting. De mening dat het particuliere initiatief de hoofdverantwoordelijke was voor de volkshuisvesting, leidde ertoe dat men in deze tijd van economische hoogconjunctuur geneigd was elke maatregel tegen te houden die het particuliere initiatief kon belemmeren. Woningwetbouw werd gezien als een oneigenlijke concurrentie voor het particuliere initiatief. Toch was hier sprake van een misplaatste angst. Woningwetbouw betekende voor de particuliere bouwondernemers en verstrekkers van hypothecaire leningen nauwelijks een bedreiging. Alleen voor de particuliere verhuurders kon woningwetbouw concurrentie betekenen. Door massale woningwetbouw zouden de particuliere huren immers in neerwaartse richting worden gedrukt. Voorlopig stond de S.D.A.P. echter

alleen in haar stellingname dat de Woningwet grootschalig moest worden toegepast. Voor massale woningwetbouw hoefden de particuliere verhuurders niet te vrezten.

In de tweede periode die wij hebben onderscheiden (1914-1921) had de S.D.A.P. bij het stimuleren van grootschalige woningwetbouw meer succes. In dit tijdvak vond een enorme produktie van woningwetwoningen plaats. Als reden van de politieke ommekeer die hiervoor nodig was, kan worden genoemd het ineensstorten van de particuliere bouwmarkt tijdens de Eerste Wereldoorlog ten gevolge van de hoge bouwkosten. Het gegeven dat de particuliere bouwondernemers nauwelijks in staat waren bouwactiviteiten te ontplooiën alsmede de stijgende woningnood, leidden ertoe dat de S.D.A.P. bij de andere partijen meer steun vond voor haar stellingname dat de overheden op het gebied van de volkshuisvesting moesten ingrijpen. De overheidsinterventie die hiervan het gevolg was, betrof vooral de produktie van woningen. De produktie-omvang werd zo belangrijk geacht, dat men concessies deed ten opzichte van de kwaliteit van de woningen. De huurmaatregelen die de regering nam om de huren laag te houden, sorteerden weinig effect. Alleen door een nog grootschaligere woningwetbouw kon een structurele oplossing voor het probleem van de te hoge huren worden geboden.

Tussen 1921 en 1929 (de derde periode) bleek dat de uitwerking van de Eerste Wereldoorlog op het volkshuisvestingsbeleid niet van blijvende aard was. De massale woningwetbouw die vlak na de oorlog plaatsvond, lenigde weliswaar de ergste woningnood, maar betekende ook een zware last voor de overheidsfinanciën. De regering begon zich te realiseren dat de woningwetbouw de bouwkosten in deze periode hoog hield en de particuliere huren laag. Om het particuliere initiatief te ondersteunen, zette de regering de subsidiëring van de woningwetbouw stop, hetgeen werd gerechtvaardigd door te stellen dat tegen de woningnood inmiddels in voldoende mate was opgetreden. De S.D.A.P. benadrukte dat van een oplossing van de woningnood nog geenszins sprake was. Wederom was de partij echter niet in staat om omvangrijkere woningwetbouw af te dwingen. Zelfs het herstel van de economie na 1925 bracht geen verandering in het standpunt van de regering. Men bleef erbij dat woningwetbouw in principe uitzondering moest zijn. Voortaan werden alleen nog voor speciale doelgroepen subsidies verleend. Noodgedwongen wijzigde de S.D.A.P. haar strategie. De structurele benadering van het vergroten van het aanbod van woningwetwoningen werd vervangen door een oriëntatie op meer

'marginale' activiteiten, zoals de krotopruiming, de bouw van tuindorpen en het aanleren van beschaafd woongedrag aan ontoelaatbare arbeidersgezinnen.

De periode 1929-1940 werd gekenmerkt door een verdere afname van de woningwetbouw en een omvangrijke produktie van particuliere woningen. Deze tegengestelde ontwikkelingen leidden ertoe dat het tekort aan arbeiderswoningen toenam, terwijl er bij de woningen voor de middengroepen een overschot ontstond. De onmacht waarmee de S.D.A.P. op het terrein van de volkshuisvesting in de jaren dertig werd geconfronteerd, leidde tot een andere benadering van haar centrale doelstelling. Uitgangspunt werd de planmatige ordening van de volkshuisvesting door een betere afstemming van de woningbouw op de woningbehoefte middels het opstellen van integrale uitbreidingsplannen, streekplannen en nationale plannen en een betere organisatie van het bouwbedrijf door middel van bouwschappen. De termijn waarin de doelstellingen dienden te worden verwezenlijkt, werd hiermee verlengd. Gezien de lange periode die de plannen besloegen, kwam het in deze jaren nog niet tot uitvoering van de gehele plannen.

Toch probeerde de S.D.A.P. ook op korte termijn inhoud te geven aan de plannen. Krotopruiming bood hiervoor een geschikt middel. Ondanks tegenwerking van de regering wist de partij op dit terrein veel gedaan te krijgen. Een ander middel bestond uit een betere verdeling van de bestaande woningvoorraad over de verschillende huurgroepen. De S.D.A.P. streefde in dit kader naar algemene huurverlagingen. De huren van woningwetwoningen dienden even sterk te dalen, als die van de woningen voor de middengroepen. In deze doelstelling is de partij evenwel niet geslaagd.

We kunnen de conclusie trekken, dat de S.D.A.P. alleen in situaties van absolute nood veel kon bereiken op het gebied van de volkshuisvesting. In de politiek overheerste nog steeds het principe van de nachtwakerstaat. Overheidsingrijpen werd slechts in uitzonderlijke situaties toelaatbaar geacht; alleen als het particuliere initiatief met geen mogelijkheid in de woningbehoefte kon voorzien. In de periode 1894-1940 was hiervan alleen direct na de Eerste Wereldoorlog sprake. De hoge bouwkosten maakten het voor het particuliere initiatief in die jaren onrendabel om woningen te bouwen. Doordat de hoge bouwkosten verband hielden met de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog, hadden deze een uitzonderlijk karakter.

Over het algemeen reageerde de particuliere bouwmarkt gevoelig op de conjunctuur. In tijden van recessie werden investeringen in de bouw minder riskant geacht dan investeringen in andere sectoren van de economie, hetgeen leidde tot een verhoogde produktie van particuliere woningen en een lagere produktie van woningwetwoningen. Woningwetbouw was immers direct afhankelijk van overheidssubsidies, waarvoor in tijden van laagconjunctuur minder financiële ruimte bestond. De overheden kozen er dan voor de produktie van woningen te laten verzorgen door het particuliere initiatief.

In tijden van hoogconjunctuur waren de overheidsfinanciën veel ruimer, waardoor woningwetbouw beter betaalbaar was en er in de regel meer woningwetwoningen werden gebouwd. De produktie van woningwetwoningen werd door de overheden echter vrijwel altijd beperkt gehouden. De centrale overheid en de meeste gemeenten gingen ervan uit dat woningwetbouw alleen een aanvulling op de particuliere woningbouw mocht zijn. Het particuliere initiatief mocht geen concurrentie ondervinden van de woningwetbouw. Hier kwam bij dat men vond, dat in deze voor de particuliere bouw minder gunstige tijden de belangen van de particuliere bouwondernemers juist extra dienden te worden beschermd.

De S.D.A.P. stond alleen in het standpunt dat de particuliere bouw moest worden vervangen door woningwetbouw. Doordat de partij in de landelijke politiek over een te geringe invloed beschikte, kon dit doel niet worden bereikt. Op gemeentelijk niveau beschikte de partij soms over grote invloed waardoor de nevendoeleinden van de partij aldaar met meer succes konden worden nagestreefd. Wat betreft krot-opruiming, huurpolitiek en architectonische en stedenbouwkundige verbetering van de woningbouw kon de partij zelfs een leidinggevende rol spelen. Hoe verder het centrale doel verwijderd bleek, hoe actiever de S.D.A.P. zich in haar volkshuisvestingsbeleid opstelde om deze nevendoeleinden te bereiken. De bestaande mogelijkheden waren dus van grote invloed op de beleidskeuzen van de S.D.A.P.. Deze mogelijkheden werden in toenemende mate bepaald door het beleid van de regering, die het volkshuisvestingsbeleid steeds meer naar zich toe trok, hetgeen ten koste ging van de beleidsruimte van de gemeenten. Door deze ontwikkeling was de S.D.A.P. op het gebied van de volkshuisvesting minder invloedrijk dan zij had willen zijn. De partij moest lijdzaam toezien dat vooral voor de minder draagkrachtige arbeiders de woonomstandigheden niet konden worden verbeterd.

Bijlage A. Literatuurlijst

Publikaties met auteursnamen

Albarda, J.W. e.a., *Het plan van de arbeid. Rapport van de commissie uit N.V.V. en S.D.A.P.* (Amsterdam 1935).

Ankersmit, J.F., 'Gemeentelijke woningbouw 1', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 8 (1915) 88.

Ankersmit, J.F. en F.M. Wibaut, 'Onderschrift', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 10 (1917) 118, 970-971.

Ankersmit, J.F., 'De redding uit den woningnood', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 11 (1918) 3, 17-19.

Ankersmit, J.F., 'De woningbouw bedreigd', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 9 (1916) 106, 867-868.

Ankersmit, J.F., 'Het woning- en bouwkapitaal in aktie', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 7 (1913) 77, 644.

Ankersmit, J.F., 'De woningnood', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 10 (1917) 117, 961-962.

Ankersmit, J.F., 'De woningwet op zij gezet', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 18 (1925) 13, 193-196.

Berg, M. van den, 'Amsterdam. Hoogtepunten in de stedenbouwkundige ontwikkeling vanaf 1901' in: *Stedenbouw in Nederland, 50 jaar B.N.S.* ('s-Gravenhage 1985) 216-226.

Bergh, G. van den, 'Nogmaals: de vernietiging van de Huurverordeningen', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 20 (1927) 21, 330-333.

Bommer, J., 'Organen bij de uitvoering van de wet. De woningbouwvereniging' in: *50 Jaar Woningwet 1902-1952. Gedenkboek samengesteld in opdracht van de Centrale Directie van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting en het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw* (Alphen a/d Rijn 1952) 56-64.

Bommer, J., 'Het rapport der commissie Vliegen', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 25 (1932) 7, 99-105.

Bommer, J., 'De verbetering van "ongewilde" woningen. Commentaar van den hoofdinspecteur der volkshuisvesting', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 31 (1938), 197-199.

Borrie, G.W., *F.M. Wibaut. Mens en magistraat* ('s-Gravenhage 1987).

Bosmans, J., 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland 1918-1940' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden deel 14* (Haarlem 1979) 200-254.

Dercksen, A. en L. Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970* (Amsterdam 1987).

Glasz, Ch., *Hypotheekbanken en woningmarkt in Nederland* (Haarlem 1935).

Grinberg, D.I., *Housing in the Netherlands 1900-1940* (Delft 1977).

Halewijn, H. van, 'Woningverbetering en onbewoonbaarverklaring' in: *50 Jaar Woningwet 1902-1952. Gedenkboek samengesteld in opdracht van de Centrale Directie van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting en het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw* (Alphen a/d Rijn 1952) 106-117.

Hudig, D., 'Beter bouw', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 12 (1919) 4, 25-26.

Hudig, D., 'De Nationale Woningraad' *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 10 (1917) 118, 969-970.

Jonge, J.A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Nijmegen 1976).

Keesing, F.A.G., *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939* (Nijmegen 1978).

Keppler, A., 'Het Amsterdamsche Uitbreidingsplan Zuid', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 9 (1916) 105.6, 857-859.

Keppler, A., *Gemeentelijke Woningbouw* (Amsterdam 1913).

Keppler, A., 'De herziening van de Woningwet', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 3 (1909) 36, 291-292.

Keppler, A. en F.M. Wibaut, *De gemeente en de volkshuisvesting* (Amsterdam z.j.).

Keppler, A., 'De huurprijsclausule', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 4 (1910) 46, 371-372.

Keppler, A., 'Klein-woningbouw in Amsterdam', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 7 (1913) 75, 626.

Keppler, A., 'Nationale Woningraad', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 7 (1913) 77, 643.

Keppler, A., 'De Woningeisch', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 11 (1918) 12, 89-90.

Keppler, A., 'Woningverbetering ten plattelande', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 3 (1909) 31, 243-244.

Klerk, L.A. de, *Op zoek naar de ideale stad* (Deventer 1980).

Landgraaf, A.W. de, 'De Bouwverenigingen en de huren', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 25 (1932) 3, 37-39.

Lindeyer, G.F., 'Woningtoestanden in de steden en op het platteland', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 6 (1912) 63, 511-512.

Maas, P.F., *Sociaal-democratische gemeentepolitiek 1894-1929* ('s-Gravenhage 1985).

Meer, T. van der e.a. (red.), *De S.D.A.P. en de kiesrechtstrijd. De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie. 1894-1913* (Amsterdam 1981).

Minderaa, J.T., 'Kiesrecht en onderwijs' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 13* (Haarlem 1978) 432-438.

Minderaa, J.T., 'De politieke partijen' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 13* (Haarlem 1978) 439-461.

Minderaa, J.T., 'Vermenging van staat en maatschappij' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 13* (Haarlem 1978) 462-473.

Moltzer, M.J.A., 'Woningen voor groote gezinnen', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 12 (1919) 5, 37-38.

Nieboer, H.J., 'Het Woningnoodontwerp' *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 11 (1918) 4, 26-27.

Nycolaas, J., *Volkshuisvesting. Een bijdrage tot de geschiedenis van woningbouw en woningbouwbeleid in Nederland, met name sedert 1945* (Nijmegen 1974).

Ploeg, H., 'Woningen voor sociaal-zwakken en voor economisch-zwakken', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 22 (1929) 16, 241-243.

Regt, A. de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (Amsterdam 1985).

Rensen, J., 'Kunnen de huurwetten verdwijnen?', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 17 (1924) 21, 321-325.

Rensen, J., 'Moeten de krotten blijven staan. In Den Haag en in Rotterdam ieder staan meer dan 10.000 woningen leeg', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 29 (1936), 123.

Rikkert, A.J.A., 'Is de instelling van Woningcommissies noodzakelijk?', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 30 (1937), 8-10.

Rikkert, A.J.A., 'Onbewoonbaarverklaring en krotopruiming', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 32 (1939), 198-200.

Rikkert, A.J.A., 'De rijksbegroting en de woningbouw. Is limitering der huren bij de particuliere woningbouw mogelijk?', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 27 (1934) 23, 356-362.

Rikkert, A.J.A., 'De vernietiging door de Kroon van onbewoonbaarverklaringen', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 26 (1933) 4, 51-57.

Rikkert, A.J.A., 'De volkshuisvesting in 1932', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 26 (1933) 12, 180-183.

Rikkert, A.J.A., 'De voorschotten ingevolge de Woningwet', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 23 (1930) 11, 165-167.

Rikkert, A.J.A., 'De wijziging der woningwet', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 26 (1933) 22/23, 352-357, 366-367.

Rikkert, A.J.A., 'Woningstatistiek' in: *50 Jaar Woningwet 1902-1952. Gedenkboek samengesteld in opdracht van de Centrale Directie van de Wederopbouw en de Volkshuisvesting van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting en het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw* (Alphen a/d Rijn 1952) 96-105.

Rikkert, A.J.A., 'Woningvoorschotten', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 29 (1936), 204-205.

Rikkert, A.J.A., 'Woningvoorschotten .... en nog iets', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 28 (1935) 6/7, 85-91, 103-110.

Rikkert, A.J.A., 'Woningvoorschotten gedurende de laatste vijf jaren', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 30 (1937), 158-159.

Rikkert, A.J.A., 'Woningvoorschotten in 1930', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 24 (1931) 5, 65-67.

Rikkert, A.J.A., 'Woningvoorschotten in 1932 .... en nog iets', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 26 (1933) 7, 97-107.

Rikkert, A.J.A., 'Woningwetvoorschotten in 1931', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 25 (1932) 6, 83-84.

Rikkert, A.J.A., 'Woningwetvoorschotten in 1933 .... en nog iets', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 27 (1934) 17, 266-268.

Rooyen, M. van, 'Politieke achtergronden van de tuinstad' in: P.M.M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het verleden. 17e - 20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie* (Amsterdam 1987) 157-170.

Rossen, M.J.J.G., *Het gemeentelijk volkshuisvestingsbeleid in Nederland. Een comparatief onderzoek in Tilburg en Enschede (1900-1925)* (Tilburg 1988).

Rueter, Th., 'Een tuinstad in het Gooi', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 15 (1922) 23/24, 177-179, 187-188.

Ruijter, P. de, *Voor volkshuisvesting en stedenbouw* (Utrecht 1987).

Schrijver, R. de, 'De woningbouw in uitvoering', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 21 (1928) 13, 201-203.

Snelders, S., 'Het heilig ideaal: de verbetering der volkshuisvesting. Arie Keppler en de woningpolitiek van de S.D.A.P. in Amsterdam', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1989) 3, 245-273.

Speijer, M., 'Het nieuwe bouwen', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 28 (1935) 28, 14.

Tak, P.L., 'De Woningwet', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 1 (1907) 7, 1-2.

Tijn, Th. van, 'Het algemeen karakter van het tijdvak 1895-1914' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 13* (Haarlem 1978) 306-326.

Tijn, Th. van, 'De sociale bewegingen van circa 1895 tot 1914' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 13* (Haarlem 1978) 314-326.

Tijn, Th. van, 'De volkswoningen en de overheid' in: P.M.M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het verleden, 17e - 20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie* (Amsterdam 1987) 49-54.

Veen, D.J. van der, 'Bestedingen aan huur door arbeidersgezinnen aan het begin van de 20e eeuw' in: P.M.M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het verleden, 17e - 20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie* (Amsterdam 1987) 39-48.

Vrijenhoek, M., 'Bouw van woningen voor toezichtvereischende gezinnen', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 15 (1922) 13, 97-99.

Wibaut, F.M., 'Aankoop van grond door de Gemeente voor toekomstige behoefte', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 6 (1912) 60, 485-487.

Wibaut, F.M., 'Het bedreigde erfpachtstelsel te Amsterdam', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 3 (1909) 34, 273-274.

Wibaut, F.M., 'De herziening der Woningwet', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 6 (1912) 62/64, 501-503, 510-511, 517-519.

Wibaut, F.M., 'Gemeentelijke grondpolitiek ook voor kleine gemeenten en Erfpacht', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 5 (1911) 51, 414-415.

Wibaut, F.M., 'Gemeentelijke Woningbouw', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 5 (1911) 54, 434-437.

Wibaut, F.M., 'De komende woningnood te Amsterdam' *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 5 (1911) 49, 397-398.

Wibaut, F.M., 'Maatstaf voor woninghuren bij woningverenigingen', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 1 (1907) 8, 1-3.

Wibaut, F.M., 'Onbewoonbaarverklaring en woninggebrek', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 6 (1912) 61, 493-495.

Wibaut, F.M., 'Onteigening voor uitbreidingsplannen', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 6 (1912) 68, 561-564.

Wibaut, F.M., 'De Regeering en de Woningwet', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsliden* 3 (1909) 26, 201-204.

Wibaut, F.M. e.a., *Het Socialisatievraagstuk. Rapport uitgebracht door de commissie aangewezen uit de S.D.A.P.* (Amsterdam 1920).

Wibaut, F.M., 'Uitvoering der Woningwet', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsliden* 1 (1907) 6, 1-3.

Wibaut, F.M., 'De vrijheid van Woninghuurders ten opzichte van woningeigenaars', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsliden* 6 (1912) 62, 506.

Wibaut, F.M., 'Wat de Amsterdamsche Woningtelling ons leert', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsliden* 4 (1910) 41, 325-327.

Wibaut, F.M., 'De werking van uitbreiding van woningaanbod op de woninghuren', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsliden* 5 (1911) 50, 405-406.

Wibaut, F.M., 'Woninggebrek geen reden om onbewoonbaarverklaring te mogen uitstellen', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsliden* 4 (1910) 37, 297-298.

Wibaut, F.M., 'Woningnood en onbewoonbaarverklaring', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsliden* 5 (1911) 48, 390-391.

Wibaut, F.M., 'Het woningvraagstuk', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsliden* 7 (1913) 78, 645-648.

Zanden, J.L. van en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1989).

Publikaties zonder auteursnamen

'Aflissingstermijn voor voorschotten ingevolge de woningwet', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 1 (1907) 2, 5-6.

'De algemeene huurverhoging', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 16 (1923) 17, 132-133.

Beter Wonen 1913-1938; Gedenkboek, gewijd aan het werk der woningbouwvereeningen, uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Nationale Woningraad (Amsterdam 1938).

'Bouwkapitaal voor woningbouw', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 17 (1924) 18, 284-285.

'Drie wetsontwerpen', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 13 (1920) 3.

'Erfpacht', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 5 (1911) 56, 459.

'Gemeentelijke woningbouw', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 23 (1930) 2, 24.

'De gemeenteraden en de ondermijning der Woningwet', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 14 (1921) 14/15, 105, 114-115.

'Georganiseerd verzet tegen de Woningwet', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 3 (1909) 30, 236.

'Herziening der Woningwet', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 1 (1907) 10, 4-5.

- 'Het hurenprobleem', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 18 (1925) 14, 223.
- 'Huurverlaging voor woningwetwoningen', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 27 (1933) 11, 169-170.
- 'De huurverordeningen', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 20 (1927) 19, 304.
- 'Hypotheek voor arbeiderswoningen', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 17 (1924) 16, 252.
- 'De intrekking van de huurwetten', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 20 (1927) 7, 105.
- 'Jongste woningcirculaire', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 15 (1922) 24, 189.
- 'Een nieuwe tuinstad. Voor 40.000 inwoners', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 32 (1939), 213-215.
- 'De nieuwste woningcirculaire', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 14 (1921) 13, 97-98.
- 'Nog 25 jaar krotten', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 18 (1925) 14, 215-216.
- 'Normalisatie in de woningbouw', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 13 (1920) 2, 11-13.
- 'Onbewoonbaarverklaringen', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 30 (1937), 236.

'De premie-circulaire inzake verbetering van woningen', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 31 (1938), 189.

'Reaktionaire Woningpolitiek', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 18 (1925) 21, 233-234.

'Regeringscirculaires in verband met de tijdsomstandigheden', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 33 (1940) 2, 20-21.

'Rijkswoninghuren', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 18 (1925) 13, 201-203.

'Saneeringsplannen', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 23 (1930) 2, 24-25.

'Schadevergoeding voor den opstal?', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 4 (1910) 38, 303-305.

Statistische jaarverslagen van de gemeente Amsterdam 1909-1940 (Amsterdam 1910-1941).

'Tegen de huurkommissies', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 16 (1923) 19, 150.

Uitkomsten der woningtelling gehouden in de laatste maanden van 1919 in gemeenten met meer dan 2000 inwoners en in enkele kleinere gemeenten, uitgave van het Centraal Bureau voor de Statistiek ('s-Gravenhage 1921).

'De uitvoering der Woningwet. Een nieuwe aanschrijving', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 25 (1932) 2, 22-26.

'Versnelling van den woningbouw', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 12 (1919) 7, 51-52.

'De vertraagde vereenigingsbouw', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 14 (1921) 24, 182.

'Voorbereiding van wijziging der Woningwet', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 2 (1908) 18, 134.

'Woningbouw door Woningvereeniging of rechtstreeks door de Gemeente?', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 1 (1907) 9, 4-5.

'Woningbouw in Amsterdam', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 2 (1908) 15, 119-120.

'Woningbouw: nogmaals de beruchte circulaire van den minister van arbeid van 1 juni 1921', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 15 (1922) 10, 73-74.

'Woning en armoede', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 16 (1923) 7, 55.

'Woningen voor ontoelaatbare gezinnen', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 17 (1924) 20, 312-313.

'Woningexploitatie met overheidssteun', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 26 (1933) 12, 185-186.

'Woninghuren', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 16 (1923) 6, 44.

'De Woninghuren moeten omlaag', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 26 (1933) 15, 223-226.

'De Woningmarkt', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 30 (1937) 9, 10.

'Het woningnoodcongres', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 11 (1918) 2, 9-10.

'Woningpolitiek van de regeering', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 15 (1922) 1, 4.

'Het woningtekort', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 14 (1921) 11, 87.

'De woningvoorziening in 1925', *De Gemeente. Orgaan van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 18 (1925) 2, 42-44.

De woningwet 1902-1929. Gedenkboek samengesteld ter gelegenheid van de tentoonstelling gehouden te Amsterdam 18-27 oktober 1930 bij het 12 1/2-jarig bestaan van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw (Amsterdam 1930).

'Het woningwetdebat in de Tweede Kamer', *De Gemeente. Maandblad van de Vereeniging van sociaaldemocratische gemeenteraadsleden* 1 (1907) 1, 3-4.

Trefwoordenregister

A

aanbestedingen 6
aflossingstermijn 16, 33, 129
Amsterdam
    Afdeling Stadsontwikkeling 142
    Algemeen Uitbreidingsplan voor
    Amsterdam (A.U.P.) 99, 142
    Amsterdamse School 76
    Dienst Bouw en
    Woningtoezicht 57
arbeiderscultuur 108
arbeiderswijken 74
A.J.C. 101

B

bejaarden 134
bevolkingsdichtheid 98
bezonning 141
bezuurschriften 17, 34, 136
bijdragen en subsidies
    bouwsubsidies 16, 22, 54, 82,
    109
    crisisbijdragen 64
    exploitatiebijdragen 56, 67, 79,
    93, 116, 126
    genningsbijdragen 49
    materiaalprijsbijdragen 64
    rijksbijdragen 9, 49, 86, 93, 109,
    130
    rijksvoorschotten 9, 39, 63, 78,
    97, 109, 124, 138
    sociaal-achterlijkheidsbijdragen 63
Bouw- en woningcommissies 37,
137
Bouw- en woningtoezicht 32, 99
bouwcrisis 49, 120
bouwkosten
    loonkosten 47, 68

bouwkosten (*vervolg*)
    materiaalkosten 49, 64, 101, 113
    onderhoudskosten 17, 68, 114
    productiekosten 54, 79, 114
    renovatiekosten 138
    stichtingskosten 47, 62
    transportkosten 48
    verhuiskosten 18
bouwmaterialen
    Centrale Bouwmaterialenvoor-
    ziening 60
    materiaalprijsbijdragen 49
bouwsector
    bouwondernemers 42, 64, 114,
    120
    bouwplannen 73, 85, 116
    bouwschappen 146
    organisatie 146

C

Centraal Bureau voor de Statistiek
(C.B.S.) 2, 52
Centraal Bureau voor Sociale
Adviezen (C.B.S.A.) 23
Congrès International des
Architectes Modernes
(C.I.A.M.) 141

D

daklozen 103
demografische ontwikkelingen
    bevolkingstoename 7, 25, 52
    geboortecijfer 25
    huwelijksfrequentie 25
    sterftecijfer 25
Den Haag
    Dienst Stadsontwikkeling 57

departementen
Arbeid 63, 127
Binnenlandse Zaken 33, 63
Financiën 44, 127
Waterstaat 60

E

economisch
urgentieprogramma 129
Eerste Wereldoorlog 47, 54, 73,
102, 126
eigenbouwers 7
eigenhuizenbezit 64
erfpacht
pachtsom 39
stelsel 39
termijn 40

F

functionele stad 141

G

geheelonthouders 101
geluidsoverlast 74
gemeenschappelijk woningbezit 80
gemeente-uitbreidingen 39
gemeentelijke woningdiensten 57,
101
gemeenteprogramma's 77
gestandaardiseerde
etagewoningen 143
gezinsleven 25, 74, 96
gouden standaard 117
groeisteden 62
groenvoorzieningen
groenstroken 76, 143
parken 78, 96
plantsoenen 78
grondpolitiek
eigenaren van grond 18, 37
prijzen van grond 32, 98

grote gezinnen 72, 78, 86

H

heropvoedingswerk 103
heroriëntatie 4
huiselijkheid 74
huren
huurcommissies 66, 81, 94, 129,
145
huurmaatregelen 66, 78
huuropbrengsten 66, 80, 114
huuropzegging 38, 66, 94
huurpolitiek 66, 82, 93, 125, 144
huurprijzen
huurdalingen 114, 132
huurgroepen 37, 52, 67, 92,
120, 124, 145
huuropdrijving 66
huurprijsclausule 16, 31, 41
huurstijgingen 66, 78, 94
huurverhogingen 48, 54, 94,
125
huurverlagingen 117, 124
kostprijsniveau 41, 66, 78
marktprijzen 16, 41
huurschuld 102
huurstakingen 114, 126, 132
huurstelsel 28
huursubsidies 18, 56, 93
huuruitgaven 26
huurwetten
Huuraanzeggingwet 66, 94
Huurcommissiewet 66, 94
Huuropzeggingwet 66, 94

I

industrie 97, 141
infrastructuur
doorgaande straten 141
fietspaden 143
hoofdverkeerswegen 141
wandelpromenades 143

infrastructuur (*vervolg*)
wijkstraten 141
woonstraten 141
inspecteurs van de
volkshuisvesting 13, 135
integrale benadering
stadsuitbreiding 142
integrale planning 146
Internationale Stedebouw- en Tuin-
stadbeweging 98

K

kiesrecht
algemeen kiesrecht 31, 56
kiesrechtagitatie 30
Kieswet-Van Houten 29
klassebewustzijn 72, 100
klassenstrijd 29
Koninklijk Instituut voor
Ingenieurs 5
kort verslag aan den Koning 5
krottenproblematiek
ex-krotbewoners 18, 103, 134
krotbewoners 88, 133
krotopruijing en -vervanging
voorschotten voor 115, 134
sanering
krottenwijken in
Scheveningen 133
Wijk C 133
woningverbetering 13, 135
kwaliteit
arbeiderswoningen 5, 60, 72
hygiëne 7, 28, 78
kwaliteitseisen 69, 78, 143
kwaliteitsnormen 73
ventilatie 73
verbetering woningbestand 27
woongenot 78
woonomgeving 74, 96
woonomstandigheden 3, 7, 18,
25, 44, 68, 108

L

L-vormige kavels 143
laagbouw 40
leegstand 32, 86, 105, 122, 132

M

marktprijzen 16, 41
methode van Halle 50, 52, 91
monetaire politiek 125

N

nachtwakerstaat 44, 54
Nationale Woningraad 23, 58, 69,
94, 116, 129
Nederlandsch Instituut voor Volks-
huisvesting en Stedebouw 60, 73,
117, 129
Nederlandsche
Tuinstadbeweging 98
Neo-Malthusiaanse bond 101
Nieuwe Bouwen, Het 141
noodwoningen 52, 61
normalisatie van de
woningbouw 72
N.V.V. 30

O

onbewoonbaarverklaringen 13, 32,
89, 133
onmaatschappelijkheidsbestrijding 102
onteigening
Onteigeningswet 5, 18
procedure 62
schadevergoeding 18, 81
Woningwet 18, 32
ontoelaatbare gezinnen
asociaal woongedrag 102
economisch zwakken 110
heropvoedingscomplexen
Asterdorp 103
controlewoningen 105
Kerkwegcomplex 103

ontoelaatbare gezinnen (*vervolg*)
heropvoedingscomplexen
(*vervolg*)
opzichteressen 104
Zeeburgerdorp 103
sociaal zwakken 110
opstal 18, 40
overbevolking 17

P

particulier bezit 80
particulier initiatief 6, 23, 37, 94,
111
particuliere bouwsector 38, 64, 79,
114, 146
passende alternatieve
woonruimte 36
Plan van de Arbeid 144
Plan Zuid 76
planmatige ordening van de volks-
huisvesting
Algemeen Uitbreidingsplan voor
Amsterdam (A.U.P.) 142
integrale planning 142
nationale plannen 147
Plan van de Arbeid 144
streekplannen 147
uitbreidingsplannen 142
prijscompensatie 82
Propagandafonds 35

R

reactionair beleid 60, 93, 111
recreatie 75, 141
reistijden 98
rente op voorschotten
rentedragende leningen 16
rentedragende voorschotten 16,
34, 87, 116, 128, 138
rentevoet 64
rentevoetbijdrage 49

revolutiebouw 6
Rijksdienst voor de
volkshuisvesting 59
Rijkswoningtelling 50, 52, 62, 117
rooilijnen 19
Rotterdamsche Droogdokmaatschappij (R.D.M.) 97
rug-aan-rug bouw 7
ruimtelijke segregatie 77, 108

S

Slotermeer 143
sociaaldemocratische gemeentepolitiek 2, 65, 78
Sociaaltechnische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten 32
sociale segregatie 77, 108
socialisatie
socialisatiecommissie 80
socialisatieplannen 81
Socialisatierapport 79
socialistische architecten 141
stadsuitbreiding 18, 95, 142
standenmaatschappij 107
stedebouw 60, 72, 95, 140
Stork 96
struisvogelpolitiek 69

T

Tijdgenoten
Aalberse, P.J.M. 63, 68, 85, 94
Ankersmit, J.F. 70
Bakker Schut, P. 57, 60
Berlage, H.P. 76, 97
Eeden, Frederik van 98
Eesteren, C. van 142
Faber, J.H. 42
Greiner, D. 101
Hamers, Ph. J. 97
Heemskerk, Mr. J. van 8
Heim, H.J. van der 6

Tijdgenoten (*vervolg*)
Howard, E 95
Hudig, D. 60, 70
Keppler, A. 57, 73, 101
Klerk, M. de 76
Kramer, P.L. 76
Miranda, S.R. de 101
Muller, Karel 97
Ruys de Beerenbrouck,
C.J.M. 63
Tellegen, J. 103
Vliegen, W.H. 127
Wibaut, F.M. 54, 63, 67, 79
Willem III 5
toeslagenpolitiek 80
tuindorpen
't Lansink 96
betondorp 101
Buiksloot 97
Elinkwijk 97
Garden City Association 98
Heyplaat 97
Meerdervoort 97
Nieuwendam 97
Oostzaan 97
Patmos 97
Philipsdorp 97
Tuindorp (Haren) 97
tuinstad in 't Gooi 99
Tuinstadcommissie 99
tuinstadconcept 95
tuinstadgedachte 98
tuinsteden 97
Tuinwijk Zuid (Haarlem) 97
tuinwijken 97
Vreewijk 97
Watergraafsmeer 97
Zuilen 97
Tweede Wereldoorlog 4, 143

U

urbanisatie 25

utiliteitsbouw
kantoren 81
winkels 75, 96, 141

V

veenkoloniën 8
verbouwing voor ander gebruik 52
Vereeniging ten behoeve van de
arbeidersklasse 6
Vereeniging van Nederlandsche
Gemeenten 60
Vereeniging van Sociaaldemocratische
Gemeenteraadsleden 1
vernietigingsbesluiten 134
vernietigingsrecht 31
vervangende nieuwbouw 88, 93
vervangende woonruimte 27
volksgezondheid
Centrale Gezondheidsraad 13
congres voor Openbare
Gezondheidsregeling 33
gezondheidscommissies 5, 13,
34, 135
Gezondheidswet 12
Inspecteurs van
Volksgezondheid 13, 22
raden van Gezondheid 5
staatstoezicht 12
volksonderwijs 28
voorwaardescheppende
maatregelen 40, 54, 66, 82
voorzieningen voor ontwikkeling en
ontspanning 75, 143

W

werkgevers 10
werkplaatsen 81, 146
Werkspoor 97
wetgeving
arbeidswetgeving 28
bouw- en
bewoningverordeningen 5, 14,
36, 74

- wetgeving (*vervolg*)
  - bouw- en bewoningverordeningen (*vervolg*)
    - bouwweroden 18, 138
    - bouwwergunningen 138
    - bouwvoorschriften 24
  - december-circulaire 89
  - gemeentelijke verordeningen 78
  - Gemeentewet 5, 9, 94
  - Gezondheidswet 12
  - huurwetten
    - Huuraanzegingswet 66, 94
    - Huurcommissiewet 66, 94
    - Huuropzegingswet 66, 94
  - juni-circulaire 85
  - kaderwet 19
  - Kieswet-Van Houten 29
  - Middenstandsbesluit 64
  - Onteigeningswet 5, 18
  - Premiebesluit 64
  - Schepenuitvoerwet 48
  - Vestingswet 8
  - Wet op de woningen 8
  - Wet op het Armbestuur 5
  - Woningnoodwet 61
- woningbeurzen 62
- woningbouw voor de anonieme markt 6
- woningbouwfinanciering
  - bouwkapitaal 88, 146
  - hypotheken 24, 34, 64, 78, 113
    - hypotheekcrisis 113, 148
    - hypotheekverstrekking 11
    - tweede hypotheken 87, 129
  - kapitaalmarkt 88
  - kapitaalrente 16
  - kapitaalverstrekking 47
  - kredietverlening 146
  - kredietwezen 146
- woningbouwverenigingen
  - Bond van Arbeiderswoningbouwverenigingen in Nederland 23
  - coöperatieve 22
  - Patrimonium, Bond van
    - Protestants Christelijke Woningbouwverenigingen 23
  - woningbouwverenigingen (*vervolg*)
    - R.K. Federatie van Diocesane Woningbouw-Centrales 23
    - semi-filantropische 22
    - toegelaten instellingen 16, 20, 22
  - woningcommissies 37, 137
  - woningexploitatie
    - exploitatiekosten
      - subsidies op 67, 134
    - exploitatietekorten 56, 128
    - kapitalistische exploitatie 79
  - woningmarkt
    - woningaanbod 23, 38, 48, 68, 93, 121
    - woningbehoefte 25, 36
    - woningbestand 26
    - woningoverschot 120
    - woningvoorraad 8, 27, 37, 80, 116, 125, 145
  - woningnood
    - Woningnoodcongres 58, 72
    - Woningnoodwet 61
  - woningregister 33
  - woningsoorten
    - alkoofwoningen 7
    - benedenwoningen 74
    - bovenwoningen 74
    - eengezinswoningen 74, 96, 134, 144
    - eenkamerwoningen 134
    - etagewoningen 74, 83, 143
    - hofjeswoningen 7
    - kelderwoningen 7
    - keten 8, 88
    - noodwoningen 52, 61, 68
    - permanente woningen 61, 69
    - plaggenhutten 8, 88
    - semi-permanente woningen 61, 77
    - staarhuizen 7
    - tweekamerwoningen 26
    - uitbouwoningen 7
    - woonschepen 88
    - woonwagens 88

woningstatistieken 8, 24, 32
woningtellingen 24, 50, 62, 117
woningverbetering 13, 135
woningvoorziening 63, 79, 146
Woningwet
    wijziging 31, 62, 116, 126, 136
    woningwetdebat 31
woonblokken 77, 143
woondichtheid 7, 75
woonfunctie 141
woonomgeving 74, 96

Z

zakenkabinetten 31